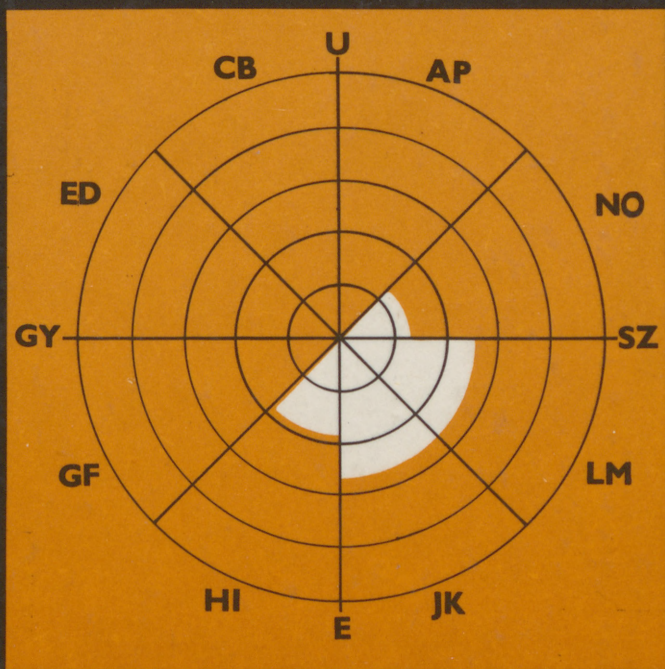

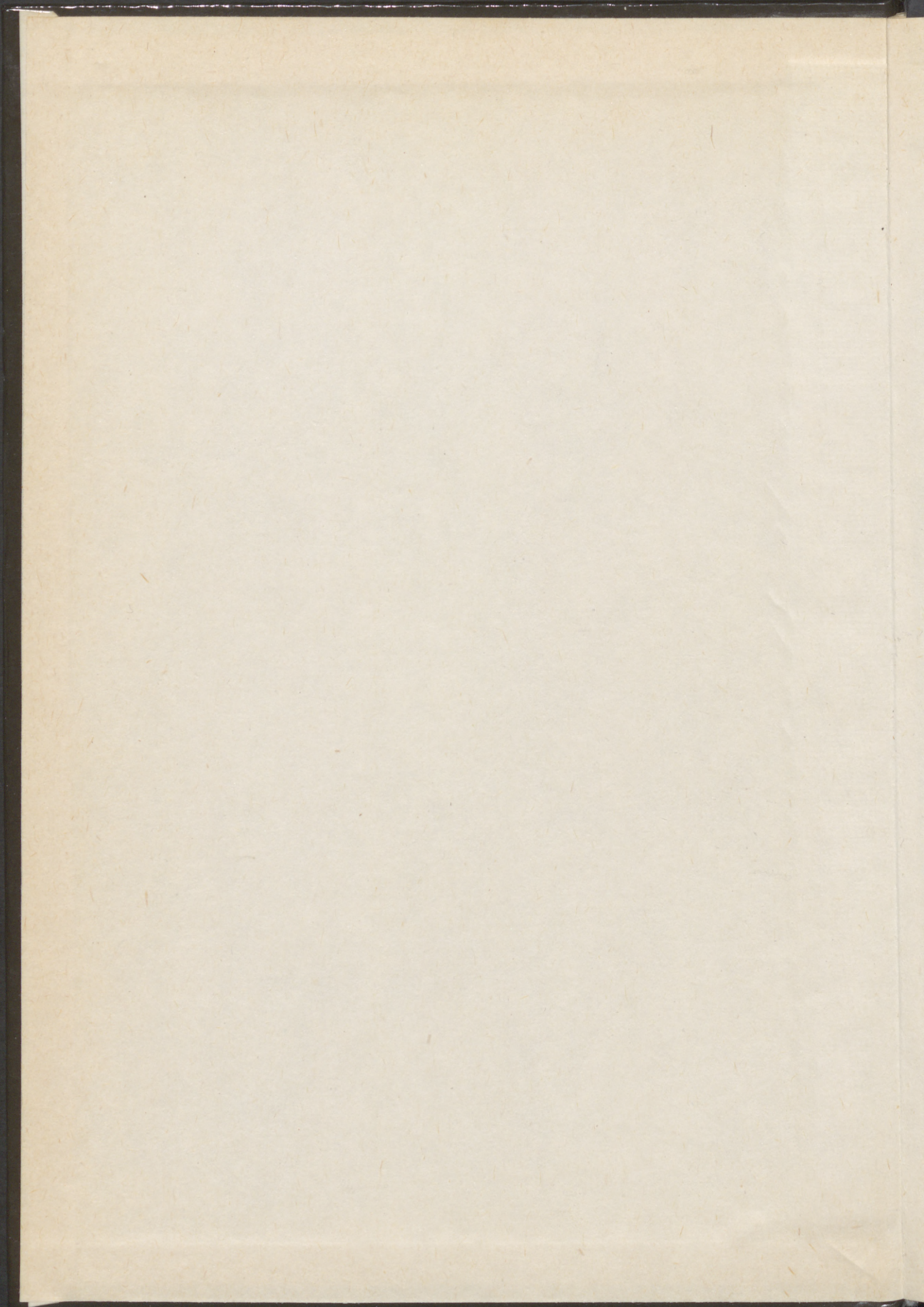
Dr. Pálhegyi Ferenc

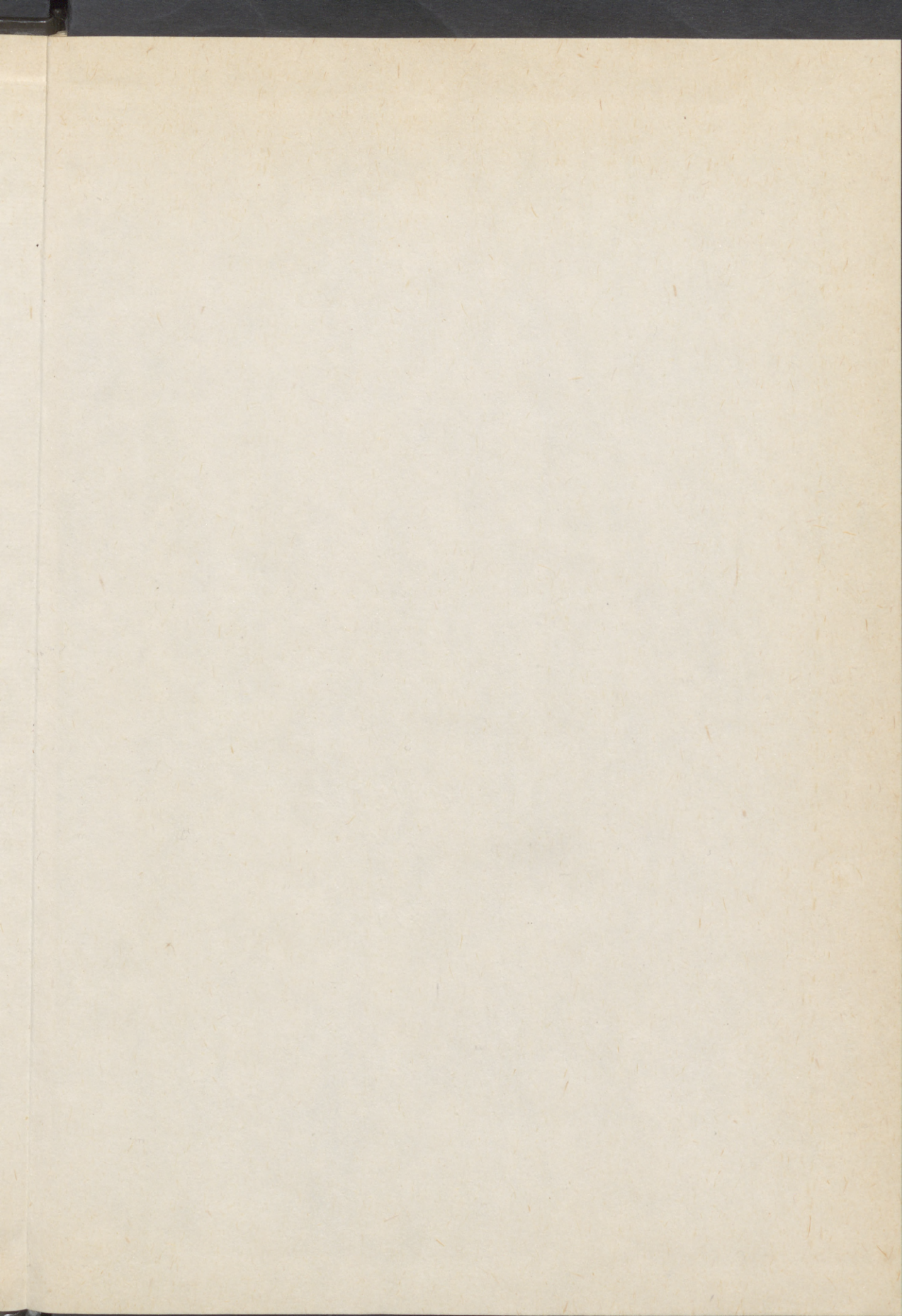
MC
111.516

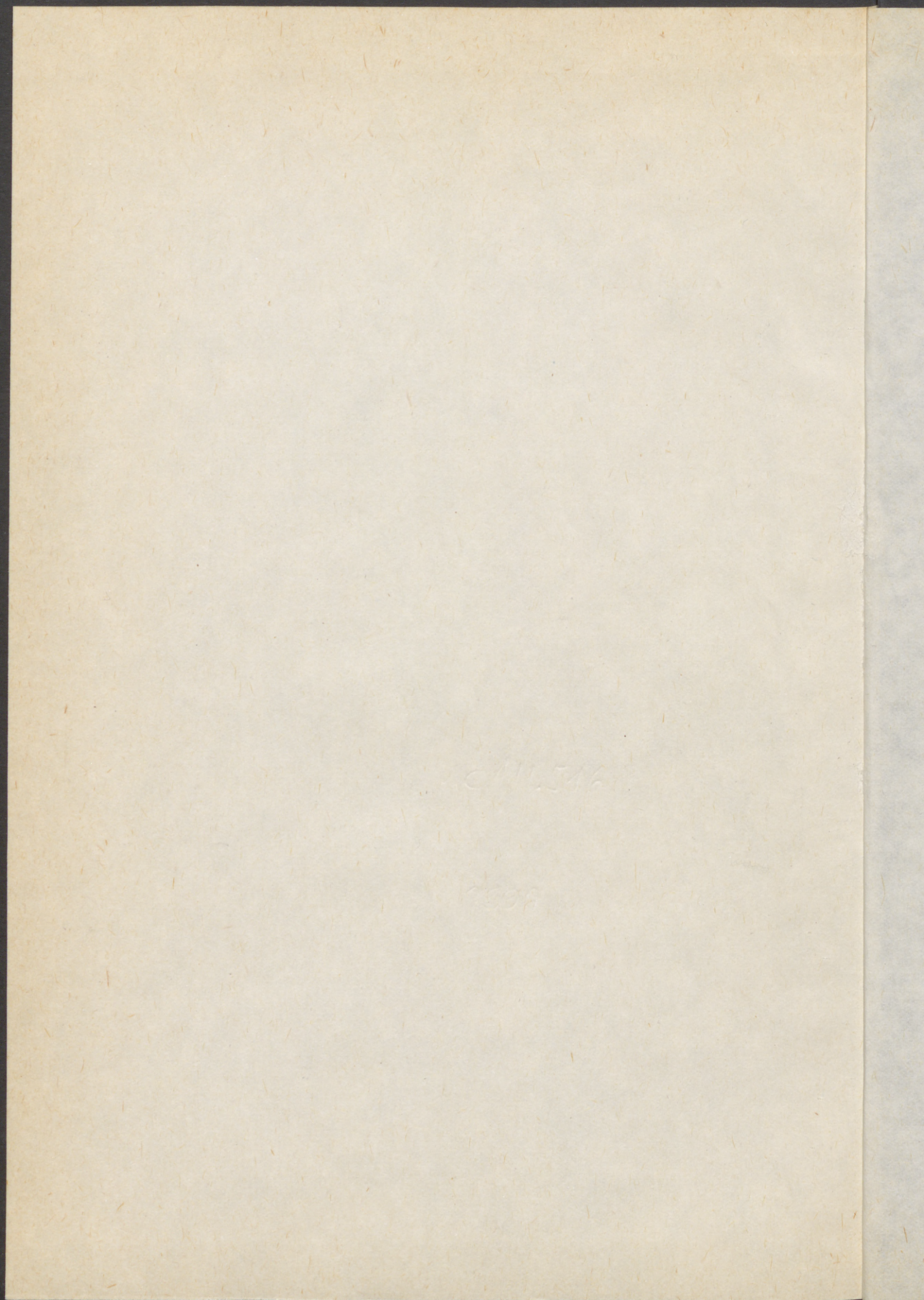
SZEMÉLYISÉG- LÉLEKTANI KALAUZ

Tankönyvkiadó

Dr. Pálhegyi Ferenc

Személyiség- lélektani kalauz

Ötödik kiadás

Tankönyvkiadó, Budapest 1991

FŐISKOLAI TANKÖNYV

Kiadását a művelődési miniszter rendelte el.

Bírálta

DR. KULCSÁR ZSUZSANNA
egyetemi adjunktus

és

LÁNYINÉ DR. ENGELMAYER ÁGNES
a pszichológiai tudományok kandidátusa

MC M. 516

1997

© DR. PÁLHEGYI FERENC, 1981

ISBN 963 18 3687 8

I. Mi a személyiség?

Jelzett turistautakon kirándulni szép és élvezetes dolog. De a vadonnak nekivágni, amiről még megbízható térképünk sincs, elég kalandos vállalkozás. A személyiség tanulmányozása is ilyen izgalmas kaland, amelyben a felfedezés öröme kárpótol a hiányzó biztonságért. Mint ahogy a földrajzilag feldolgozatlan österületnek nem ismerjük se a belső struktúráját, se konkrétan a tartalmát: mennyi benne az őserdő, van-e sziklás vidék, hol húzódnak mocsarak – a személyiség-lélektan tárgyával, az emberi személyiséggel kapcsolatban is az a legfőbb élményünk, hogy *van*, hogy előttünk terül el, folyton beleütközünk, nem tudjuk kikerülni, de ha nekivágunk, ha tanulmányozni kezdjük, igen komoly nehézségekbe ütközünk.

„Mi a személyiség?” – ez lehet az első kérdésünk. De pillanatnyilag ott tartunk, hogy ha valaki a pontos és alapos tudás biztonságával válaszol erre a kérdésre, az vagy egyoldalúan szemléli, vagy pedig sejtelve sincs a fogalom problematikájának mélységeiről és összetettségéről.

Nem tehetjük meg, hogy a személyiség tanulmányozását későbbre halasztjuk, arra az időre, amikor lesznek már hozzá megfelelőbb módszereink. A kutatási módszerek ugyanis a tudományos problémák megoldásán való fáradozás közben jönnek létre. De nem várhatunk azért sem, mert a társadalmi igény sürget. A nevelés például tervszerűen befolyásolni szeretné az emberi viselkedést. De hogy befolyásolni lehessen, ahhoz előbb azt kell tudni, hogy mitől és hogyan függ a viselkedés. Hasonlattanálva: hogy repülőgépet szerkesszünk, ahhoz többek között ismernünk kell a légmozgás fizikáját. A technika előfeltétele a természettudomány.

A viselkedés megértése és prognózisa

Mindenféle tudományos kutatásnak az a célja, hogy a jelenségeket megértsük és képesek legyünk előrejelezni.

Megérteni a jelenséget – egészen általánosan – azt jelenti, hogy pontosan megismerjük a létrehozó és meghatározó tényezőket, továbbá azt, hogy ezek hogyan függenek össze, milyen funkcionális kapcsolatban állnak egymással.

Egy négyéves kislány a játszótéren lecsúszik a csúszdán. Íme egy jelenség. *Fizikai* szempontból egyike a legegyszerűbbeknek. (Pszichológiai elemzésére később kerül sor.) Ha fizikailag pontosan le akarjuk írni, megadhatjuk a csúszda hosszát, a csúszás idejét s ezzel az átlagsebességet is, és még számtalan fizikai adatot: tömeget, súlyt, kiterjedést, gyorsulást, hőmérsékletet, fényvisszaverődést stb. Mindezekkel azonban csak *leírtuk* a jelenséget anélkül, hogy megértettük volna. Hogy megértessük, ahhoz azt kell tudnunk, hogy ez a mozgás milyen *erő* hatására indul meg, és hogy milyen erők befolyásolják. Világos, hogy az említett jelenséget is – mint minden lejtőmozgást – a gravitáció indítja meg és fokozza sebességét, lezajlását pedig bizonyos akadályozó erők – így a súrlódás, mely szintén különféle tényezőktől függ – és módosító tényezők (a lejtő hajlásszöge) befolyásolják.

A *prognózist* pedig éppen a jelenség megértése teszi lehetővé. Aki ismeri a gravitációs gyorsulás törvényét, valamint a lejtőmozgással és a súrlódással kapcsolatos funkcionális összefüggéseket, az bizonyos adatok birtokában az említett esetben is pontosan előre meg tudja mondani, hogy mi történik majd.

A jelenséget megérteni és előrejelezni – a pszichológia sem érheti be kevesebbel, ha igényt tart arra, hogy tudomány legyen. A *viselkedést* kell megértenie és előrejeleznie.

Hogy ez az igény milyen súlyos feladatot ró a pszichológiára, világossá válik abból az összehasonlításból, amit a pszichológia eddigi hallatlan erőfeszítései és viszonylag szerény eredményei között tehetünk. Csaknem száz éve több ezer pszichológus több száz kutatóintézetben több milliós költséggel dolgozik, de ha megkérdezzük, hogy X tanuló, Y katona vagy Z mozdonyvezető egy adott helyzetben hogyan fog viselkedni, a legtöbb és éppen a legfontosabb esetekben azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen adatokra lenne szükségünk ahhoz, hogy ezt megmondhassuk. (Ezzel a megjegyzéssel nem a pszichológia teljesítményeit akarjuk becsmérelni, hanem feladatainak súlyosságát és bonyolultságát szeretnénk kihangsúlyozni. A feladat nehézségéhez képest kitűnő eredmény az a prognózisképesség, ami például az alkalmasságvizsgálatokban nyilvánul meg.)

És itt máris beleütköztünk a személyiség fogalmába.

Aki például a tyúkokat jól ismeri, az előre meg tudja mondani, hogy bizonyos helyzetben, tehát adott feltételek között *egy tyúk* – akármelyik – hogyan fog viselkedni. Ha egy apró tárgyat a tyúkudvarba dobunk, biztos, hogy az összes tyúk odarohan. Ha valamelyik futni kezd, biztos, hogy hamarosan a többi is vele fut. Ha

tyúkrok jelenlétében kapálni kezdünk, biztos, hogy hamarosan arra kell ügyelnünk, nehogy megsértsük valamelyik mohó jószágot, amint a kapa alá ugrik egy-egy pajórért vagy gilisztáért. Nyilván hatalmas kapirgáló baromfinak nézi a kapáló embert, aki csak azért serénykedik, hogy felszínre hozza a finom falatokat. LORENZ könyvében, a „Salamon király gyűrűje”-ben sok szép példáját olvashatjuk az állati viselkedés megfejtésének. Mivel jól ismerte a csókák, a vadlibák s még néhány állat viselkedését (pontosabban: az ösztönös cselekvés fajra jellemző öröklött programját), pontosan tudta, hogy milyen jelre (hangra, mozdulatra) az állatok mit fognak csinálni. Magasabb rendű állatoknál ugyanez bonyolultabban – de nem lényegét tekintve különböző módon – jelentkezik. Lehetnek *egyéni* eltérések az állat *egyéni tapasztalataitól függően*. A jól tanított vadászkutya feszült helyzetben is megállja a sarat, a tanulatlan csődöt mond. De az egyéni viselkedésvariációk a faj szabta lehetőségek szűk határai között mozognak.

Az embernél más a helyzet. Nagyon ritka az az eset, amikor meg tudjuk mondani, hogy hogyan fog viselkedni *általában egy ember*. PIAGET (1951) kísérlete alapján például tudjuk, hogy egy *kisóvodás* – akármelyik – mennyiségkonstancia hiányában a szemléleti kiterjedés alapján fogja megítélni a mennyiségeket. Két hat gombból álló sorozat közül minden gyerek, aki ezen a szellemi szinten áll, azt fogja többnek ítélni, amelyik térben nagyobb helyet foglal el. De a sorsukat eldöntő élethelyzetek többnyire nem ilyenek. Azt már nem tudjuk megmondani például, hogy egy hivatali csoport korrupt légkörében hogyan fog viselkedni *egy ember*. Legfeljebb ha jól ismerjük az illetőt – nem általában az embert, hanem Nagy Pétert vagy Kovács Jutkát –, akkor tudjuk csak megmondani, hogy Péter vagy Jutka alighanem így és így fog ott viselkedni. A viselkedést természetesen itt is meghatározzák – akárcsak az állatoknál – a helyzet külső adottságai: a többiek fellépése, a főnöktől való függés, az illető lehetőségei máshová menni stb. Befolyásolhatják a viselkedést – akárcsak az állatoknál – a korábbi tapasztalatok is. De a viselkedést mindezek végső soron még nem teszik teljesen érthetővé. Hogy Pétert könnyű lépre vinni, Jutka végig ellenáll, János mismásol, Imre elzárkózik, Kati úgy tesz, „mintha”, Sándor „lelécel”, Mari kifecsegi, Laci pedig céltudatosan hallgat és végül lebuktatja a csoportot, az az illető *személyiségétől* függ. (Ha igényesek vagyunk, természetesen tovább kell kérdeznünk: a személyiség különféle komponensei – öröklött hajlamok, tanult viselkedéssémák, intelligencia, attitűdök, értékrendszer, eszmények, énkép – milyen mértékben és egymással milyen kölcsönhatásban befolyásolják a szóban forgó viselkedést.)

Hogy mi a személyiség, ebből még nem tudjuk pontosan, csak *érezzük*. Az érzés természetesen nem elfogadott módja a tudományos megismerésnek. De a gyakorlati életben számtalanszor ez a híd a tárgy első, diffúz-tagolatlan megragadása és tényleges megismerése között. (Pszichológiailag a megértés folyamatának egyik állomásáról van itt szó: a struktúra kibontakozását megelőző „előalak”-ról.) Kosztolányi verse, a „Halotti beszéd”, fokozza és mélyíti ezt az érzést:

Akárki is volt ő, de fény, de hő volt.
Mindenki tudta és hirdette: ő volt.
Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt,
s szólt ajka, melyet mostan lepecsételt
a csönd, s ahogy csengett fülünkbe hangja,
mint vízbe süllyedt templomok harangja
a mélybe lenn, s ahogy azt mondta nemrég:
„Édes fiacskám egy kis sajtot ennék”,
vagy bort ivott és boldogan meredt a
kezében égő, olcsó cigaretta
füstjére, és futott, telefonált,
és szötte álmát, mint színes fonált:
homlokán feltündökölt a jegy,
hogy milliók közt az egyetlenegy.
Keresheted őt, nem leled, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.

A személyiségben – így sejtjük egyelőre – benne vannak a belső irányulások (a szövegetett álmok), a múltbeli tapasztalatok, a tapasztalatok hatására kialakult viselkedéssémák, de ez még mindig nem a személyiség.

MERLIN (1959) szovjet pszichológus is inkább csak körüljárja ezt a dzsungelt, amikor így ír: „Az állatoknak van egyéniségük, de ők nem személyiségek. *Csak az ember személyiség.* Az állat pszichéjének individuális különbségei a környezethez való alkalmazkodás eredménye. A környezet ad minden állatnak individuális bélyegyet. Egy személyiség viszont a környezetét bélyegzi meg alkotó-produktív tevékenysége által.”

A személyiség-lélektani kutatás jellegzetességei

Miután nagy lépésekkel így körüljártuk a személyiségfogalmat, foglaljuk össze röviden eddigi túránk eredményeit, ezzel adva meg a személyiségpszichológia főbb kritériumait:

1. Minthogy végső célunk a viselkedés előrejelzése, a *viselkedés* funkcionális meghatározottságát (mitől és hogyan függ) kell feladatunknak tekintenünk.

2. Ezzel már azt is kifejezeste juttattuk, hogy az egyes tényezők összhatását és a pszichikus funkciók organizációs elveit keressük, tehát nem egyedi tényeket, hanem funkcionális egységeket, *egészeket* szeretnénk kutatni.

3. A funkcionális összefüggések a mozgás pályáját adják, a viselkedés teljes megértéséhez a mozgatóerők megismerése is szükséges.

Személyiségpszichológiai elgondolásainkat tehát három alapköre kívánjuk építeni: *viselkedés, egészjellel és dinamika*. Hogy ennek jelentőségét világosabban láthassuk, vessünk egy pillantást a személyiségpszichológia történeti előzményeire.

Történeti előzmények

Hetven éve sincs még, hogy a tudományos pszichológia WUNDT lipcsei laboratóriumában az ún. „elemi tudatfolyamatokkal” foglalkozott. Köteteket írtak például a mechanikus szóemlékezetéről, ismét más köteteket a színlátásról és így tovább. Ha e vizsgálatok fő módszere nem az *önmegfigyelés* lett volna, azaz a vizsgált személyek szóbeli beszámolója arról, amit átéltek, az olvasónak talán még az az érzése se lett volna meg, hogy e különféle kötetek ugyanarról az élőlényről szólnak. Az emberi pszichikumnak effajta megközelítése – egy kis túlzással – olyan, mintha Sárka úgy számolna be új barátjáról a szobatársnőinek, hogy először részletesen elmondaná, hogy az illetőnek hogy mozog a karja járás közben, azután a hajszínéről beszélne (megadva a visszavert sugarak hullámhosszát), majd azt taglalná: hogyan ejti a „z” hangot. Fényképet is csak a füléről mutatna. De semmit se szólna az arckifejezéséről, testtartásáról, céljairól és gondolatairól, viselkedéséről különböző helyzetekben. Azt remélné, hogy a szobatársnők a sok részletből majdcsak összerakják maguknak az összképet. A tudatlélektan is körülbelül ezt remélte. Úgy vélte: a pszichikum egésze a részek összegéből áll. Ezért tehát mindenekelőtt a részeket kell jól megismernünk. Hangyaszorgalommal és rendkívül precízen kutatták, mérték a reakcióidőt, az érzékelési küszöböket, és állították fel az asszociáció törvényeit. Az ember lelki élete, ami természetesen abban az időben is színes és gazdag volt, a pszichológusok könyveiből hihetetlenül unalmas dolognak tűnt.

Erről a pontról a pszichológia fejlődése csakhamar továbbhaladt, de – különös módon – egyszerre több irányba is. Ezek közül hármát tartunk a későbbiekre nézve lényegesnek. Mind a három a személyiségpszichológia kialakulását készítette elő, és egyben a tudatlélektan kritikája is volt.

Elsőként a *behaviorista forradalmat* említjük, kiobbantója: WATSON. Ennek köszönhető, hogy a pszichológia a viselkedés tudományává vált. (Behavior=viselkedés.) Az ellenőrizhetetlen, s ezért tudományosan kétes értékű önmegfigyeléssel szemben a viselkedés objektív tanulmányozását tekinti módszerének és feladatának.

A *gestaltpszichológia* (alaklélektan) fedezi fel a pszichológia számára a dialektikus gondolkodás hegel–marxi alaptételét, hogy a részek összege még nem az egész, s az egyes folyamatokat egészbe ágyazottan, a többiekkel összefüggésben kell megragadni.

Ez a gondolatrendszer WERTHEIMER, KÖHLER és KOFFKA tevékenységében bontakozott ki.

A *pszichoanalízis* (lélekelemzés) a tudattalan pszichológiáját állítja szembe a tudatlélektannal, felfedezve az emberi viselkedés rejtett mozgatóerőit. Létrejötté FREUD munkásságának köszönhető.

A három alapkő tehát – viselkedés, egészjelleg és dinamika – ismét előttünk áll.

Hogy a továbbiakban éppen erre a három alapkőre szeretnénk építeni, nem jelenti azt, hogy e három pszichológiai irányzat valamelyike mellett akarunk lándzsát törni. A marxista pszichológia nem irányzat vagy iskola, hanem a problémalátást és magyarázatot a pszichológia minden területén meghatározó szemléletmód. Iskolához tartozni ma a pszichológiában egyúttal azt is jelenti, hogy dogmatistának lenni. ALLPORT-tal együtt valljuk, hogy a dogmatizmus a tudományban vérszegénységhez vezet. De az se volna jó, ha a három – egymástól nagyon is különböző – irányzathoz valamiféle masszát kevernénk.

Az említett alapkövek a pszichológiai kutatásnak irányzattól független, egyetemes kincseivé váltak, s a személyiségpszichológiának nemcsak statikai támaszai, hanem történeti előfeltételei is.

De hogy világosabb legyen, hogy e telismerésekre személyiségpszichológiai elgondolásainkban mennyiben támaszkodunk, s hogy elhanyagolt eredeti kérdésünk (Mi a személyiség?) megválaszolására is jobban felkészülhessünk, a történeti sétát még folytatni kell.

Korunk pszichológiai gondolatrendszerei – amint arra imponáló éleslátással ALLPORT rámutat – fontosabb elveikben LOCKE, illetve LEIBNIZ tanításaira vezethetők vissza.*

LOCKE, a 17. század nagy angol empiristája, mint ismeretes, az emberi szellemet „tabula rasa”-nak (üres lapnak) tekintette, melyet a környezet ír tele. Innen származik határtalan pedagógiai optimizmusa. Híres mondatát: „Nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu” (semmi sincs az értelemben, ami nem volt az érzéketben), minden pedagógus fejből tudja. A határtalan pedagógiai optimizmus, a nevelés mindenhatóságába vetett hit LOCKE 20. századi szélsőséges követőire is jellemző. WATSON, a behaviorizmus atyja, öntudatosan hangoztatja, hogy bármelyik egészséges csecsemőből tetszés szerint nevel azt, amit kívánnak, akár tudóst, akár bűnözőt.

* Eltekintve a LOCKE-ra és LEIBNIZ-re való utalástól és néhány lentebb következő hivatkozástól, a személyiség filozófiai elemzésére nem vállalkozunk. Ezt nem is tartjuk szükségesnek, hiszen hallgatónk a filozófiai tárgyak keretében foglalkoznak ezzel. Az érdeklődők figyelmét azonban felhívjuk JAROSEWSKY (1974) kitűnő munkájára, a hazai szerzők közül pedig GARAI (1969) és HORVÁTH (1978) könyvére.

A LOCKE szellemét tükröző pszichológiai nézeteket négy pontban jellemezhetjük:

1. A pszichikumot *reaktív* természetűnek tartják. Minden kezdeményezés, minden akció kívülről, a környezetből jön, a pszichikum csak válaszol rájuk, reagál. Gondoljunk a behavioristák S-R (stimulus-response = inger-reakció) sémájára! BANNISTER (1972) szellemes képével élve: a személyiség e szemléletmód szerint „emlékező pingponglabda”: ütésre pattan (ingerre reagál). Az ütések nyomot hagynak benne (emlékezik!), azaz tapasztalati alapon viselkedéssémák alakulnak ki benne, melyek meghatározzák a későbbi reakciókat.

2. A *külsőt* a *belsővel* szemben fontosabbnak tartják. Tehát nem foglalkoznak élményekkel, hanem csak a látható és ellenőrizhető *viselkedéssel*. Az élmény objektíve megfoghatatlan, ezért nem lehet tudományos vizsgálódás tárgya.

3. A nagyobb, átfogóbb egységekkel szemben a kis, *molekuláris* egységeket részesítik előnyben (LOCKE „egyszerű ideái”-t). Minthogy a nagyobb egységek molekuláris egységekből épülnek fel – így gondolják –, ezeket kell kutatni. Nem elemi tudatfolyamatokat, mint WUNDT, de elemi viselkedésegységeket, például feltételes reflexeket. Az elemi viselkedésegységeket pedig nem szükséges a legbonyolultabb konfigurációkban vizsgálni, vagyis az embernél, hiszen ezek alacsonyabb rendű fajoknál „tisztábban” megfigyelhetők. Könnyebb a dolgunk, ha kísérleteinket nem embereken, hanem egyszerűbb lényeken, például patkányokon végezzük.

4. Végül kiemelik a *korábbi* behatások fontosságát. A sima viasztáblán is az első benyomások hagyják a legmélyebb nyomokat. Később a lemez szárad. A személyiségképet is legdöntőbben a kora gyermekkori élmények határozzák meg.

Nemcsak a behaviorizmus és közvetlen szellemi örököse, a mai amerikai tanuláslélektan dolgozik ebben a szellemben. Lényegében ide sorolható minden pozitívista irányzat. A locke-i szellem még az angol nyelvterület határait sem respektálta, példa erre BEHTYEREV és PAVLOV iskolája. Sőt, még olyan áramlatokat is érintett, amelyek egészüket tekintve idegenek az effajta empirizmustól. A kora gyermekkori benyomásokat a *pszichoanalízis* is rendkívül döntőnek tartja. A korai bevésődés (imprinting) az *etológiai* kutatásban (LORENZ-nél) vált hipotézisből kísérletileg igazolt tényé és ezzel az állati – majd az emberi – viselkedés egyik magyarázó elvévé. Az etológia egészében véve távol áll a behaviorizmus szemléletétől, a fenti 1. és 3. pont nem érvényes rá.

Bizonyos, hogy ha a szellemi áramlatok jelentőségét az döntené el, hogy a kiadott kötetek kilóra nézve túlsúlyban vannak-e, akkor LOCKE tradíciója messze felülmúlna minden egyebet. Az a szemléletmód azonban, amely az emberi pszichikumot reaktív természetűnek tartja és csak a külső, a látható viselkedés megragadására törekszik, a személyiséglélektan számára mégsem lehetett eléggé termékeny. A viselkedést nem behaviorista értelemben tekintjük a személyiséglélektan egyik alapkövének.

A behaviorista, minthogy a külsőt, a regisztrálhatót és tapasztalatilag közvetlenül ellenőrizhető részt részesíti előnyben, sőt csak ezt ismeri el a tudományos kutatás lehet-

séges tárgyának, csak két tényt lát: a külvilági ingert és az organizmus választ (viselkedését, reakcióját). Látja például, hogy valakit pofon vágnak, és látja azt is, hogy a másik nem üt vissza, csak elsápad. A *felszínen* valóban csak ennyi van. Azt már nem kutatja, hogy az illető miért nem üt vissza: önuralomból-e vagy gyávaságból. Azt mondtuk: *a viselkedés funkcionális meghatározottsága érdekel bennünket*. Ebből a szempontból viszont az említett két esetben a látszólag teljesen azonos viselkedés meglehetősen különböző. Két gyerek hazudik, ugyanazt, ugyanakkor és ugyanúgy (szemrebbenés nélkül). Kettőjük viselkedése pszichológiailag mégis különböző, mert az egyiknek könnyen megy, a másik nagy belső feszültséggel teszi. Annakra különböző a két eset, mint egy laza és egy megfeszített rugó dinamikai állapota.

LEIBNIZ tradíciója a pszichikum *aktív* jellegét hangsúlyozza. LOCKE híres mondatát („Nihil est...”) szellemesen egészíti ki: „excipe: nisi ipse intellectus” (kivéve magát az intellektust).

LEIBNIZ szerint a személy nem gyűjtőhelye a cselekvéseknek, hanem forrása.

Ezt a tradíciót is számos pszichológiai gondolatrendszerben fedezhetjük fel. Legpregnánsabban az *alaklélektan* képviseli. Igen meggyőzően bizonyította, hogy nemcsak a tett, hanem már az észlelés is, azaz a külső valóság pusztá fölfogása az organizmus aktív működése folytán jön létre. Hogy nem pontokat és foltokat, nem tagolatlan halmazokat látunk, hanem strukturált egészeket, alakokat, ez nem a gyakori együtt előfordulás eredménye, ahogyan az asszociációs elmélet hirdeti (legyen az múlt századi tudatlélektan vagy modern tanuláselmélet), hanem az észlelő organizmus aktivitásának következménye. RUBIN, WERTHEIMER, KÖHLER és GOTTSCHALDT kísérleteire gondolunk itt elsősorban.

De természetesen a leibnizi tradíció sem korlátozódik egyetlen áramlatra.

A *pszichoanalízis* szerint az embert mozgóerő az organizmusból fakad, az ösztönök – elsősorban a szexuális vágy – képviselik. FREUD-nál a szexualitás fogalma meglehetősen tág. Minden olyan tendenciát ide sorol, ami testi ingerlésből fakadó élvezetre irányul. E tendenciákat együttesen *libidónak* nevezi.

Egyértelműen aktív rendszernek tekinti az emberi pszichikumot a *szovjet pszichológia egyik modern áramlata*, anélkül azonban, hogy elfogadná azt a leibnizi eszmét, hogy a viselkedés (vagy a pszichikus történet) forrása a személy. (Erre a kérdésre később visszatérünk.) Jó példa erre LEONTYEV (1967) visszatükrözéseméletében a hasonítás folyamatának értelmezése. „Ez olyan folyamat – írja –, amelyet a perceptív rendszer efferens részei realizálnak, s amely újraterelemi a tárgy percipiált fizikai tulajdonságait.” Hasonló példaként említhetjük meg PLATONOV, LEVITOV, KOSZTYUK nevét és az UZNADZE (1971) munkássága révén létrejött grúz iskolát. De jusson eszünkbe az, amit MERLIN-től idéztünk a személyiség jellemzésére! Az állattal szemben, aki egyéni bélyegét a környezettől kapja (nyilván tapasztalatok, vagyis tanulás útján, ahogy a behaviorizmus vagy a Pavlov-iskola is mondja), az emberi személyiség *alkotó-produktív tevékenysége révén* a környezetét bélyegzi meg. Nem nehéz fölfedezni e gondolat engelsi eredetét.

A leibnizi hagyomány örökösei közül a személyiség-lélektan területén talán a pszichoanalízis és az alaklélektan egyik közös hajtása, az ún. *humanisztikus iskola* a legjelentősebb. Fontosabb képviselői: ROGERS, MASLOW és ALLPORT. Előkészítői: STERN és ADLER.

STERN (1923) elsősorban az „intelligenciakvóciens” és a „differenciális pszichológia” fogalmának megalkotójaként ismeretes. Az utóbbi fogalom képességetsgyűjteményére utal, azaz arra a törekvésére, hogy az emberek közti *különbségeket* vizsgáljuk. Ma ezeknél is jelentősebbnek érezzük személyiségelméletét, mely szerint a személyiséget kétféle erő „konvergenciája” építi fel: az egyik a környezeti hatás, a másik pedig az ember legbensejéből fakadó *kibontakoztató erő* (Entfaltungskraft).

ADLER (1933) „szakadár” pszichoanalitikus, aki a pszichikum centrumát képező érvényesülési törekvést és a kisebbségi érzés legyőzését tekintette az emberi lelki élet legfőbb mozgatójának. A szervi csökkentértékűségről szóló műve a gyógypedagógiai személyiség-lélektan számára különösen fontos (1907).

E két – egyébként nagyon különböző szemléletű – pszichológus megegyezik abban, hogy az ösztönelméletektől eltérően (így a FREUD-féle klasszikus pszichoanalízistől is) *sajátosan emberi hajtóerőket tételez fel*. Erre utal a „humanisztikus” jelző.

ROGERS szerint, ha a környezet a személy számára „pszichológiai szabadságot” biztosít, empátiás (beleélő) megértéssel viszonyul hozzá, és értékét feltétel nélkül elfogadja, mindezzel hozzásegíti, hogy kreatív (alkotóképes) emberré váljék. (Lásd BUDA, 1978.)

MASLOW (1954) szerint az embert nemcsak az állatvilággal lényegében közös ösztönök mozgatják, hanem a sajátosan emberi *önmegvalósítási tendencia* (self-actualizing) is, vagyis az a vágy, hogy személyes képességeinket és lehetőségeinket a lehető legteltesebben kibontakoztassuk.

ALLPORT (1958), bár magát „eklektikusnak” vallja (aki minden előbbre vivő elméletet figyelembe vesz), legfontosabb elgondolásaiban annyira közel áll a humanisztikus iskolához, hogy úgy tartják számon, mint annak jelentős képviselőjét. A vele született (biológiailag adott) hajtóerőkön túl az embernél funkcionálisan autonóm, azoktól működésükben független motívumokat tételez fel.

A humanisztikus iskolát „harmadik irányzat”-ként is szokták emlegetni, megkülönböztetésül a behaviorizmustól és a pszichoanalízistől. Ez a megjelölés nem szerencsés, mert az alaklélektannak nemcsak „hajtásai” (humanisztikus iskola, mezőelmélet, ökológiai iskola) élnek, hanem – gazdagodva és továbbfejlődve – maga az alaklélektan is.

Személyiségdefiníciók

Hogy mennyire nehéz minden igényt kielégítő, jól használható, pontos definíciót adni a személyiségre, már abból is kiderül, hogy ALLPORT még 1937-ben megjelent átfogó munkájában 50 különböző meghatározást gyűjtött össze. Azóta ez a szám többszöröződött, s így a definíciók összegyűjtése ma már reménytelen és kevés haszonnal kecsegtető vállalkozás lenne. Könnyebb volna a dolgunk, ha a definíciók egy részét mint alapvetően hibásat, egyszerűen félre lehetne tenni. Gondjainkat azonban az a sajátos tény növeli, hogy a meghatározások *többsége* igaz felismerést tartalmaz a személyiségről, s ugyanakkor mégis különbözőek. Azt kell gondolnunk, hogy a tudomány fejlődése ma még nem tart ott, hogy a személyiségre teljes értékű és végérvényes meghatározást adhatna. Valószínűleg nem véletlen, hogy a személyiség-lélektan egyik legnagyobb teoretikusa, LEWIN soha nem próbálta e fogalmat definiálni. Éppen ezért az alábbiakban néhány jellegzetes definíciót csak illusztrációképpen mutatunk be.

Meghatározás tulajdonságok alapján

A mindennapi életben különféle testi-lelki *tulajdonságok* alapján szoktuk egymást jellemezni. „Pista barátunk nagy darab, piros arcú ember, jó kedélyű, melegszívű, bivalyerős, lusta, nem túl okos.” „Kati mozgékony, fölragott nyelvű, szemfüles, szeleburdi, kacér, a fiúk szerint kedves, a lányok szerint kiállhatatlan.” A laikusok szerint tehát a személyiség: *tulajdonságok összessége*. Ez az implikált, hétköznapi személyiségfogalom tudományos köntösben, körmönfontabb megfogalmazásban szakkönyvekben is előbukkan. „A személyiség az egyedi ember egyéni tulajdonságainak sajátos összessége és egyben bizonyos rendezettségű egysége” (GEGESI KISS, 1963). Nem változtat a gondolat lényegén, ha a közérthető „tulajdonság” helyett a tudományosabban csengő „személyiségvonás” szót használjuk. „Egy egyén személyisége nem más, mint személyiségvonásainak sajátos struktúrája” – írja GUILFORD (1959). Az ilyen típusú személyiségdefiníció hétköznapi használatra (az emberek közti tájékozódásra) és bizonyos gyakorlati kérdések – például alkalmasság – eldöntésére igen megfelelő, de ha a viselkedés megértését tűzzük ki célul (ahogy az elején tettük), kevésbé használható. Röviden ezt mondhatjuk: az effajta definíciók *arisztoteliánus gondolkodásmódból fakadnak*. ARISZTOTELÉSZ fizikájában ugyanis a tárgyakat tulajdonságaik alapján lehet csoportosítani, például nehéz és könnyű (azaz földi és égi eredetű) tárgyakra. Természetesen a mai átlagember gondolkodásában is megvannak ezek a kategóriák, sőt a technikai gyakorlatban egy-egy anyag felhasználásakor, az alkalmasság eldöntésében fontos szerepük van, a fizika tudománya számára azonban ismeretlenek. ARISZTOTELÉSZ (és a hétköznapi gondolkodás) számára a *jelenségek magyarázata is a tárgyak tu-*

*lajdonságaiból indul ki: a kő azért esik le, mert nehez, a tollpihe azért lebeg, mert könnyű. A fizika ugyanezeket a jelenségeket nem tulajdonságokkal, hanem erő-kölcsönhatásával magyarázza. (Erről a problémáról bővebben LEWIN egyik tanulmányában olvashatunk.)** A tulajdonságokkal operáló személyiségfogalomnak például a következő viselkedésmagyarázat felel meg: a főkönyvelő azért ordított a gépírónövel, mert mérges természetű.

Személyiségtipológiák

Az emberi tulajdonságok figyelembevételével és az emberek közti tájékozódás megkönnyítése céljából készültek a különféle személyiségtipológiák is. Az az előfeltevés húzódik meg mögöttük, hogy – noha minden ember különbözik a többiek-től – bizonyos típusok megállapíthatók. A típusmegállapítás implikált célja: ha valakit sikerül típusba sorolnunk, a típusához tartozó tulajdonságok ismeretében többé-kevésbé azt is tudjuk, hogy milyen viselkedést várhatunk tőle.

Mivel a tipológiaalkotás szemléletbeli forrása – a tulajdonságok alapján való jelenségmagyarázat – az ókori gondolkodásban rejlik, érthető, hogy a személyiség-típusok kidolgozásán fáradozó „személyiség-lélektan” is két-három ezer évvel ez előtt keletkezett.

Európában ARISZTOTELÉSZt tekintik a tipológiai gondolat ősatyjának.

De *testalkattípusokkal* találkozunk máshol is: az ókori Indiában gazella-, szarvas- és elefánttípust különböztettek meg, melyek KRETSCHMER későbbi leptomozom, atléta és piknikus típusainak felelnek meg.

A legismertebb ókori tipológia HIPPOKRATÉSZtől származik, aki kb. 400 évvel i. e. élt. HIPPOKRATÉSZ testalkatuk alapján is osztályozta az embereket: apoplektikus (kövér) és ftizikus (sovány) típusokat különböztetett meg. Nevezetesebb azonban *vérmérsékleti* típusana. Szerinte az embereket temperamentumuk (vérmérsékletük) alapján négy típusba lehet sorolni. Hogy valaki melyik típusba tartozik, az attól függ, hogy szervezetében melyik *testnedv* van túlsúlyban, az alábbi vázlatnak megfelelően (1. ábra).

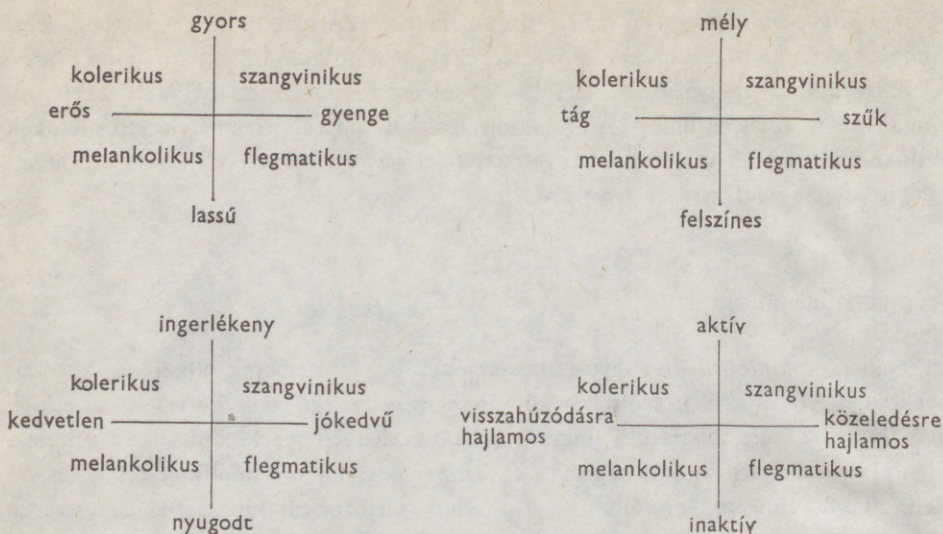
Ez a típusan semmivel sem jellemzi és csoportosítja az embereket kevésbé jól, mint bármelyik modern tipológia. Emocionális reakciótípusok napjainkban használatos különböző dimenzióira kitűnően alkalmazható

(2. ábra).

Temperamentum	Testnedv
szangvinikus	vér
melankolikus	fekete epe
kolerikus	sárga epe
flegmatikus	nyál

1. ábra

* LEWIN, K., 1972. Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összecsapása a mai pszichológiában. In: *Mezőelmélet a társadalomtudományban*, 41–90. Gondolat Kiadó, Budapest.

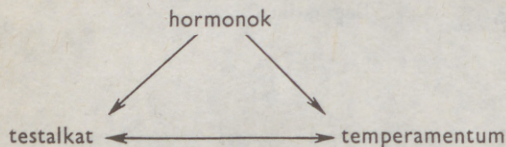
2. ábra (Allport nyomán, 1970)

PAVLOV idegrendszeri típusai is ennek a tipológiának felelnek meg. Az egyetlen lényeges különbség: PAVLOV nem testnedvekkal, hanem az idegfolyamatok sajátosságaival (ingerület, illetve gátlás túlsúlya, a folyamatok egyensúlya és mozgékonyasága) magyaráz.

HIPPOKRATÉSZ tipológiájában a testnedvekre való hivatkozás ma természetesen naivnak tűnik, bár a hormonális rendszer testalkat- és temperamentumalakító szerepének első megsejtését tisztelhetjük benne. A legtöbb mai kutató egyetértene az összefüggéseknek azzal a rendszerével, amit a 3. ábra mutat be.

A testalkat és a temperamentum összefüggését KRETSCHMER (1921) tipológiája mutatja be. Eszerint a *piknikus* (kerekded) alkatúak hangulati és érzelmi zavarokra hajlamosak (extrém esetben mániás-depresszív elmezavarra); karaktertípusuk: ciklotim. A *leptoszom* (karcsú) emberek pedig inkább gondolkodási zavarokra (fokozott introverzióra, szélsőséges esetben skizofréniára) hajlamosak. Karaktertípusuk: skizotim. Az *atletikus* testalkatú egyén karaktertípusa nem egyértelmű.

KRETSCHMER tapasztalati úton létrejött tipológiáját egzakt módszerekkel SHELDON (1942) dolgozta fel. Testalkattípusai elnevezésüket – szellemesen –

3. ábra (Allport nyomán, 1970)

a csíralemezektől kapták, azon az alapon, hogy a különféle alkattípusoknál más-más csíralemezből származó képletek vannak túlsúlyban. KRETSCHMER piknikus típusa SHELDONnál *endomorf*, az atletikus *mezomorf*, a leptoszom pe-

dig *ektomorf*. Karaktertípusai (viszcerotóniás, szomatotóniás és cerebrotóniás) a következő tulajdonságokkal jellemezhetők.

A *viszcerotóniás* (többnyire endomorf alkatú) egyén oldott, szereti a kényelmet, lassan reagál, szeret enni, társaságkedvelő, szeretetreméltó, önmagával elégedett, jól alszik, nehézségek közepette igényli az embereket.

A *szomatotóniás* (többnyire mezomorf alkatú) ember biztos fellépésű, kalandvágyó, energikus, igényli a mozgást, szeret uralkodni, szereti a kockázatot és a véletlent, egyeneslelkű, bátor, hangoskodó, a nehézségek tette sarkallják.

A *cerebrotóniás* (többnyire ektomorf alkatú) tartózkodó a fellépésben és a mozgásban, gyorsan reagál, túlságosan feszült, szorongó, zárkózott, gátolt, nyugtalanul alszik, introvertált, nehézségek közepette az egyedülletet igényli.

Mielőtt elhamarkodottan megállapítanánk, hogy e típusban mennyire „modern”, idézzük a francia HALLÉt, aki 1797-ben szintén három típust írt le: a kefalikus, a muszkuláris és az abdominális. Angliában WALKER (1823) mentális (Minerva), mozgásos (Diana) és testies (Vénusz) típust különböztetett meg. Az olasz DE GIOVANNI (1877) ugyanezeket ftizikus, atletikus és pletorikus alkatnak nevezte. A német BENCKE (1878) szkrofulózus, rachitikus és karcinomatózus típusokról írt. Az orosz BOUNAK (1923) típusai: sztenoplasztikus, mezoplasztikus, euriplasztikus.

Korunk fejlett technikai eszközökkel dolgozó pszichológiai kutatásai legtöbbször JUNG (1921) – szintén klasszikusnak számító – tipológiájából merítenek, aki *introvertált* (befelé néző) és *extrovertált* (kifelé forduló) típusokat különböztet meg.

De ha elfogadjuk is, hogy van modern tipológia, maga a tipológiaalkotás – és a viselkedésnek a típusra utalás alapján való megértése – korszerűtlen. A tipológia is, mint minden tulajdonságok alapján való személyiségmegközelítés, az arisztotelianus gondolkodásmódba ágyazott. Nem lehet kielégítő magyarázat Zrínyi Miklós hősi viselkedésére, hogy szomatotóniás alkat.

Éppen ezért számos mai kutató (mindenekelőtt EYSENCK, 1954) a típusokat nem körülhatárolt osztályoknak tekinti, hanem *dimenziók* végpontjainak. Ennek megfelelően az extrovertált–introvertált „végpontok” között például folytonos sort képezve, statisztikailag a normális eloszlásnak megfelelően helyezkednek el az egyes személyek. Ez azonban már nem tipológia. (A személyiségdimenziókról később még szó lesz.)

De mi legyen az álláspontunk a tipológia értékéről a gyakorlati emberismeretben? Vegyük ehhez segítségül ALLPORT (1970) kritikának szánt fogkefe-tipológiáját: „Teljesen korrektül megállapíthatnánk, hogy az emberek négy típusba sorolhatók: 1. vannak olyanok, akik a konvex nyelvű fogkefét szeretik, 2. olyanok, akik a konkávot, 3. olyanok, akik az egyeneset és 4. akik egyáltalán semmiféle fogkefét nem használnak. Ehhez hozzájön még természetesen a kevert típus: azok, akik néha ilyent, néha olyant vesznek. Ez érvényes tipológia, ha valakit a fogkefék érdekelnek. Hasonlóképpen: vannak emberek, akik extrovertáltak, akik introvertáltak, vagy akik mindkettők egyszerre. Ez éppenúgy érvényes tipológia, ha valakit az extroverzió és az introverzió érdekel.” Hozzá kell tennünk: a fogkefe-tipológia a valódi

személyiségtipológiáknál tulajdonképpen korrektebb, hiszen minden ember valamelyik típusba valóban beletartozik, s a „kevert típus” aránylag ritka. De egy embercsoportban vajon hányat találunk, aki *egyértelműen* cerebrotóniás, szomatotóniás vagy viszcerotóniás? Valószínű, hogy a többség kevert típusú lesz, mégpedig különböző arányú keverék.

Meghatározás a viselkedés alapján

Ha a pszichológiai kutatás lehetséges tárgyának csak a látható és regisztrálható viselkedést tartjuk, a személyiségfogalom meghatározásában sem mehetünk túl a viselkedésen. Így a korai behaviorizmus szerint *a személyiség az egyén elég hosszú időn át megfigyelhető cselekvéseinek összessége* (WATSON, 1930). Később válik nyilvánvalóvá, hogy a személyiségfogalomnak a viselkedés megértéséhez kell hozzájárulnia, hogy a reakció (a viselkedés) nem vezethető le pusztán az ingerből (a környezet hatásaiból), hanem fel kell tételezni egy közbülső változót. A tanuláselmélet gondolatrendszerében persze a közbülső változó felkutatásakor sem lehet kilépni az ingerek és reakciók világából. Ha meg akarjuk érteni – a tanuláselmélet szintjén – X. Y. aktuális viselkedését, akkor az éppen jelenlévő ingeregyüttesen kívül a már korábban kialakult inger-reakció kapcsolatait, azaz *szokásait* (habits) kell még figyelembe vennünk. Tehát annak, hogy ugyanabban a helyzetben különböző emberek különbözőképpen viselkednek, a tanuláselmélet szerint az a magyarázata, hogy különböző az előtörténetük, azaz más-más inger-reakció kapcsolatokra, „viselkedéssémákra” tettek szert korábbi tapasztalatok – tanulás – révén. A személyiség tehát nem egyszerűen cselekvések, hanem *szokások* összessége. Azonban a pszichológia más áramlatainak fejlődése azt is nyilvánvalóvá tette, hogy semmiféle átfogó pszichológiai tény nem lehet pusztán halmaznak, elemek összegének tekinteni. Minden érett egységben a részek meghatározott kapcsolatban állnak egymással, tehát mindig *rendszerrel* állunk szemben, aminek struktúrája van. A tanuláselméletből kiinduló kutatás is kiderítette, hogy egyes kapcsolatok (szokások) mélyebben, mások a felszínhez (a funkcióba lépéshez) közelebb állnak, meghatározott sorrendben, láncszerűen vagy hálózatszerű struktúrájának megfelelően kiválthatják egymást stb. HULL (1952) megfogalmazásában a személyiség *szokások hierarchiája*. Ha a viselkedés megértésére elindított gondolatmenetünkben beérjük azokkal a pályákkal, melyeket a tanuláselmélet biztosít számunkra, ennél teljesebb, pontosabb és egyszerűbb definíciót nem is kívánhatunk a személyiségre.

Meghatározás egy-egy kiemelt szempont szerint

„Jó, de nem elég.” Igényes elvárásokkal tanulmányozva a személyiséglélektant, ez lehet a véleményünk a tanuláselméleti definícióról. Kíváncsian átlapozzuk más pszichológiai áramlatok idevágó írásait, de ez az érzés hűségesen elkísér bennünket.

Néha a *bajtóerők*re kerül a hangsúly: „A személyiség az egyén vele született biológiai diszpozícióinak, impulzusainak, hajlamainak, vágyainak és ösztöneinek, valamint a tapasztalatok által szerzett diszpozícióinak és hajlamainak az összessége” (PRINCE, 1924).

Máskor a lelki történések *folyamatjellege* domborodik ki: „A személyiség az emberi lét individuális aspektusa. Lefolyásalakzatok vagy folyamatok sorozatának az egyediség képződményéhez integrált egésze” (THOMAE, 1955).

Egyre gyakrabban találkozunk olyan definíciókkal, melyek az ember *szociális* voltát emelik ki. Ezek között szélsőségesen egyoldalú az a nézet, mely szerint a személy egyszerűen *szerepeiből* tevődik össze (GERTH, MILLS, 1953). Átgondoltabbnak tűnnek azok a meghatározások, amelyek más tényezők kölcsönhatásában emelik ki a szociális faktor jelentőségét. „A személyiség a környezettel való interakció alapját képező működési egység” (KÜRTINÉ, SZILÁGYI, 1969). „A személyiség ható és érzékelő folyamatok dinamikus egysége, amely relatíve tartós viselkedésminták alapján, interperszonális szituációkban valósul meg” (SULLIVAN, 1940). „A személyiség nagyrészt azoknak a belső feltételeknek az összessége, melyek az egyén és a társadalmi környezet kölcsönhatásában fejlődnek ki, s amelyeken keresztül az egyént érő külvilági hatások érvényesülnek” (KARDOS, 1964).

Egy átfogó definíció

SULLIVAN és KARDOS meghatározása – úgy véljük – tudományágunk fejlődésének mai szintjén a legsikerültebbek közé tartozik. Persze *több* olyan definíció létezik, amely a személyiséget több tényező kölcsönhatásában szemléli. Annak érzékeltetésére, hogy egy-egy ilyen definíció – amely a mondat látszólagos bonyolultsága ellenére is tömör és átgondolt – mennyi tudományos körültekintést és gazdag mondanivalót tartalmaz, egyet ezek közül vegyünk bonckés alá!

„A személyiség azoknak a pszichofizikai rendszereknek a dinamikus organizációja az egyénben, amelyek jellegzetes viselkedését és gondolkodását determinálják” (ALLPORT, 1970.)

Miért fontosak és mit jelentenek az itt alkalmazott fogalmak?

Dinamikus organizáció. Az alaklélektan fellépése óta az organizáció a lelki élet minden területén döntő probléma. A pszichológia minden valóban modern áramlata szerint az aktivitás dinamikus szabályozói a képzetek, szokások stb. alakzatai vagy hierarchiái. Ezért látszik természetlennek minden olyan felfogás, mely a személyisé-

get tényezők pusztán összességének tekinti. Gyógypedagógusok számára különösen fontos e fogalom, hiszen a sérült személyiség sokszor ennek ellentétével, a *dezorganizációval* (funkciók és szabályozó rendszerek szétesésével) vagy a strukturálódás megrekedésével jellemezhető.

Pszichofizikai. A pszichés és a szomatikus a személyiségben elválaszthatatlan egységet képez.

Rendszer. A rendszer olyan elemek komplexuma, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Ebben az értelemben rendszernek tekinthető a szokás, a tulajdonság, a viselkedési stílus stb. is. SEARS (1951) hangsúlyozza, hogy e rendszerek akkor is részei az organizációnak (személyiségnek), ha éppen nincsenek akcióban. A rendszer szerinte: „potenciál az aktivitásra”.

Determináció. A személyiség minden rendszere „determináló tendencia”, mert befolyásolnak minden cselekvéses alkalmazkodást, amelyben a személyiség manifesztálódik.

Jellegzetes. A viselkedés és a gondolkodás mindig jellegzetes az egyénre. „Hogy milliók közt az egyetlen”, a költő számára is abban fejeződött ki kedves halottjáról, „ahogy futott, telefonált”. Igaz ugyan, hogy egy konkrét személy némelyik megnyilvánulása jobban, némelyik kevésbé jellemző rá, de olyannal nem találkozunk, amelynek legalább személyes színezete ne lenne.

Viselkedés és gondolkodás. Amint majd a későbbiekben bővebben is kifejtjük, az ember minden megnyilvánulása lényegében *alkalmazkodás* a környezethez. Az emberi alkalmazkodás legjellegzetesebb formája: a cselekvéses alkalmazkodás. A gondolkodás (VIGOTSZKIJ és PIAGET szerint): belsővé vált cselekvés.

A *környezet*, melyhez alkalmazkodnunk kell, nemcsak fizikai, hanem társadalmi is. Így ebből a definícióból tulajdonképpen nem maradt ki a *szociális* tényező sem.

Az ember: személyiség

Abból indultunk ki, hogy a személyiségfogalomra a viselkedés funkcionális meghatározásához van szükségünk. Embernél ugyanis, mint kifejtettük, nem elég a helyzet külső adottságait és az egyén tapasztalatait ismernünk viselkedése megértéséhez. Még valamire szükségünk van, és ez a „még valami” a személyiség.

Súlyos melléfogás volna itt azt feltételezni, hogy valami különleges, csak embernél megtalálható *szubsztanciáról* van szó. Ha megértettük, hogy a személyiség: organizáció, feltehetőleg csökkent ennek a melléfogásnak a valószínűsége. Nem helyénvaló úgy fogalmazni, hogy „az embernek van személyisége”, mint ahogy van táskája, feje, képességei és néha gondolatai. Figyeljük meg, hogy MERLIN milyen differenciáltan fogalmaz: „Az állatoknak van egyéniségük, de ők nem szemé-

lyiségek. *Csak az ember személyiség.*” A személyiség tehát nem más, mint *az ember* – egy bizonyos szempontból jellemezve. (Ez nem definíció!) A kérdést ilyen formában feltenni, hogy „mi” a személyiség, tulajdonképpen helytelen volt. Ebben a szellemben várja SÈVE (1971) francia marxista a személyiség-lélektan fejlődésétől „az antropológia halálát és átalakulását”.

Múltbeli tapasztalat és jelenlegi személyiség

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni a következő problémát.

Nyilvánvaló, hogy az a viselkedés magyarázatához szükséges „még valami”, az a „dinamikus organizáció”, amit személyiségnek nevezünk, biológiailag (örökletesen) adott nyersanyagból a *tapasztalás* során és hatására – azaz tanulás útján – jön létre (szerveződik). Ezért az egyén aktuális viselkedését az adott környezeti tényezők (ingerkonstelláció) mellett végeredményben mégis az egyén múltjából (korábban kialakult inger–reakció kapcsolataiból vagy tulajdonságaiból) érthetjük meg.

Nemcsak a pszichológiát érintő általános elvi kérdés, hogy egy *jelen* esemény magyarázatához szükséges-e, kielégítő-e vagy megengedhető-e az *előzményekre* való hivatkozás. Az ógörög filozófiából származik az a ma is széles körben elterjedt nézet, hogy az ok az okozatot időben szükségszerűen megelőzi. Így azután a magyarázat keresése (a jelenség okának vagy okainak feltárása) egyet jelent a megelőző események vizsgálatával. Azért esik az eső, mert *az előbb* beborult az ég.

A magyarázatnak ez a módja a mai pszichológiában teljesen elfogadottnak látszik. X. 30. éves asszony hisztériás tüneteit pszichoanalitikus kezelőorvosa egy kisgyermekkorban átélt szexuális traumára vezeti vissza, mint okra. Y. 17 éves hulián, csavarog, lop, erőszakoskodik. Viselkedésének okát a vele foglalkozó, pszichológiailag képzett szakemberek egyöntetűen abban látják, hogy kéthetes korában elvesztette anyját, és életének első éveit érzelmi biztonságot nem nyújtó, rideg környezetben töltötte.

Ezzel szemben észre kell vennünk, hogy a mai természettudományos gondolkodás számára *a jelenlegi jelenség oka a jelenben van*. Nem azért esik, mert korábban beborult, hanem mert *most* olyanok a légköri feltételek, hogy esőt idéznek elő. Fél órával ezelőtt azért borult be, mert az *akkori* feltételek kölcsönhatása ezt okozta. Természetesen nem eshetne most, ha korábban nem keletkeztek volna felhők. De *a múltbeli történés a jelenlegi eseményt csak annyiban befolyásolja, amennyiben valamilyen eredménye vagy nyoma jelenleg is fennáll*.

Ágika, miközben lepkét kergetett, orra bukott. Miért? Útjában volt egy nagy kő, amit nem vett észre. De ha hűségese akarunk maradni a ma elterjedt pszichológiai gondolkodásmódhoz, az után kellene nyomoznunk: hogy került oda az a kő.

Megállapíthatnánk például, hogy Ágika azért esett el, mert tegnapelőtt ugyanitt két fiú erődöt akart építeni várostromjátékához, de csak ezt az egy követ cipelték ide, mert közben hazahívták őket. De az is lehet, hogy Ágika mai elesését egy három évvel ezelőtti tavaszi árvíz okozta, amikor a közeli kispatak nem fért el a medrében. Nyilvánvaló, hogy ez tudománytalan magyarázat.

A természettudományos gondolkodásmódnak megfelelő álláspont az, hogy az *aktuális viselkedést nem a múltban lezajlott élmények és tanulási folyamatok befolyásolják, hanem – a jelenlegi környezeti tényezőkkel együtt – a jelenlegi személyiség.* A jelenlegi regresszív viselkedésnek például nem a kora gyermekkori depriváció, trauma, frusztráció, rossz kondicionálás stb. az oka, hanem a jelenleg is létező maradvány. A pszichoterápiás beavatkozás sem magát a korai élményt szünteti meg (ami egyszer megtörtént, az kitörölhetetlenül történeti tény marad), hanem a nyom hatékonyságát teszi ártalmatlanná. Vagy a viselkedésterápiában: a ma létező kapcsolatrendszerek átkondicionálása folyik.

A személyiségfogalom körülírása

Nem vállalkozunk arra, hogy a személyiségre – számos elismerésre méltó próbálkozás példáján felbuzdulva – újabb definíciót adjunk. Legfontosabb sajátosságait az alábbiakban fogalmazzuk meg.

1. Az ember mint személyiség, pszichofizikai rendszerek organizációja.

Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy mindenütt a természetben a fejlődés során bekövetkező minőségi ugrás *organizációs szintben* való emelkedés is egyben. Így például az élet megjelenése azt jelenti, hogy az anyag élő anyaggá *szerveződik*. Az élő anyagban ugyanazokat az alkotórészeket (atomokat) találjuk, mint az élettelemben. Amitől a tulajdonságok alapvetően megváltoznak, az az organizáció más-sága. Az, hogy valami fejlődéstörténetileg magasabb organizációs szinten van, elég ahhoz, hogy minőségileg más, új módon jelenjék meg és funkcionáljon. E szint jelenségeinek megértéséhez nem elég visszamenni a megelőző szintre – például az életjelenségeket fizikai és kémiai folyamatokra visszavezetni –, mert a szintnek megvannak a maga sajátos funkcionális összefüggései, törvényszerűségei is. (A dialektikus materializmus a legalapvetőbb fejlődési szinteket *mozgásformáknak* nevezi.)

A személyiséggé válás is újabb organizációs szintet jelent a fejlődésben. Amitől az ember megjelenésében és működésében több és más, mint a többi élőlény, az a részek újszerű kapcsolódása, szerveződése.

Ha elfogadjuk, hogy a személyiség új organizációs szintet jelent, abból a tudomány számára az következik, hogy – bár rendkívül hasznos lehet a lelki folyamatok fizikai, kémiai, fiziológiai és neurofiziológiai vizsgálata – igazán megérteni csak

a saját szintjén lehet. Fontos szem előtt tartani, hogy az ember nemcsak biológiai, hanem személyiséggé vált társadalmi lény is.

Egy új épületben az *egészre* vonatkozó építészeti vázlat segítheti a tájékozódást, a betonelemek kémiai analízise azonban nem véd meg az eltévedéstől.

2. A személyiség kialakulásában a *tapasztalatoknak* éppúgy szerepük van, mint a *vele született diszpozícióknak* (így magának az anatómiai-fiziológiai bázisnak).

3. *Működését két ellentétes folyamatnak, az akkomodációnak és az asszimilációnak az egyensúlya jellemzi.*

Ez nem specifikus emberi sajátosság. Mindenféle alkalmazkodásban, még a növényben is megfigyelhető. Hogy egy élőlény fennmaradjon, ahhoz az kell, hogy idomuljon környezetéhez, de ugyanakkor saját életlehetőségeihez át is hasonítsa azt. Például a táplálékért el kell mennie, ez akkomodáció. A táplálék beépíthetővé tétele, az emésztés, asszimiláció. PIAGET (1978), aki e fogalompart a pszichológiába bevezette (a biológiából kölcsönözte őket), az értelmi fejlődés alakulását írta le velük. A szenzoros működés (az észlelés): asszimiláció. A motoros működés (a mozgás): akkomodáció. A szimbólumalkotás (játékban, beszédben): asszimiláció. Az utánzás: akkomodáció. Az akkomodáció–asszimiláció dialektikus egysége nemcsak az értelmi működést és az értelmi fejlődést jellemzi, hanem a személyiség egész működését és fejlődését. Az utánzás (akkomodáció) az *én* kialakulásában mint identifikáció (azonosulás) jelentkezik, párhuzamosan a környezet tagjainak a „magunk képére” átszínezett észlelésével (asszimilációval). Ha bekerülünk egy közösségbe, átvesszük szokásait és íratlan törvényeit, azaz akkomodálódunk hozzá. De alakítunk is rajtuk (asszimiláljuk).

E fogalom pár a pszichológiai irodalomban többféle elnevezéssel is előfordul. Az asszimilációt autonómia, az akkomodációt homonómia szóval is illetik, és ennek megfelelően beszélnek autonóm, illetve homonóm személyiségről (ANGYAL, 1941). Ugyanez a közösséglelektanban mint *modellnyújtás*, illetve *modellkövetés* jelenik meg (MÉREI, 1947). Más – szintén szociálpszichológiai – nézőpontból: az akkomodatív személy dependens (másoktól függő), az asszimilatív independens (független); ismét más terminológiával: konformista, illetve nonkonformista (egyenirányított, csoportnormákhoz alkalmazkodó, illetve ennek ellentéte).

Fontos figyelembe venni, hogy az ellentétes *folyamatok* egyensúlyáról van szó, ami egyensúlyi *tendenciát* jelent, nem pedig egyensúlyi *állapotot*. Már a fizikában is (de minden dinamikában!) az *egyensúlyi állapot* azt jelenti, hogy megszűnik a mozgás. Nyilvánvaló, hogy az *élő* személyiségnél nem erről van szó. Az élő rendszer egyensúlya valamelyik irányba mindig túlbillen, ami lehetővé – és szükségessé – teszi a további mozgást. A kilégzést belégzés, a belégzést kilégzés követi.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az egyes emberre jellemző lehet valamelyik alkalmazkodási folyamat túlsúlya. Vannak jellegzetesen hatékony, környezetüket és társaikat alakító (asszimilatív) emberek. Másokra jellemzőbb a beilleszkedés és a hatások átvétele (az akkomodáció).

4. A személyiséget, mint minden élet, jellemzi a szüntelen *átalakulás*. Nem funkciókészen áll elő, hanem *a kivételes emberi diszpozíciók talaján, a környezettel való kölcsönhatásban bontakozik ki*. Ez a kölcsönhatás mint állandó alkalmazkodás (akkomodáció-asszimiláció) az aktuális helyzetnek megfelelően is módosítja a személyiséget. Módosulása hosszú távon fejlődésként jelentkezik. A módosulásképtelenség a lelki élet megmerevedését, „elmeszesedését” jelenti.

II. A személyiség struktúrája

Az előzőekben megállapítottuk, hogy az emberi viselkedés nem érthető meg pusztán a pszichikumra vonatkozó általános ismeretek, az illető eddigi tapasztalatai és az adott helyzet alapján, mint az állatoknál. Tehát jelentős minőségi ugrást kell feltételeznünk az ember törzsfejlődésében; az állatvilágból való kiemelkedésében, aminek eredményét úgy fejezhetjük ki, hogy *az ember személyiséggé vált.*

Ebből következik, hogy a személyiség tanulmányozásakor a létező legfejlettebb élő rendszerrel lesz dolgunk.

A fejlődés: strukturálódás

Ez a felismerés lehet, hogy kissé visszariaszt bennünket. Általános ugyanis az a vélemény, hogy *fejlettebb az, ami bonyolultabb.* Tehát a legáttekinthetlenebb, legkuszább képződménnyel kellene itt megbirkóznia a kutatónak. Ennek a felfogásnak mi sem akarunk kereken ellentmondani, de úgy véljük, hogy ez a meghatározás nem eléggé pontos. Számos tény ellene mond a „fejlettebb=bonyolultabb” túlegyszerűsített formulájának. Közismert például, hogy az ún. totemikus kultúráknak sokszor komplikáltabb szociológiai szervezettségük van, mint a nyilvánvalóan fejlettebbeknek (WERNER, 1953). A modern ember egyszerűbben és kevesebb ceremóniával házasodik, mint a régebbi. Már GOETHE is igényesebben fogalmazott, amikor Morphológiájában a fejlődés lényegét abban látta, hogy az *egész* egyre jobban differenciálódik, de ugyanakkor az így keletkező részek az organizmus egésze alá is rendeződnek. Eszerint az az élőlény (vagy akár viselkedésmód, kultúra stb.) fejlettebb, amelyik *differenciáltabb és egyben centralizáltabb.* Más megfogalmazásban: *a fejlődés a balmazszerűségből a struktúra felé tart.*

De e bevezetés nélkül is, azt hiszem, mindnyájunk számára eddig is teljesen nyilvánvaló volt, hogy a személyiség nem kiterjedés nélküli pont, nem diffúz tömeg, de nem is tagolatlan halmaza a tapasztalatoknak, reakciómódoknak, tulajdonságoknak

és funkcióknak. Ha elfogadjuk a fejlődés előbb vázolt felfogását, akkor külön bizonyításra nem szoruló alapfeltevésnek tűnik, hogy a személyiségnek – mint mindennek, ami fejlődésen ment keresztül – szerkezete, struktúrája van. És éppen ez az, ami kutatását reményteljessé teszi. Ez ugyanis gyakorlatilag azt jelenti, hogy ha minden részletében nem is sikerülne felderítenünk, működését mégis megérthetjük, ha struktúráját meg tudjuk ragadni.

Makrostruktúra, mikrostruktúra

Mostanában, különösen a biológiában, makrostruktúrát és mikrostruktúrát szokás megkülönböztetni. Minden tudományban a makrostruktúra feltárásával kezdődik a kutatómunka. A fizika például a századfordulón, az atomfizikában jutott el a mikrostruktúrához. Amikor korunk néhány jelentős biológusa (például SELYE) az ún. szupramolekuláris biológia mellett száll síkra, akkor ezzel azt mondják, hogy a biológiában ma még a makrostruktúra kutatása terén sok tennivaló van. A pszichológiában eddig még a személyiség makrostruktúráját sem sikerült egyértelműen és megnyugtatóan megragadni. Mikrostruktúráról elmélkedni egyelőre irreális álmodozás volna.

Törekvések a személyiségstruktúra megismerésére

Teljesítménytesztek sorozata

A pszichológia eddig energiájának legnagyobb részét olyan összefüggések felderítésére fordította, amelyek minden embernél közősek. Kutatta a látás, az emlékezés, a gondolkodás folyamatait, a motivációt, a szokásokat stb., függetlenül az egyes embertől. A pszichológiának ezt az ágát nevezzük általános lélektannak.

Az egyes ember vizsgálatát legnagyobbbrészt az ún. *tesztek* segítségével gondolták megoldani.

Ezek egy részével a pszichikum körülírt területének *teljesítményét* lehet vizsgálni, például a figyelem vagy az emlékezet szilárdságát, tartósságát, terjedelmét, a kombinációs készséget, az intelligenciát. A *teljesítménytesztek sorozatával* végzett vizsgálatot is lehetne személyiségvizsgálatnak tekinteni (példa erre LEHMANN és WITTY, 1934, elképzelése), ha biztosak lennénk abban, hogy az egyes próbák éppen azokat a területeket veszik célba, amelyek a személyiségnek nem mesterségesen kihalított,

4. ábra

5. ábra

hanem *valódi* részei, azaz a személyiség saját struktúrájának megfelelően tagolódnak ki az egészből.

Talán érthetőbb lesz a probléma egy észlelési kísérletből vett példa alapján.

A 4. ábrán egy egyenlő oldalú háromszöget látunk, amit keresztülszel egy vonal. Ennek a figurának, ennek az egésznek a *valódi* részei: a háromszög meg az egyenes vonal. De ha nincs az egész ábrára rálátásunk, ha például másfél méter átmérőjű csatornacsövekből egy hegy gyomrában csinálnának alagútrendszert ennek a rajznak az alapján, s valamelyik végén beeresztenének egy zseblámpával ebbe az alagútba, nem valószínű, hogy rögtön fölfedeznének a rendszer valódi struktúráját. Igen különös egységek tagolódnának ki ebből az egészből (lásd az 5. ábrát).

Mint ahogyan ez meg is történt, amikor ezt és hasonló rajzokat domborúvá téve vak gyerekeknek mutattuk meg, akiknek természetesen nem lehetett rálátásuk, hanem ujjaik segítségével szukvesszíve, részletről részletre haladtak végig a figurákon.

Kérdés tehát, hogy a személyiségre van-e „rálátásunk”. Kérdés, hogy a teljesítménytesztek által vizsgált képességek *valódi* részei-e a személyiségnek. Vagy pedig csak akkor találkozunk az intelligenciával, az emlékezeti teljesítménnyel stb., ha „oldalról” közelítjük meg az embert, akire „felülről” nincs „rálátásunk”?

A személyiség megismerésének ehhez a módjához nem lehet bizalmunk azért sem, mert megértettük, hogy a részek összege nem azonos az egészszel.

A projektív tesztek

Ennek a felismerésnek a jegyében született meg a teszteknek egy másik csoportja, az ún. *személyiségtesztek*, melyek a személyiség egészét igyekeznek megragadni. (Ebben a könyvben a személyiségteszteket csak a személyiségstruktúra megragadásának problematikája keretében tárgyaljuk. A *személyiségvizsgálat* tanulmányozásához az irodalomjegyzékben feltüntetett idevágó munkákat ajánljuk: SZEGEDI, 1973; MÉREI-SZAKÁCS, 1974). Annak a lelki mechanizmusnak az alapján, amelyre alkalmazásuk épül, *projektív* teszteknek is szokás nevezni őket (ilyen a Rorschach, a Szondi, a TAT, a PFT stb.). A kóros lelki étellel kapcsolatos pszichológiai gyakorlatban, a klinikai pszichológiában több évtizedes tapasztalat alakította ezeknek a próbáknak az alkalmazási módját és értelmezését, hitelesítette értékét. Röviden: avatott kezekben meglehetősen jól beváltak. Annyi legalábbis felelősséggel megállapítható, hogy ezek segítségével a vizsgált személy viselkedését szabályozó

belső elvekről, vagyis őrá magaól lényegesen többet tudhatunk meg, mint teljesítménytesztek gondosan összeállított sorozata útján. Úgy látszik tehát, hogy a projektív tesztek valóban a személyiség megismerését szolgálják.

De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy ugyanarról a személyről e különféle projektív próbákkal annyiféle személyiségképet nyerhetünk, ahányféle teszttel vizsgáljuk. Melyikkel sikerül hát valóban a személyiség egészét megragadnunk? Melyik az igazi képe?

E különböző képek azonban *nem mondanak ellent egymásnak*, csupán: mások.

Képzeld el, hogy Cousteau kapitány talál egy eddig még sohase látott tengeri szörnyet. Nosza, nekiindul rögtön négy békaember, hogy lefényképezze. Mind-egyiknek sikerül a kaland, a képeket előhívják. Meglepetésre azonban a felvételek a modellre még csak hasonlítanak, de egymásra alig. Ekkor kiderül, hogy a nagy sietségben az egyik röntgengépet vitt magával (zsebröntgént természetesen), a másik infravörös készüléket, a harmadik olyan filmet töltött be, amelyik csak a szörny testében áramló folyadék magnéziumionjaiból kiinduló sugarakat rögzítette, s csak a negyediknél volt szokásos fényképezőgép és film. Nem tudom: technikailag helytálló-e ez a mese. De a példa talán érthető: elképzelhető, hogy ugyanarról a személyiségről különböző képeket készítsünk anélkül, hogy bármelyik is hamis lenne.

Ezért felmerülhet az a lehetőség, hogy hátha a projektív tesztek a valódi struktúrának megfelelően mutatnak meg egy-egy valódi részt a személyiségből; mint-hogy a képek különbözők, más-más részeket, melyek az illető viselkedését szabályozó rendszerekről vagy tendenciákról mégis átfogóan és hitelesen vallanak. S így aztán e tesztek vizsgálatával, összehasonlításával, egymáshoz illesztésével felderítjük a személyiség tényleges struktúráját.

Hogy ez az elvárásunk mégsem reális, világossá válik, ha egyet-kettőt e tesztek közül közelebről szemügyre veszünk.

Kezdjük a nálunk, Magyarországon legtöbbször használt, legjobban megbecsült eljárással, a *Rorschach-vizsgálattal*. Tudnunk kell, hogy erről a tesztről nemcsak a találó jellemzés kedvéért mondják, hogy tintapacnikból áll, hanem azért, mert *valóban tintapacnikból áll*. Alkotója úgy készítette az azóta híressé vált és kínozó precizitással, minden árnyalatra ügyelő módon másolt táblákat, hogy egy-egy tiszta papírlap egyik oldalára egy pötty tintát csöppentett, azután a lapot kettéhajtotta és megnyomkodta. A tinta így gyönyörűen és szimmetrikusan szétmázolódott. Sok-sok ilyen maszatból választotta ki azt a tizet, amit ma Rorschach-tesztnak nevezünk. Az eljárás azon a felismerésen nyugszik, hogy *egy diffúz, tagolatlan külvilági ingerbe saját belső tartalmainkat vetítjük bele, s így a külvilágból önmagunkat kapjuk vissza ingerként*. Ez a *projekció* lényege. A személyiség aktivitása nyilvánul meg az észlelési folyamatban. De miféle valódi része juthat itt kifejezésre a személyiségnek? Akik dolgoztak már ezzel a teszttel, tudják, hogy nagyon sokféle belső tartalom lepleződhet itt le. Az a feltevés tehát, hogy ebben a próbában valamiképpen a személyiség egésze mutatkozik meg, a klinikus pszichológus szemszögéből helyesnek látszik.

De lássunk egy másik példát is! Azt hiszem, egy kicsit mindannyian büszkék vagyunk a *Szondi-tesztre*, mert e szintén világhírű vizsgálómódszer alkotója magyar pszichiáter, aki a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola pszichológiai laboratóriumát vezette, amikor tesztjét összeállította. RORSCHACHhal ellentétben SZONDI-nak kidolgozott elmélete volt, tesztjét ennek az elméletnek megfelelően, tervszerűen és racionálisan alkotta meg. Úgy képzelte, hogy a bennünk rejlő ösztöntendenciáknak megfelelően választunk pályát, partnert, betegséget, halálnemet, és ezek döntik el azt is, hogy valakit rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek találunk-e. Űn. „ösztönbeteg” bűnözők képeit gyűjtötte össze az általa megállapított tendenciáknak megfelelően, mert nyilvánvalónak látszott, hogy e tendenciák ezek arcán fejeződnek ki legnagyobb mértékben. Több ezer képből választott ki negyvennyolcat. Úgy gondolta, hogy a vizsgált személy saját ösztöntendenciái szerint fogja ezeket az arcképeket szimpatikusnak, közömbösnek vagy antipatikusnak találni. Ennek alapján lehet azután megállapítani az illető „ösztönprofilját”.

A Szondi-teszttel kapcsolatban ma az a paradox helyzet áll fenn, hogy számos pszichológus eredményesen használja, anélkül, hogy elméleti háttérével egyetérteneinek.

MÉREI egyik kísérletében kimutatta, hogy a Szondi-tesztben a vizsgált személy nem ösztöntendenciái, hanem társadalmi helyzete szerint választ. A mi szempon-tunkból ez azt jelentené, hogy a Szondi-teszt alapján nem győződhetük ugyan meg arról, hogy az ösztönök a személyiségstruktúrában „valódi részt” képeznek, de kár-pótlásul ugyanez most a társadalmi hovatartozásról derült ki. Valóban lehetséges, hogy az embertársainkhoz való viszony szerves és körülhatárolt része személyiségünknek. De a személyiségstruktúra földerítésénél találhatunk-e megbízható támpontokat a projektív tesztekben, ha ennyire bizonytalan, hogy mit is vizsgálnak tulajdonképpen?

Mivel a pszichológia az egyes embert főleg tesztek segítségével igyekezett megközelíteni, mi is a tesztekhez fordultunk. A teljesítménytesztek részfunkciókat vizsgálnak. Mivel alapelveként elfogadtuk, hogy a részek összegezésével nem juthatunk el az egészhez, a teljesítménytesztek kínálta útról lemondtunk. A projektív tesztek már szándékukban a személyiség egészének megragadását célozzák. Ezekről kiderült, hogy taláalomra ejtett metszeteket adnak a személyiségről. A hasonlatot folytatva: a központi idegrendszeréről készített anatómiai metszetek is többé-kevésbé az egészet adják: több pályarendszert, magot stb. találhatunk mindegyikben. Egymástól ezek is különböznek. Az egész struktúrájáról összefüggő képet mégsem adnak: baj van, ha valaki a gerincvelőt összetéveszti – a metszeti kép alapján – egy fecskefarkú pillangóval. Az egyes metszeteket az tudja jól értelmezni, akinek az egésztől van elképzelése. Fontos különbség viszont, hogy az anatómiai metszeteket a makrostruktúrájának legalább vázlatos ismeretében, tudatosan kijelölt helyeken ejtik, s így a struktúra további megismerését nagymértékben elősegítik. A személyiség struktúrájáról viszont vázlatosan sincs biztos, tapasztalati úton nyert ismeretünk, s így a metszetek véletlenszerűek. A személyiségstruktúra megismeréséhez tehát más utat kell keresnünk: szerkezeti képét hipotetikusan előre fel kell állítanunk.

Hipotetikus rendszerek

A pszichoanalitikus személyiségkép

FREUD működése óta számos spekulatív próbálkozás is történt (szemben a tesztes „empirizmusával”) a személyiség struktúrájának megragadására. Mivel ezek *megfigyelésekre épített hipotetikus rendszerek* (azaz nem a realitással való kapcsolat nélkül jöttek létre), előfordulhat, hogy célunk irányába jobb nyomot adnak.

Maga FREUD igen egyszerű sémát adott. Szerinte a személyiség három rendszerből áll: *Es, Ich, Überich* (vagy a nemzetközi nomenklátúra szerint latinul: id, ego, superego).

Az *Es* (mai szakmai fordítása: ösztönén, Kosztolányi szerint: ősvalami) tartalmazza mindazt, ami vele született, ami biológiailag adott. Ez a rendszer az energiák forrása. Az *örömelv* szabályozza, ami azt jelenti, hogy a felgyülemlett energia feszültséget (például szexuális vágyat) teremt, amit csökkenteni kell; a feszültségcsökkentés élvezetet, örömet okoz.

A személyiség másik pólusában az *Überich* (a felettes én) áll. Ez képviseli a *társadalmat*: mások véleményét, társadalmi értékrendszert, erkölcsöt, eszméket. Az *Es*-ben feszülő energiáknak korlátot és határt szab, sőt néha teljes tilalmat állít fel.

A két ellentétesen működő rendszert az *Ich* (az én) próbálja egyensúlyba hozni. Az *Es* feszültségcsökkentő tendenciáját úgy szabályozza (késlelteti és szelektálja), hogy az az adott valóságos körülmények között érvényesülhessen. Tehát a szükséglet reális (vagyis a környezet – főleg a társadalmi környezet – követelményeivel összhangban álló) kielégítését biztosítja. Más szóval: működésében a *realitáselv* érvényesül. Így a *viselkedést* végeredményben ez a rendszer szervezi.

BANNISTER a freudi rendszer bemutatásakor is szellemes karikatúrát rajzol: szerinte a pszichoanalitikus személyiségkép modellje a *küzdőporond*, ahol a harc egy szexőrült majom (*Es*) és egy szűzies lelkületű nagynéni (*Überich*) között folyik. A mérközést egy ideges természetű banktisztviselő vezeti (*Ich*). Neurózis ugyanis Freud szerint akkor keletkezik, ha az *én* nem képes szabályozni és a társadalmi normákkal összehangolni az ösztöntendenciákat.

Ez a séma egyszerűsége mellett azért is megnyerő, mert a személyiség biológiai és társadalmi meghatározottságát egyaránt magában foglalja, sőt a szabályozás elvét

felettes én (Überich, superego)
én (Ich, ego)
ősvalami (Es, id)

6. ábra

is tartalmazza. (A személyiség társadalmi meghatározottságának felismerésével közelebb került a marxista gondolkodáshoz, mint például PAVLOV biológiai redukcionizmusa. Erről bővebben l.: GARAI, 1969.)

FREUD után még számos elképzelés született a személyiség struktúrájáról. Ezek egy része FREUD nyomdokain halad, még akkor is, ha vitába száll vele és új kategóriákat állít fel, mint JUNG a *Persona* (a

mások számára fenntartott „én”, a „szerep”) és a *Selbst* (a valódi „önmaga”) szembeállításában.

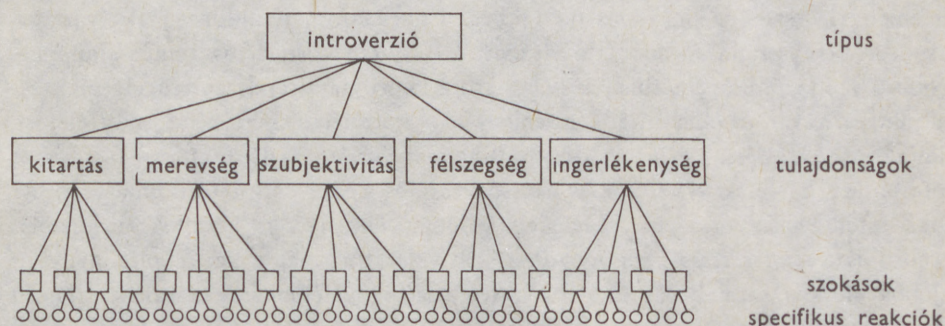
A pszichoanalitikus áramlaton belül valóban újat a neofreudista személyiségkoncepció hozott (RAPAPORT, FROMM, HARTMANN és még mások), amely tagadja, hogy az *Es* az egyetlen energiaforrás. Az *Icb*-nek is vannak saját erői (tudatos érdeklődés, értékek, tervek, szándékok), melyek relatíve függetlenek az ösztönerektől, nem pedig azok szublimált (átszellemített) megjelenési formái, amint azt a klasszikus pszichoanalízis állította. Ezt az irányzatot – éppen ezért – *énpszichológiának* is nevezik. (Az énpszichológiában a pszichoanalitikus áramlat a *humanisztikus iskola* személyiségkoncepcióját közelítette meg.)

A tanuláselméleti és a faktoranalitikus személyiségkép

Merőben más rendszereket a *behaviorizmus* és a *faktoranalízis* konstruált. A behaviorista elméletek szerint a viselkedésegységek között a gyakorlás (kondicionálás) hozza létre az összekapcsolódást. Így akár láncok, akár hierarchikus struktúrák szerveződnek, az ember a legjobb esetben bonyolult automatának tűnik, melynek alkatrészei gondosan össze vannak kapcsolva, de aktivitás és autonómia hiányában energiáját nem lehet tudni, honnan kapja. A faktoranalízis praktícizmusa a személyiséget tulajdonságok, késztetések vagy irányulások konglomerátumává teszi, melyben a részek ragasztóanyaga – a funkcionális összefüggés helyett – a statisztikai korreláció.

Ezt a két irányzatot azért kell most együtt emlegetnünk, mert az utóbbi évtizedekben a személyiségszerkezet kutatásában gyakorlatilag egyesültek. Számos neves kutató (CATTELL, EYSENCK, GUILFORD) a modern tanuláselmélet hierarchikus személyiségsemait úgy építi fel, hogy az alkotórészek egymáshoz való kapcsolatát a faktoranalízis módszerével deríti ki és ellenőrzi.

A 7. ábra példaképpen EYSENCK (1954) egy ilyen sémáját mutatja be. E szerint a személyiség négy szinten szerveződik: 1. *specifikus viselkedésegységek (reak-*

7. ábra

ciók). Ezek kondicionálás révén 2. *habituális viselkedéstendenciákká* (szokásokká) tapadnak össze. Több ilyen tendencia összekapcsolódása 3. *személyiségvonás* (tulajdonság) kialakulásához vezet. Több személyiségvonás együttese 4. *személyiségtypust* alkot. Az egyes szinteknek alárendelt egységek összetartozása korrelációs számítás alapján nyer megállapítást.

Feltérképezés személyiségdimenziók segítségével

Nagyrészt tanuláselméleti alapokra épül és faktoranalitikus módszerekkel dolgozik a személyiségnek *dimenziók* segítségével való feltérképezése is. Ezek a fáradozások jelentékenyen elősegítették mind a tudományos megismerést, mind a gyakorlati személyiség-lélektant, a diagnosztikát.

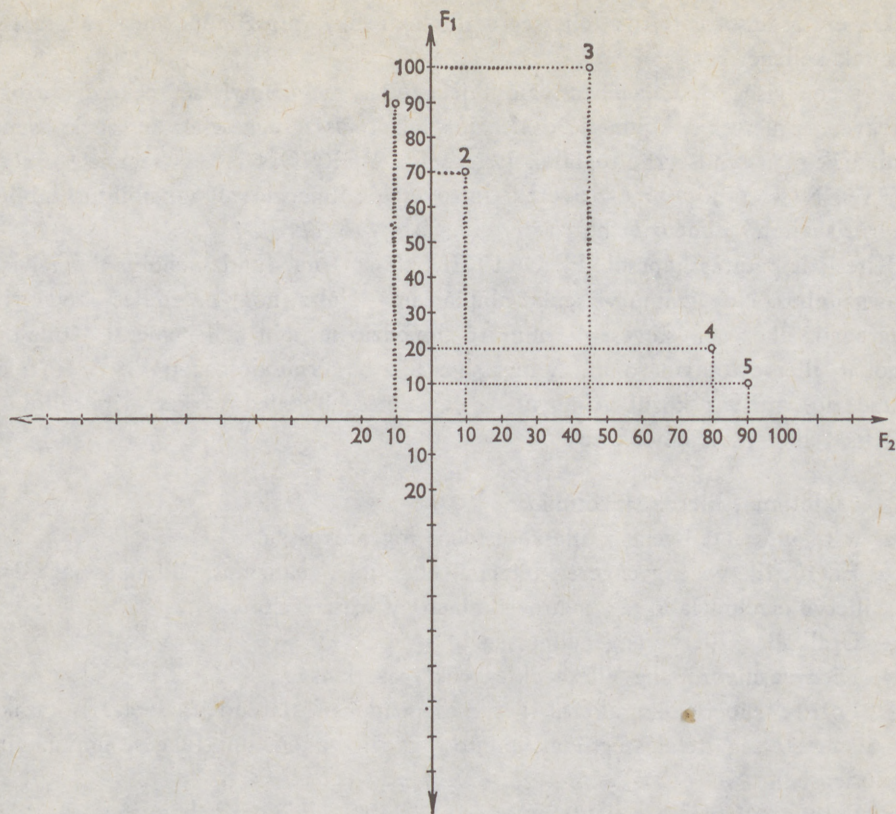
Fontos szem előtt tartani, hogy a dimenziók nem struktúrában belüli *egységek*, hanem a struktúrától független, a személyiség „területére” kívülről, mesterségesen rávetített tájékozódási vonalak. A személyiségnek dimenziók segítségével való leírása hasonló a hosszúsági körökkel és délkörökkel való földrajzi tájékozódáshoz.

Szinte tetszés szerint választhatunk bármilyen tulajdonságot, képességet, tendenciát stb., hogy egy ember helyét megjelölhessük egy lineáris skálán. Ha például az intelligenciára esik a választásunk, a skálán nemcsak eszmei, hanem konkrét számszerű értékek is feltüntethetők. A skála egyik pólusán az extrém magas intelligencia áll, a másikon a súlyos értelmi fogyatékoság. Pl. a megvizsgált Nagy János átlagos intelligenciájú ($IQ = 95$).

Ugyanakkor fölvehetünk egy egészen más jellegű dimenziót is, melynek pólusai: rendkívül barátságos, illetve kiállhatatlanul undok. Ennek a dimenzióknak a mérésére is szerkeszthetünk megfelelő skálát, például kérdőív segítségével. Tegyük fel, hogy a skála értékei 0-tól 100-ig terjednek. Megállapítjuk, hogy Nagy János meg lehetőségen barátságos ember (a 26-os értéknél jelöljük be).

Nagy Jánosról eddig azt tudjuk, hogy átlagosan értelmes és barátságos. Összefügg-e a két faktor? Ezt korrelációs számítással lehet eldönteni. Jelen esetben nincs összefüggés. De elképzelhető olyan tulajdonság, amely többé-kevésbé mindkét dimenzióval összefügg, más-más mértékben. Ennek az új tulajdonságnak (variánsnak) a két említett faktorhoz való viszonyát – szintén korrelációs számítás alapján – egyszerű módon ábrázolhatjuk: a két faktort koordináta-rendszer tengelyeinek tekintjük, és a variánsokat mindkét tengelyen a korreláció mértékének megfelelően jelöljük be. A 8. ábra szerint az 1-es, 2-es és 3-as variáns az F_1 faktortal függ össze szorosán, az F_2 -vel kevésbé, a 4-es és 5-ös variáns pedig éppen fordítva.

Az intelligencia és a barátságosság valóban önkényesen kerültek ugyanabba a koordináta-rendszerbe. De ha gondosabban választjuk meg a két faktort, nyilvánvalóbbá válik a személyiség dimenziók segítségével való megragadásának kifejező ereje; gondoljunk az 2. ábrán bemutatott dimenziókoordinátákra a hippokratészi típusok jellemzéséhez.

8. ábra

Nem nehéz belátni azonban, hogy a Föld és a személyiség feltérképezése nem egyenlő nehézségű feladatok (a Földé könnyebb). Ha valóban a személyiség egészét szeretnénk megragadni, nem elég két vagy három dimenziót feltüntetnünk, hanem lényegesen többre volna szükség. A személyiség nem háromdimenziós kiterjedésű képződmény, n -dimenziós térben kellene gondolkodnunk. Jogosan fölvehető dimenziók lehetnek például:

intelligens – unintelligens,
 extrovertált – introvertált,
 aktív – passzív,
 ciklotim – skizotim,
 hipomániás – szorongó,
 udvarias – modortalan,
 optimista – pesszimista,
 radikális – konzervatív,
 merev – képlékeny.

De ezt a felsorolást, ha teljességre törekednénk, valószínűleg még sokáig folytatnunk kellene.

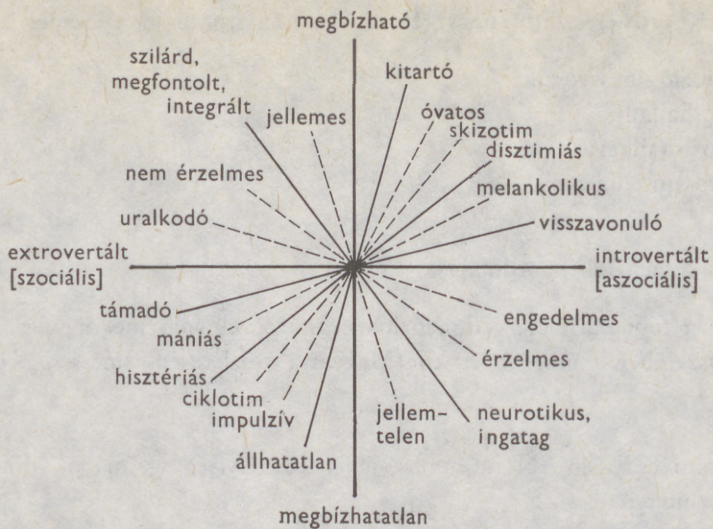
A személyiség dzsungelében való tájékozódás megkönnyítését célozzák azok a törekvések, melyek a különféle dimenziók között összefüggéseket keresnek és megpróbálják őket rendszerbe foglalni. Erre példa VERNON (1953) sémája (9. ábra).

EYSENCK (1965) az extroverzió-introverzió dimenzióval a stabilitás-labilitás (neurózishajlam) dimenziót hozza összefüggésbe (10. ábra).

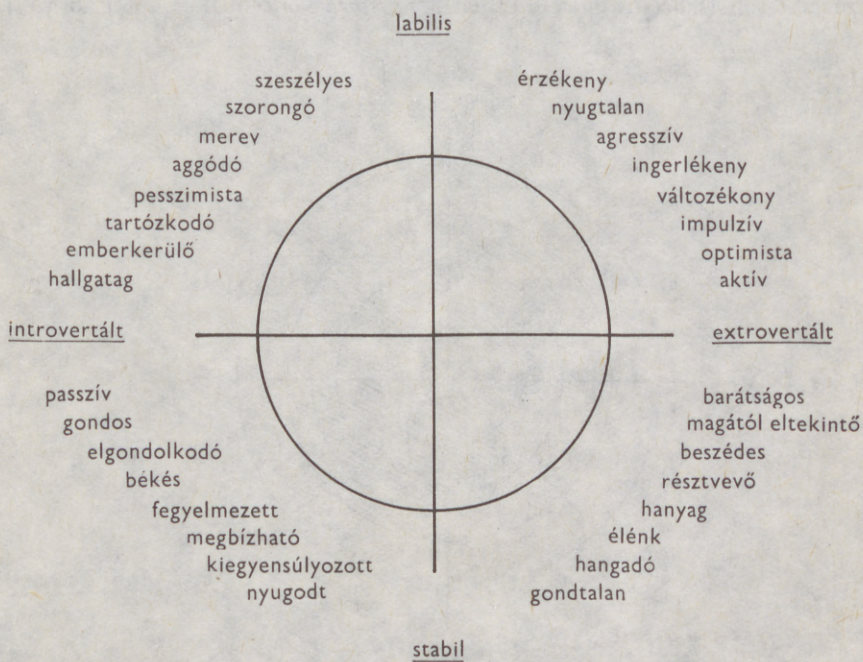
Kiterjedt kutatás kapcsolódik CATTELL (1957) ún. fundamentális személyiség-dimenzióihoz. Nagyszámú vizsgálat alapján úgy találta, hogy az emberi személyiség megragadásához nem kevesebb, mint 16 dimenzió mentén kell bemérni a tulajdonságokat, illetve irányulásokat. A méréshez tesztbatteríát dolgozott ki. A 16 faktor (dimenzió), melyek közül néhányat az érzékletesebb jellemzés kedvéért mitológiai nevekkal illetett, a következő:

1. Ciklotímia, illetve skizotímia.
2. Általános intelligencia, illetve értelmi fogyatékoság.
3. Énerő, illetve éngyengeség (érzelmi stabilitás, realizmus, állhatatosság, érettség, illetve érzelmi labilitás, neurózis, alacsony frusztrációtűrés).
4. Uralkodás, illetve engedelmesség.
5. Kiegyensúlyozottság, illetve kiegyensúlyozatlanság.
6. Pozitív superego-karakter, illetve dependens (alárendelt, szolgál) karakter (lelkiismeretesség, felelősségtudat, pontosság, illetve érzelmi függés, impulzivitás, felelőtlenység).
7. Parmia, illetve threctia (merészség, felelőtlen vidámság, barátságosság, derekasság, impulzivitás, illetve gátlásosság, fenntartás, bátortalanság, szorongás, aggodalom, elmélkedés).
8. Premsia, illetve harria – lágyság, illetve keménység – (dús fantázia, szentimentalizmus, éretlenség, függőség, türelmetlenség, illetve független gondolkodás, érettség, realizmus, fantáziaszegénység, önelégültség).
9. Protensia (gyanakvás, elvakultság, könnyen csalódás, alaptalan felsőbbrendűség-érzés, magány).
10. Autia (jóhízeműség, a dolgoknak oly módon való átélése, ahogyan az a saját kívánságnak megfelel).
11. Ravaszság, illetve naivítás.
12. Büntudatra, illetve aggályoskodásra való hajlam.
13. Radikalizmus, illetve konzervativizmus.
14. Elkülönülési hajlam, illetve társas igény.
15. Akarati kontroll.
16. Magas, illetve alacsony ösztönfeszültség.

Mások úgy vélik, hogy 16 tényező túl sok, nehezen áttekinthető; a személyiség szerkezetét jobban megértjük, ha megelepszünk kevesebb dimenzió figyelembevételével.

9. ábra

10. ábra

EYSENCK (1954) szerint négy tengely mentén írható le a személyiség:

1. extroverzió–introverzió;
2. neurózishajlam;
3. pszichózishajlam;
4. általános intelligencia.

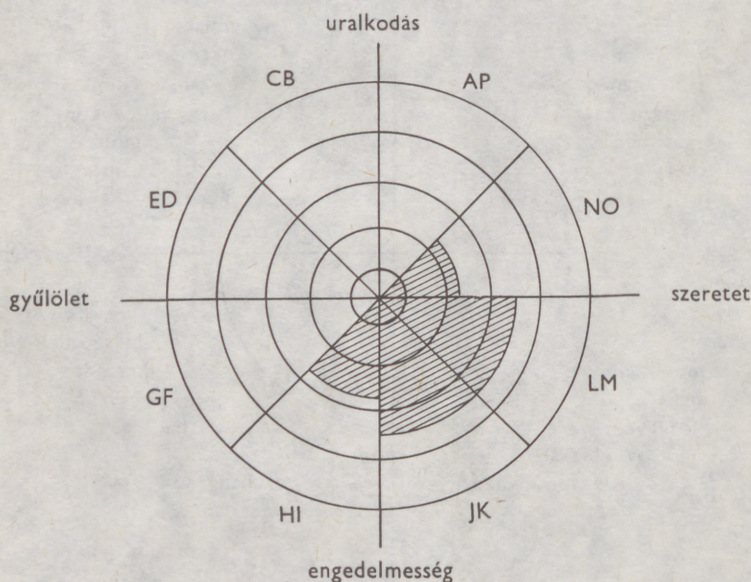
Struktúra és dimenziók koordinálása

A személyiség topográfiájának dimenziók segítségével való megragadása LEARY (1957) rendszerében csúcsosodott ki. (Magyarul részletesen ismerteti KULCSÁR, 1973.)

Ez a kutató SULLIVAN interperszonális személyiségfogalmából kiindulva, öt személyiségszintet tételez fel:

1. nyílt kommunikáció,
2. tudatos önjellemzés,
3. egyéni szimbólumalkotás,
4. tudattalan,
5. értékek.

A szociális self (szociális én) e szintjeit a 11. ábra koncentrikus körei ábrázolják.

11. ábra

Az így rétegzett személyiségre két dimenzió koordinátáját vetítjük: uralkodás-engedelmesség, illetve szeretet-gyűlölet. A képet 16 interperszonális viselkedésmód szeleteli tovább:

- A) vezető-irányító,
- B) öntörvényű, narcisztikus (önmagát csodáló),
- C) versengő, másokat kizsákmányoló,
- D) büntető, ellenséges,
- E) agresszív, szadisztikus,
- F) lázadó, nonkonformis,
- G) bizalmatlan, kétkedő,
- H) önbüntető, mazochisztikus,
- I) gyenge, önalávető,
- J) könnyen irányítható,
- K) függő, ragaszkodó,
- L) együttműködő,
- M) szeretetteljes,
- N) gondoskodó,
- O) nagylelkű,
- P) sikeres, csodálatot keltő.

Konkrét személy „feltérképezésénél” (személyiségdiagnózisánál) LEARY az egyes szinteket és viselkedésmódokat különféle vizsgáló eljárások (melyek között közismert személyiségtesztek és kérdőívek is vannak) gondosan kidolgozott rendszerével állapítja meg, és érvényesülésük mértékét pontozással értékeli. A sémába a pontozásnak megfelelően jelöli be a „személyiségképet” (az ábrán a satírozott rész).

Az adaptációs struktúra

Ezzel, ha rendkívül vázlatosan is, ismertettük a személyiség szerkezetének megismerésére irányuló főbb erőfeszítéseket. Pontot is tehetnénk a fejezet végére, ha nem lennénk elégedetlenek. Nem értjük még: a személyiség szerkezete hogyan függ össze a strukturálódás biológiai funkciójával, az életfeltételekhez való alkalmazkodással.

Bevezetőben hangsúlyoztuk, hogy a struktúra a fejlődés során jön létre. Pontosabban és közelebbről: az élőlény jobb, eredményesebb alkalmazkodása teszi szükségessé a differenciálódást, például a sejtcsoportok elkülönülését speciális funkciókra. A központi irányító szerv (vagy rendszer) megjelenése pedig a differenciálódás szükségszerű következménye. A strukturálódás tehát az élet fenntartásához szükséges funkciók szerint történik. Minél primitívebb egy élőlény, annál tagolatlanabb, de annál kisebbek az igényei is, élete fenntartásához annál kevesebb feltétel szük-

séges. A magasabb rendű állatok nagymértékben strukturálódnak, de többféle igényük is van a környezettel szemben.

A Surveyor-3 automata állomás egy filmfelvevő gépet juttatott a Holdra, melynek egyik alkatrészén véletlenül – az előzetes sterilizálást átvészelve – Streptococcus mitis nevű baktériumok maradtak. Három évvel később az Apollo-12 legénysége hozta vissza a Földre ezt a gépet, akkor találták meg a baktériumokat is benne, melyek megfelelő táptalajra téve négy nap múlva föléledtek, további három nap múlva pedig szaporodni kezdtek. (Az *Élet és Tudomány* híranyagából.) Olyan mostoha viszonyokat, amilyenek a Holdon uralkodnak, többsejtű lények percekig sem tudnának elviselni.

Hogy egy élőlény struktúrája életfeltételeiről is képet ad, ez a biológiában közismert tény. Nem élhetünk oxigén nélkül – van hozzá légző szervrendszerünk. Nem élhetünk táplálék nélkül – ehhez is megvan a megfelelő rendszer.

Kézenfekvő, hogy ezt a szempontot a személyiség tagolódásával kapcsolatban is fölvevessük. E szempontot érvényesítve az a benyomásunk, hogy az emberi alkalmazkodást biztosító átfogó rendszerek:

1. a szomatikus rendszer,
2. a kognitív rendszer,
3. a motivációs rendszer
4. és az „én”.

Tekintsük át röviden ezeket a – nyilvánvalóan egymással is szoros funkcionális kapcsolatban álló – rendszereket.

A szomatikus rendszer

Az első pillantás azt a benyomást adja, hogy testünk minden lényeges sajátossága – a morfológiai (alaktani) rendszertannak megfelelően – a gerincesekkel, ezen belül pedig az emlős állatokkal közös. Ha a testarányokat, a végtagok elhelyezkedését, az előre néző tekintetet vagy az idegrendszer fejlettségét vesszük szemügyre, úgy találjuk, hogy a majmokhoz állunk legközelebb.

De tárgyunk szempontjából fontosabb a *különbségekre* figyelni, azokra a szomatikus sajátosságokra, melyek feltételezhetően az ember egyedüliségével, személyiséggé válásával összefüggenek.

a) Ezek közül a legfeltűnőbb jelenség a *két lábra állás* és ezzel két további – a rugalmasabb és eredményesebb alkalmazkodás szempontjából fontos – vívmány elérése:

1. a két szemmel egyidejűleg áttekinthető, szimultán látótér kitágulása és
2. a kéz felszabadulása a tevékenységre.

Bár minden élőlény több-kevesebb aktivitással alkalmazkodik környezetéhez (nemcsak akkomodálódik hozzá, hanem asszimilálja is azt), a szomatikus rendszer e sajátossága nyitja meg a kaput az aktivitás fejlődésében a minőségi ugrás előtt.

Hiszen az emberi környezetátalakítás minőségileg több a természetnél és a madár-fészeknél. Nemcsak automatikus genetikai program valósul meg benne, hanem újat alkotás (teremtőképesség=kreativitás).

b) Érdekes emberi szomatikus sajátosság még (az összes rendszertani rokonnal: az összes emlős állattal szemben), hogy az agykoponya–arckoponya arány az agykoponya javára eltolódik.

Ezt a sajátosságot szívesen szoktuk azzal magyarázni, hogy ez a központi idegrendszer fejlettségével függ össze, az emberi törzsfjlődés egyik fontos morfológiai eredménye. Ezzel a relatíve nagyméretű agykoponya szinte szimbólumává vált az emberi magasabbrendűségnek.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy ez a koponyaarány a többi emlősre is jellemző – *embrionális állapotban*.*

Ha már szimbólum, nem a magasabbrendűség, inkább a kialakulatlanság szimbóluma.

De ez (a kialakulatlanság) rendkívül jelentős a személyiség kibontakozása szempontjából.

Állatnak lenni (bármilyenek) a fejlődés szempontjából „sínre helyezettséget” jelent. A fejlődés folyamán (a biológiai program szerint és a környezet „előhívó” hatására) fajra jellemző, meghatározott testi tulajdonságok és szenzomotorikus képességek bontakoznak ki. Embernek lenni: sokféleképpen bejárható nyílt területet jelent.

A jellegzetes koponyaarány (és még néhány „embrionális” sajátosság, például a szőrtelenség) nyilvánvalóan csak legfeltűnőbb jegyei a világban való nem funkciókész megjelenésnek, de semmiképpen sem magyarázzák azt. A kialakulatlanságot és ezzel az egyedfejlődés sokféleségére a biztosítékot az ember szomatikus rendszerének egésze rejti magában.

A genetikusan nem determinált specializáltság, az egyéni funkciófejlődés sokfélesége fontosabb kritériuma az embernek, mint az intelligencia. Az intelligencia szempontjából a csecsemő kevésbé ember, mint a csimpánz. Az ember előtt azonban, még ha értelmileg sérült is, a kibontakozási lehetőségek gazdagabb sokfélesége áll, mint bármilyen más élőlény számára (kivéve a súlyos idiotákat).

* Erre GEHLEN (1976) hívja fel a figyelmet, akinek antropológiáját a marxista filozófia több vonatkozásban kiindulópontnak tekinti (így LUKÁCS is).

A kognitív rendszer

A világ megismerésére irányuló funkciók közül személyiség-lélektani szempontból a szenzomotorikus tevékenység és az intelligencia látszik fontosnak.

A szenzomotorium

Lényegében ugyanazokkal az érzékszervekkel és hasonló vázizmokkal rendelkezünk, mint az emlős állatok. Várható-e mégis, hogy az emberi érzékelés és mozgás egyedülálló sajátosságokat mutat, melyek az ember személyiségvoltával állnak összefüggésben?

A szenzomotorium területén is megmutatkozik az állatok genetikusan specializáltsága és az ember vele született tagolatlansága, amely azonban a strukturálódás és specializálódás ontogenetikus lehetőségeit rejti.

Az állat vázizmzata meghatározott területre („élőhelyre”, mint például rét, erdő, föld alatti üregek, fák lombja, sekélyes víz stb.), sajátos életmódra specializált mozgásoknak felel meg. Az állati mozgásspecialitással semmiféle emberi mozgásteljesítmény nem veheti fel a versenyt. A gepárd mellett a leggyorsabb futó is elmarad, egy átlagos gorilla legyőzné a nehézsúlyú birkózó világbajnokot, a cirkusz csillagai boldogan elfogadnák a makimajmok akrobatikus ügyességét.

Az érzékelés területén tett összehasonlítás hasonló eredményre vezet. Az emberi fül nem éri el az őzek hallási érzékenységét, az emberi szem a ragadozó madarak látásélességét. Közismert a kutyák kiváló szaglóérzéke. Ami pedig a téri látást illeti, gondoljunk egyrészt egy kiemelkedő labdarúgó kapusra: micsoda feszült koncentrációra van szüksége, hogy elcsípje a jobb felső sarokba tartó labdát! Másrészt jusson eszünkbe az állatkertben látott cerkófmajom: szinte oda se néz, amikor nyugodt mozdulattal nyúl a tér egy bizonyos pontjára, hogy beemelje onnan a feléje hajított almacsutkát.

Az állatok e kiemelkedő szenzomotorikus teljesítményei örökletesek és fajspecifikusak. Ha a születés után még nem funkciókések, a fejlődés megfelelő szakaszában *manifestálódnak*, de nem tanulási folyamat eredményeként jelennek meg. A gyakorlás „finomabbá”, „gördülékenyebbé” teszi őket, alapvetően azonban nem változtat rajtuk.

Ezzel szemben az ember – bár rendelkezik egyéni hajlamokkal – alapvetően genetikusan szenzomotorikus specialitások nélkül indul. Egyedfejlődési lehetőségei azonban igen tágak. Nincs speciális élőhelyhez kötve, az egyenlítőnél a sarkokig mindenütt megél, bambuszkunyhóban és hipermodern lakásban, bár nem alacsony az életfeltételek iránti érzékenysége, mint az egysejtűeké. (Ebben az alkalmazkodási rugalmasságban a verebek és a legyek némiképpen fölzárkóznak hozzá.) A környezet feltételeitől, elvárásaitól, szokásrendszerétől (a kultúrától, amelybe beleszületik) és egyedi élete során szerzett motívumaitól (attitűdök, értékek, eszmények) függően

szenzomotorikus fejlődése nagyon sokféle irányú lehet. Másként „lát” a mérnök és a művész, más beszédhangokat differenciál a magyar és az angol ember füle, a szövönőnek és a festőnek az átlagosnál szélesebb az érzékelt színskálája, a vegyész jobban ismeri a szagokat, mint mások. Különböző mozgáskultúrát fejleszt ki a tánc, a hegedülés, a finommechanika, a labdajáték, a torna.

Mi is szenzomotorikus specialisták vagyunk, de nem filogenetikusan, hanem ontogenetikusan; nem biológiailag determináltak, hanem tanulási folyamat eredményeképpen; ennek következtében nem egész fajunk egységesen, hanem egyénenként különböző módon.

ALLPORT (1958) írja, hogy két ember jobban különbözik egymástól pszichikusan, mint két állatfaj. Ez a megállapítás a szenzomotoriumra feltétlenül érvényes. Még nagyobb a különbség, ha ehhez hozzávesszük, hogy az ember nemcsak szenzomotoriumból áll.

Hogy mennyire jelentős előny a jobb alkalmazkodás szempontjából az ember genetikus specializálatlansága, azt legpregnansabban az érzékszervileg sérültek példázzák. Az a természetes környezetben élő állat, amely alkalmazkodása (tájékozódása, élelemszerzése) szempontjából fontos érzékszervét elveszíti, rövid idő alatt elpusztul. Nem élhet a macska vakon, az egér tapogató bajuszszőrök nélkül, abszurdum a rossz szaglású kutya és a megsüketült szarvas. A vak ember azonban rendszert vált: *beállítódik* a hallható és tapintható ingerekre. Nem lesz érzékenyebb a halló- és a tapintószerve, hanem jobban odafigyel ezekre az ingerekre.

Érzékelőszerveink alapján mindannyian sokszorta több inger felfogására vagyunk képesek, mint amennyi azokból valóban szenzoros élménnyé válik. Nem azt vesszük észre, amihez van megfelelő érzékszervünk, hanem abból azt, ami fontos nekünk. Mindenkinek van egy „beállítódásszűrője” a külvilágból áramló ingerek számára.

Az érzékszervileg sérült a beállítódás kialakulásában másként specializálódik, mintha ép lenne. Ezzel nemcsak életben maradását biztosítja, hanem ennél többet: ugyanúgy alkotóképessé is válhat, mint az ép ember.

(Az érzékszervileg sérültek észlelési beállítódásának megváltozásáról bővebben szó lesz még a deprivációs helyzettel foglalkozó részben.)

Intelligencia és kreativitás

Az *értelem* fogalmi meghatározása, funkciójának tisztázása, fejlődésének és mérésének leírása nem a személyiség-lélektan tárgya. Fontos azonban röviden a személyiség-lélektani szempontból is foglalkoznunk vele, hiszen a környezethez való jellegzetesen emberi alkalmazkodásnak egyik legfontosabb komponense.

Az alkalmazkodás akkomodatív oldalát a kerülőút-típusú problémamegoldás példázza. Szultán, a tenariffai csimpánzkísérletek főszereplője, nem tudja közvetlenül megközelíteni a ketrecen kívül elhelyezett banánt, rájön azonban, hogy a nyitott ajtón át, kerülő úton elérheti (KÖHLER, 1924).

Az eszközkészítés – ami az említett csimpánzkísérletekben is szerepel – asszimilatív alkalmazkodás.

Az alkalmazkodás asszimilatív oldala az alkotó tevékenységben csúcsosodik ki. Edison nem éri be a gyertya és a petróleumlámpa fényével, kitalálja, hogyan lehet az elektromos áramot világításra felhasználni.

A pszichológusok évtizedekig azzal az intelligenciafogalommal dolgoztak, amelyet KÖHLER csimpánzkísérletei alapoztak meg, s amelyet STERN (1928) úgy definiált, hogy „általános szellemi alkalmazkodóképesség új feladatokhoz és életfeltételekhez”. Az első mérőeszköz (a Binet-teszt) még e fogalmi tisztázás előtt, teljesen empirikusan született, a későbbiek azonban sokáig STERN fogalmát implikálták.

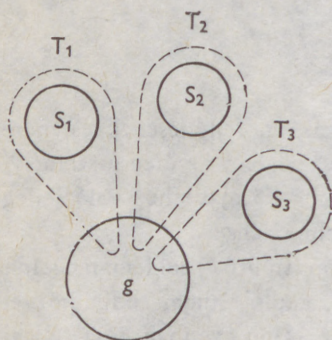
Az intelligencia sok ember gondolkodásában még ma is *egyetlen* képesség, amit egyetlen szám (kvóciens) fejez ki. Emberek közötti különbségek e téren csak az értelem *mértékében* vannak: az egyik értelmesebb, a másik kevésbé.

Pedig már LEIBNIZ megsejtette, hogy több egyaránt intelligensnek tartott ember különbözhet egymástól az intelligencia *fajtájában*. Az egyik *másképpen* (de nem nagyobb mértékben) értelmes, mint a másik. Megdöbbenő a zseniális mérnök tévényilatkozata, mert egyetlen mondata sincs, ami alanyt is meg állítmányt is tartalmazna. Nyilván másképpen intelligens, mint az éppoly zseniális író, aki szerelőt hivat, ha meglazul a falban a villanykapcsoló. A 115-ös intelligenciakvóciens mögött akár 115 féle különböző intelligencia lapulhat.

Ezt ismerte fel WECHSLER (1939), amikor tesztjében megpróbált legalább két-féle (szóbeli és gyakorlati) intelligenciatípust – vagy összetevőt – megkülönböztetni. De a 10 szubteszt ennél többet, 10-féle funkciót ragad meg.

Sokan követik SPEARMAN (1927) felfogását, aki úgy véli, hogy létezik egy általános, minden embernél közös intelligenciafaktor ($g =$ generális, általános). Ugyanakkor vannak specifikus tehetségfaktorok is ($S_1 \dots S_n$). A különféle feladatmegoldásokban ($T_1 \dots T_n$) egyaránt része van a g összetevőnek és egy-egy tehetségfaktornak, amint azt a 12. ábra szemlélteti.

Személyiség-lélektani szempontból GUILFORD (1956) rendszere a legtanulságosabb. Nemcsak azért, mert az értelmi tevékenységben nagyon sokféle összetevőt tételez fel, melyeket tesztbattériájával gyakorlatilag is mér, s amelyek személyenként különböző mértékben és egyensúlyban valósulnak meg, hanem elsősorban azért, mert felhívja a figyelmet a kifejezetten kreatív tényezőkre: azokra az összetevőkre, amelyek túlmutatnak az új feladatokhoz és életfeltételekhez való alkalmazkodáson (a sterni definíción), amelyek rámutatnak az állati értelmes cselekvés (a csimpánzok belátásos problémamegoldása) feletti minőségi többletre, arra, ami fejlődéstörténetileg minőségi

12. ábra

leg is (nemcsak fokozatilag) túl van azon, amit a hagyományos intelligenciatesztek mérnek.

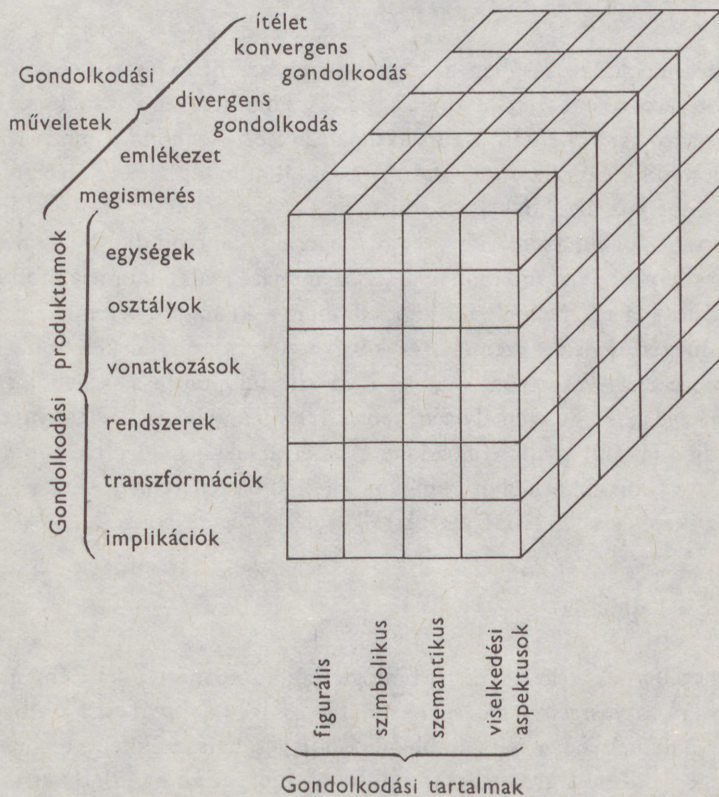
A hagyományos tesztek a *konvergens* gondolkodást vizsgálják, vagyis azt, hogy hogyan képes valaki a feladat egyetlen jó megoldását megtalálni. Ezzel szemben az ember alkotó tevékenységére a *divergens* gondolkodás jellemző, amely több lehetséges megoldást ismer, és nem arra törekszik, hogy megtalálja a megoldási sémát, hanem hogy eltérjen a sémától.

A *belátás* (KÖHLER szerint) elemzi a helyzetet és rátalál arra a mozzanatra, ami nem látszik benne, ami a nem kész „alakot” kiegészíti, a nem „jó” figurát „jó” figurává változtatja, ami a problémahelyzetből megoldáshelyzetet csinál. A megoldás (az egyetlen) készen van, a problémát megoldó csak *rátalál*, amikor a megoldatlanság feszültsége megoldássá oldódik („ahá”-élmény).

A *kreativitásban* nem erről van szó, hanem valami új létrehozásáról, ami nincs előre készen.

GUILFORD (1963) szerint a problémamegoldásban inkább a konvergens, a kreatív folyamatban inkább a divergens gondolkodás játszik szerepet, de valamilyen arányban mindkettőben mindkettő részt vehet.

A *divergens gondolkodás* a következő összetevőkből áll:

13. ábra

1. Könnyedség a szavakra, gondolatokra, asszociációkra való visszaemlékezés terén.

2. Hajlékonyság az elraktározott információk átalakításában.

3. Eredetiség: a dolgok másként látása.

4. Elaborációs képesség: adott információk struktúrává feldolgozása.

5. Problémaérzékenység.

6. Átfogalmazóképesség.

GUILFORD szerint az értelmi tevékenységben a konvergens és a divergens gondolkodáson kívül még más *műveletek* is részt vesznek: értékelés, emlékezés, felfedezés. Mindez azonban az értelmi tevékenységnek csak egyik dimenziója. A műveletek dimenzióját a *produktumok* és a *tartalmak* dimenziójával – és azokat egymással – kell koordinálni, amint a 13. ábrán látható.

Ehhez a rendszerhez GUILFORD a faktoranalízis módszerével jutott el.

(GUILFORD rendszerének bővebb ismertetése magyarul LANDAU *A kreativitás pszichológiája* c. könyvében található. A témakörben való elmélyüléshez BARKÓCZI [1967] és KLEIN [1970] hazai kutatásainak tanulmányozását ajánljuk.)

A motivációs rendszer

A viselkedés meghatározásában a személyiség részéről (a másik tényező a környezet!) a motivációs rendszeré a döntő szó. A kognitív rendszernek regulatív (szabályozó, vezérlő) szerepe van, a mozgáshoz szükséges energia a motivációs rendszeren át kapcsolódik be. Az éhség indítja el az állatot táplálékot szerezni; érzékletei pedig azt szabályozzák, hogy merre menjen.

Szándékosan fogalmazunk úgy, hogy „energia kapcsolódik be”, ahelyett, hogy FREUD szellemében azt mondanánk: „a személyiség energiatára a motivációs rendszer”. Később – a mezőelmélettel kapcsolatban – ki fogjuk fejteni, hogy a pszichés történések megértéséhez a személyt és környezetét együttesen kell funkcionális egységnek tekinteni, az ember önmagában nem kiindulópontja a pszichológiai értelemben vett mozgásnak. A személyiség nem „autó”, amely az üzemanyagtartályt magában hordja; inkább „villanymozdony”, amely csak a hálózatba kapcsolva működik. Ha a továbbiakban a motívumokat hajtóerőkként emlegetjük is, azt csak az egyszerűség kedvéért, az ismételtetés elkerülése végett tesszük.

Az elsődleges hajtóerők

Vannak az embernek vele született, biológiailag adott motívumai: éhség, szomjúság, szexuális vágy, alvásigény, mozgásigény, társas igény, kíváncsiság stb. Ezeket régebben ösztönöknek nevezték, újabban elsődleges hajtóerőkként (primer drive-okként) emlegetik őket. Ugyanezek az indítékok mozgatják az állatokat is.

Úgy látszik azonban, mintha az állatok gazdagabbak lennének ezen a téren. Nemcsak diffúz vágy él bennük evésre, párzásra stb., de az ösztönös viselkedés részmozzanataira is vele született motívum hajtja őket: a zsákmányszerzés, a raktározás módjára, az udvarlási ceremónia szigorú rendben egymást követő lépéseire, a sokszor heteket igénybe vevő vándorlási cselekvés szakaszainak lebonyolítására, arra, hogy mikor, milyen anyagból, milyen környezetben, milyen „minta” szerint kell fészket építeni stb.

Ma már csupán emlékeztető nyomok utalnak arra, hogy valaha az embernél is „zárt genetikai programokat” (ritusszerűen összefűzött cselekvéssorokat) motiváltak az ösztönök. A háztető gerincén násztáncot tipegő galamb – ha társaitól ilyent soha nem látott is – pontosan „tudja,” hogyan kell lépegetnie, hogyan kell közben farktollait legyezőszerűen széttárnia, és hogyan kell közben brúgó hangot adnia. Nyilvánvaló, hogy az emberi szexuális magatartásban is sok a vele született elem, mégis a civilizáció előrehaladtával egyre kevésbé tudjuk megmondani, hogy mi az valóban, és hol érvényesül, hol módosít és hol fed el eredeti ösztönös mozzanatokot a filmekből és más forrásokból átvett „tanult” viselkedés, kultúra létrehozta szokás.

Még feltűnőbb az ember ösztönprogram iránti érzékenységének csökkenése az ivadékgondozási magatartásban. Az állat (hacsak nem változik meg a szokásos szituáció) tévedhetetlen abban, hogy hogyan kell védenie és táplálnia a kicsinyeit. Az ember azonban, minél följebb emelkedik a civilizációs lifttel, annál kevésbé érzi ezt. Fokozatosan kultúrtermékké válik az egész műveltsor, hiszen az afrikai anya még érzi, de az európai városi anyának már a védőnő mondja el a tennivalókat, ismeretterjesztő könyvek tájékoztatják az etetésről, pelenkázásról, fürdetésről, sőt egyre inkább még az anyai szeretetről is.

A másodlagos hajtóerők

LEWIN kváziszükségletnek nevezi azokat a motívumokat, amelyek nem biológiailag adóttak, hanem későbbi, tanult szerzeményeink. Hangsúlyozza azonban, hogy *éppoly valóságos* hajtóerők, mint a vele született motívumok, a biológiai szükségletek.

Hozzátehetjük ehhez, hogy nemcsak valóságosak, hanem – a személyes átélés felől nézve – éppoly fontosak is. Nemegyszer komoly áldozatokra is képesek vagyunk értük, olykor elsődleges indítékok feláldozására. Gondoljunk arra a lányra, aki hetekig éhezik, hogy egy divatos ruhát megvehessen. Vagy az emberiség történetének arra az évezredek óta ismétlődő mozzanatára, hogy sokan életük árán sem mondanak le eszményeikről.

A „másodlagos” elnevezés tehát nem azt jelenti, hogy ezek a motívumok valóságértékükben vagy jelentőségükben másodrangúak. A „másodlagos” megjelölés kialakulásuk behaviorista elméletére utal, arra az elképzelésre, hogy ezek elsődleges, biológiailag adott, vele született motívumokhoz kapcsolódva alakulnak ki. A cse-csemőnek csak elsődleges indítékai vannak. Az elsődleges indítékok kielégítésekor

átélt feszültségoldódáshoz (mint kellemes élményhez, „jutalomhoz”) társulnak – akár csecsemőkorban, akár később – olyan tendenciák, melyek később – a társulás miatt – önállóan is feszültségoldódási élményt nyújtanak. Gondozás közben sokszor énekel az anya: a gyerek megkedveli a zenét. A feltételes reflex kialakulásának elméleti sémáját ismerhetjük fel e leírásban.

A másodlagos motívumok kialakulásának e kondicionálási elmélete azt is érthetővé teszi, hogy elsődleges hajtóerőink miért közösek, és ugyanakkor a másodlagos indítékok repertoárja miért különböző, miért személyes jellegű. Hiszen a biológiai örökség fajra jellemző specifikum, a tanulás pedig a változékony szituációk függvénye.

Amennyire kézenfekvőnek látszik e magyarázat a másodlagos motívumok keletkezésére, ugyanannyira kézenfekvő, ha kételkedünk benne. Nem kényszerít elegendő bizonyíték elhinnünk, hogy a zene iránti érdeklődés valóban mindenkinél valamilyen biológiai eredetű hajtóerőhöz társítva keletkezett.

A *pszichoanalízis*nek is van elmélete a másodlagos hajtóerők kialakulására. A vele született ösztönöktől való származás itt is hangsúlyt kap. De FREUD úgy véli, hogy a másodlagos motívumokban a meghiúsult, kielégítetlenül maradt eredeti ösztönök keresnek maguknak álcázott formában kiutat, feszültségmegoldási lehetőséget. Az összes „oralizáló” (dohányosok, száraz süteményt rágcsálók, szónokok és költők) a pszichoszexuális fejlődés orális stádiumában nem nyertek kielégülést (nem szoptak, nem cumiztak és nem rágtak eleget annak idején). A látvánnyal betelni nem tudók (képzőművészek, műélvezők) nem jutottak elegendő néznivalóhoz, amikor még a látvány is kielégülésértékű lett volna. E szerint a nézet szerint tehát tulajdonképpen nem új motívum jelenik meg, hanem az eredeti, de álcázott formában. Ez az elmélet az analitikus szemléletű pszichiáterek terápiás tapasztalataiból táplálkozik. Mégis ugyanannyi jogunk van hitelét kétségbe vonni, mint hinni benne. Felmerülhet ugyanis a tapasztalatok szubjektív értelmezésének a lehetősége.

Sajnos a pszichológiai irányzatok sokszor hasonlítanak az egymás iránt türelmetlen vallásokhoz, amikor tanaiknak kizárólagos érvényt követelnek. Ésszerűen ugyanis az a lehetőség sem zárható ki, hogy a másodlagos indítékok keletkezésének mindkét módja létezik. Miért ne lehetnének ugyanannak az embernek egyidejűleg primer hajtóerőkhöz társult új motívumszerzeményei és társadalmivá szelidített, emberinek álcázott ősi ösztönei? Valaki nem szíveli a cigányokat, és bélyegeket gyűjt. A cigányok iránti előítéletes magatartását, negatív érzelmi állásfoglalását közvetlen családi környezetétől vette át, tanulta meg; a bélyeggyűjtésben pedig a gyűjtögetés ősi ösztöne nyilvánul meg. Vagy miért ne lehetne ugyanannak a motívumnak többféle gyökere is? A zenei érdeklődésben része lehet a hajdan csecsemőjét dúdolgatva gondozó anyának és a zenéért rajongó közvetlen környezetnek; de benne rejtőzhet – akárcsak a ritmus és a tánc iránti vonzalomban – ugyanaz az ösztöntendencia, ami régi vallási rítusokban és ősi népszokásokban közvetlenebbül is észlelhető.

A funkcionális autonómia elve

ALLPORT elfogadja, hogy a másodlagos motívumok elsődleges hajtóerőkhöz tartulva keletkeznek. Úgy véli azonban, hogy a másodlagos motívumok által fenntartott viselkedés megértése szempontjából a motívum eredete nem lényeges kérdés.

A szülőföld iránti rajongás például összefügghet azzal, hogy primer ösztönkielégülés, gyermekkori kellemes élmények (mozgási vágy kiélése, társakkal való együttlét) színtere volt. A zene szeretete is származhat abból, hogy valaha az anyai testhez való odabújáshoz, biztonság megtaláláshoz társult mindig ének. *Jelenleg* azonban a szülőföldet és a zenét e hajdani „okoktól” függetlenül szeretjük.

Egy fiatalember természetrajongása talán 10–12 éves korában keletkezett, amikor a csodált nagyfiúk bevették a „bandába”, és eltűrték, hogy rendszeresen eljárjon velük kirándulni. Akkor nem a természet vonzotta, hanem a nagyra értékelt csoporthoz való tartozás. A természet „másodlagos megerősítésként” társult a „velük lenni” kellemes élményéhez. Azóta hol van már az a társaság? Nem is érezné jól magát köztük. De az erdő szeretete függetlenné vált az eredeti vágytól, önállósdott és fennmaradt.

Az új motívumnak a megelőzőhöz való viszonya – ALLPORT érzékletes példájával élve – hasonló a gyermek és szülei viszonyához: szülő nélkül a gyermek világra se jött volna, de a fejlődés természetes menetrendje szerint fokozatosan elszakad a szülőktől, önállósodik és túléli őket. Az új motívum és az eredeti közti kapcsolat *csak történeti, nem funkcionális*.

A személyiséget alkotó – s így a viselkedést meghatározó – motívumok egy része függetlenné válik azoktól a motívumoktól, amelyek révén létrejött. Ezeket a viselkedés megértése szempontjából új, az eredeti indítékból funkcionálisan le nem vezethető, független tényezőknek kell tekinteni. Ez a *funkcionális autonómia elve* (ALLPORT).

Így fogalmaztunk: „a személyiséget alkotó motívumok *egy része*”, tehát vannak a személyiségben funkcionálisan nem autonóm motívumok, illetve rendszerek is. Ilyenek az elsődleges indítékokon kívül a szintén vele született reflexek, alkati adottságok, de a kondicionálás (tanulás) útján létrejött cselekvések (feltételes reflexek, szokások, viselkedéssémák) is, infantilis megnyilvánulások, egyes neurózisok stb. is.

De egyértelműen funkcionálisan autonóm rendszerek a személyiségben a viselkedés meghatározása szempontjából olyan döntő tényezők, mint az *attitűdök*, az *értékek*, az *eszmények*, az *énideál*. De mielőtt ezeket ismertetnénk, idézzük fel MASLOW (1954) motívumelméletét!

A másodlagos hajtóerők humanisztikus elmélete

A másodlagos indítékok behaviorista és pszichoanalitikus elmélete csak az eredet kérdésében ellentétes, az alkalmazkodásban betöltött funkciójuk tekintetében teljesen megegyező. A másodlagos indítékok funkciója ugyanis mindkét teória szerint ugyanaz, mint az elsődlegeseké: hiányállapot megszüntetése, kiegyenlítés, egyensúly-helyreállítás. A pszichikum ugyanúgy az egyensúlyelv alapján működik, mint a biológiai értelemben vett organizmus. (A biológiában ezt az elvet – CANNON nyomán – *homeosztázis*nak nevezik.)

A humanisztikus iskola szerint azonban nem minden motívum működése követi ezt az elvet – az embernél legalábbis. MASLOW is úgy véli, hogy motívumaink túlnyomó többsége hiányállapot megszüntetésére irányul (az elsődleges indítékok kivétel nélkül ilyenek). Ezeket együttvéve *deficitmotívumok*nak nevezi. De a személyiség funkcionál akkor is, ha már nincs deficit, amikor nem éhes, nem szomjas, szexuálisan kielégült, egzisztenciálisan és szociálisan biztonságban érzi magát stb. Ilyenkor azon dolgozik, hogy a benne rejlő lehetőségek legjobb megvalósulását kibontakoztassa. Működését *növekedési motívumok* látják el energiával. (A növekedés itt természetesen nemcsak mennyiségi változást jelent, ahogyan e fogalmat más területen használni szoktuk, hanem elsősorban minőségit.) Hogy megértsünk valamit, aminek a megértésére sem a körülmények, sem mások nem kényszerítenek, hogy felismeréseinket másokkal is közöljük (túl a gyakorlati szükségyszerűségen), hogy saját magunkat megismerjük, hogy felismert képességeinket kifejlesszük, hogy alkossunk, mindezt növekedési motívumok sarkallnak minket. Mindazt, amit e motívumok hatására végzünk, MASLOW *önmegvalósítás*nak nevezi.

Amikor *Ady* ezt írja:

„Ezért minden: önkínzás, ének,
Szeretném, hogyha szeretnének
S lennék valakié . . .”

nyilvánvalóan deficitmotívumát vallja be. De hogy szükségét érezte a feltárulkozásnak és a vers megírásának, az növekedési motívumból fakadt.

ALLPORT azokat az embereket, akiknél szinte kizárólag csak deficitmotívumokat találunk (akik csak szükségleteik kielégítésén fáradoznak, jólétért, haszonért dolgoznak és protestálnak), *éretlen* személyiségeknek tartja. Hogy az ember személyiségjellege, az állatvilágból kiemelkedő ember mivolta kibontakozzék, ahhoz a maslowi növekedési motívumokra van szükség.

Az attitűdök

Az attitűd mibenlétére és viselkedésmeghatározó szerepére jól rávilágít a következő néhány történet.

Ugyanazon a hangversenyen Mari a többi nő ruháját, Erzsi a jóvágású karmestert, Zsuzsa pedig a zenét figyeli. Az attitűd meghatározhatja, hogy a környezetből *mit észleljünk*.

Nyári éjszakán nyitott ablaknál alszik a muzsikus és felesége. Egyszer csak az utcáról éles sikoly hasít az éjszakába. „Alfréd, ébredj! Mi volt ez?” – súgja remegve az asszony. A muzsikus álmosan felkönyököl: „Fisz.” Az attitűd meghatározhatja, hogy az észlelt dolgokat *hogyan értelmezzük*.

Két kislány (két év körüliek) érkezik a játszótérre ellentétes irányból. Mögöttük egy-két lépésre jönnek az anyukák. Mind a két kislány kezében homokozóvödör van, mind a kettő teljesen új és egyenlő nagyságú, még a rájuk festett virágos minta is ugyanaz. Ahogy közelednek, érdeklődve nézegetik egymást, illetve a másiknak a vödörét. Egy percre sincs szükség, és a két vödör gazdát cserél. Néhány újabb pillanatot: a helyszínre érkező anyukák visszacseréltetik a vödöröket, mondván, „az nem a tiéd”.

A gyerekeket e viselkedésre az a beállítódás indította, hogy „a másé mindig érdekesebb”. Az anyukák magatartását egy másik, a felnőttekre jellemző attitűd határozta meg: „a személyi tulajdont tisztelni kell”.

Világos, hogy mind a két cselekvés (az elcserélés és a visszacserélés) értelmetlen volt, semmiféle reális szükségletet nem elégített ki. A történet szereplői mégis így viselkedtek. A vázolt szituáció ezt az egyébként is *bennük rejlő* magatartást hívta elő.

Az attitűd meghatározhatja, hogy adott helyzetben *hogyan viselkedjünk*.

Mi hát az attitűd? A kifejezés szinonimái: beállítódás, hozzáállás, magatartásbeli predispozíció; és mindez mindig valami iránt, valamivel szemben. Mibenlétét ALLPORT (1977) egy képzőművészeti analógiával szemlélteti: a posztúrával, azaz a szobor testhelyzetével, „beállásával”. A mozgást ábrázoló jól sikerült szobron ugyanis a következő mozdulatot is látjuk, ami pillanatnyilag még létre sem jött.

Az értékek

A megvalósult magatartás valami iránt a személyiségben rejlő „potenciális” magatartásból, a személyiség attitűdjéből fakad közvetlenül.

De az attitűdnek is van „gyökere” a személyiség mélyebb rétegében: az *érték*-ben. Az érték – nem filozófiai értelemben – mély attitűd a dolgok iránt. Környezetünk tényeit (tárgyait, személyeit, intézményeit, eszméit, lehetőségeit, helyzeteit stb.) különböző mértékben preferáljuk (részesítjük előnyben) vagy utasítjuk el, azaz annak megfelelően, hogy milyen értéket képviselnek számunkra. Az érték mélyebb és általánosabb, az attitűd manifeszttebb és konkrétabb viszonyulás a dolgokhoz.

Az érett személyiség értékrendszerében a legfőbb pozitív értékek *eszményekké* kristályosodnak. Az eszmény nemcsak egyes konkrét cselekvések, hanem az egész életvezetés hajtóerejévé válhat.

A személyiség központi rendszere: az „én”

Éntudat és énídentitás

Minden megfigyelés és meggondolás arra mutat, hogy a *tudatosság* emberi privilégium. Csak az emberre jellemző, hogy miközben lát, hall és tapint, *tudja* is, hogy lát, hall és tapint.

De nemcsak lelki jelenségeink tudatosak számunkra, hanem saját magunk is. Tudjuk – a fejlődéslelektan szerint 2–3 éves korunk óta –, hogy önálló lények vagyunk, nem azonosak a többiekkel, de azonosak saját magunkkal. Nem tévesztjük össze saját testünket társaink testével, pontosan tudjuk, hogy mi az, ami hozzánk tartozik és mi az, ami nem része saját személyünknek. Más szóval: pontosan meg tudjuk húzni gondolatban személyiségünk határait.

Néhány megfigyelés mégis arra mutat, hogy a „pontosan” szót korrigálni kell. A határ nem minden tekintetben látszik élesnek. Társkapcsolataink során észrevehetjük például, hogy láthatatlan, fiktív „személyi szféra” vesz körül bennünket. Ha egy idegen két-három lépésnél közelebb lép hozzánk (kivéve a zsúfolt autóbust és hasonló szituációkat), önkéntelenül hátralépünk, és az illetőt tolakodónak érezzük. De nincs ilyen érzésünk, ha olyan ember lép be „személyi szféránkba”, akivel intim kapcsolatban vagyunk (HALL, 1975).

ALLPORT (1970) ajánlja a következő gondolatkísérletet: Saját nyálunkat a szánkban személyünk részének érezzük. Vegyünk egy tiszta poharat, amelyből szívesen innánk tiszta vizet vagy más, ízlésünknek megfelelő folyadékot. Köpjünk ebbe a pohárba egy kis nyálát, várjunk egy kicsit, azután igyuk meg! Még elképzelni is undorító, de nincs rá kézzelfogható magyarázat, hogy miért. Hiszen egy perccel előbb ugyanaz a nyál a szánkban még nem volt undorító, és a pohár is teljesen tiszta volt. Az se játszhat szerepet, hogy a nyál közben kihűlt, mert ha felmelegítjük, nem lesz jobb a helyzet. A pohárba köpött nyál idegenné vált, megszűnt személyünk része lenni!

Ugyanakkor nem undorító a másik ember nyála sem, kivételes helyzetben: bizalmas szerelmi kapcsolatban, csókban. Ilyenkor kevésbé szilárdak a személyiség határai is; mintha fellazulnának, átjárhatóvá válnának. Nem lehet véletlen az erre alkotott nyelvi kifejezés: egyesülés.

Magunkénak érezzük testünk minden részét. De a hajunk és a körmünk megítélése már nem ilyen egyértelmű ebből a szempontból, mert idegenné válnak, mi helyt levágjuk őket. Fájós fogunkat messzemenően személyünk részeként éljük át,

lúktetése énünk centrumát jelzi. De mihelyt a fogorvos kihúzza és meglátjuk a köpőcsészében heverni, rájövünk, hogy „mégsem volt azonos” velünk.

Másrészt vannak *tárgyak*, melyeket gyakorlatilag a személyiséghez tartozóknak tekintünk. Az öreg tengerész – így érezzük – „hiányos” lenne a pipája nélkül. A ruha – más funkciói mellett – személyiségünk külső kifejezése is (nem egyformán öltözködünk), legalábbis azé a személyiségé, amelyet a többiek számára tartunk fenn. Ugyanez érvényes az ékszerekre, az arcfestékre, a frizurára.

Énkép

Nemcsak a többiekről van meg a véleményünk, hanem saját magunkról is. Többé-kevésbé ismerjük saját képességeinket, alapvető motívumainkat, érdeklődésünket, attitűdjeinket és értékeinket. Adott helyzetben ennek megfelelően várunk el ilyen vagy olyan viselkedést magunktól.

A kialakult énkép mint a személyiség magjához tartozó rendszer, döntő módon vezérli a viselkedést, az életterv felállítását és megvalósítását, a személyiségben rejlő lehetőségek kibontakoztatását (ERIKSON, 1971).

Az énkép vezérlőrendszer szerepe plasztikusan kirajzolódik a teljesítménymotivációban és a lelkiismeret működésében.

A *teljesítménymotivációval* kapcsolatban HOPPE (1930) végzett fontos kísérleteket.

Énképünknek megfelelően minden feladathelyzetben van bizonyos elvárásunk saját teljesítményeinkkel szemben. Ezt nevezzük *igényszintnek*. Az igényszintnek megfelelő vagy annál magasabb teljesítményt *sikerként* könyveljük el, az alacsonyabbat *balsikerként*. Egy tizennégy éves kamasz rendkívül büszke lehet, ha másfél méter magasat tud ugrani. Ugyanez a teljesítmény egy világbajnok számára súlyos kudarc volna.

HOPPE kimutatta, hogy sikerek hatására az igényszint növekszik, balsikerek hatására pedig csökken. A hajdani hármas tanuló valaha boldog volt, ha négyest kapott, de időközben felküzdötte magát, és most már csak az ötösnek tud örülni. De az igényszintmozgás védekező mechanizmus is lehet a személyiség számára: ezzel védekezik a kínzó kudarcélmény (frusztrációs feszültség) ellen. Kudarc sorozat hatására alacsonyabbra helyezi a mércét, hogy újabb kudarc ne következzen be. A korábbihoz képest alacsonyabb teljesítmény beépül az énképbe. A „sorsával megbékélt” idős ember természetesen tartja, hogy nem tud egy szuszra fölrohanni a lépcsőn a harmadik emeletig, nem tekinti ezt balsikernek. Ha mégis annak tekinti, ez azt jelenti, hogy a fizikai teljesítménycsökkenés nem épült be az énképébe, megváltozott helyzetéhez nem alkalmazkodott, s emiatt boldogtalan. Illik rá Weöres Sándor megjegyzése:

„Azért szánom én a mai embert,
mert a szíve nem bír öregedni.”

Mindkét idézett esetben lényegében az történik, hogy a személy elfogadja a magasabb, illetve alacsonyabb teljesítményt mint saját képességeinek megfelelőt, vagyis azonosul a „többre képes” vagy „kevesebbre képes” ember képével.

A lelkiismeret

A *lelkiismeret* működését is az énkép regulációs tevékenységeként érthetjük meg. Tanulásméleti aspektusból a lelkiismeret kialakulása és működése igen egyszerű folyamatnak látszik. A nem tetsző viselkedést a környezet rendszeresen bünteti, s ezzel már a helytelen cselekedet szándékához félelmet társít. Pistikét mindig alaposan elnadragolják, amikor apukája íróasztalfiókjában kutat. Bár kutatni izgalmas, vonzó dolog, egy idő után – a rendszeres kikapás (félelemkondicionálás) révén – szorongó érzés fogja el, amikor kihúzza a fiókot. Apu ugyan most nincs jelen, de „belül megszólal a lelkiismeret”. A lelkiismeret, ami felnőttkorban is kínoz, szorongásszerű érzés, eszerint félelemeredetű: interiorizálódott büntetésélmény.

Ez a magyarázat azonban elégtelennek bizonyul felnőttek lelkiismereti konfliktusainál. Hiszen a lelkiismeret gyakran éppen a félelem ellenében lép működésbe. Béla érzi, hogy szólnia kellene barátja védelmében. Ezt nem teszi meg, mert fél, hogy ezzel magára vonná főnöke haragját. Gyáván meghunyaszkodik, de gyöttri a lelkiismeret. Sem gyermekkorában, sem később nem kapott büntetést, nem részesült szenvedésben, ha nem védte meg társait. Most tehát nem tanult motívum aktualizálódott a lelkiismeret-furdalásban. Más történet: viselkedése a saját énképének nem felel meg, saját magát nem ilyen meghunyaszkodónak ismeri vagy szeretné ismerni. A kínozó érzés a viselkedés és az énkép közti meg nem felelésből, disszonanciából adódik.

ALLPORT (1958) elfogadja, hogy a gyermeki lelkiismeretet a félelem igazgatja, sőt azt is, hogy sok felnőtt lelkiismeretének rugója is a szorongás (társadalmi vagy transzcendens büntetéstől való félelem). Ez esetben azonban a felnőtt lelkiismerete éretlen, infantilis. (A német nyelv jól kifejezi a két lelkiismereti típus közti különbséget: a gyermeké „muss-Gewissen”, az érett felnőtté „soll-Gewissen”).

ALLPORT felfogásával összhangban állhatna az az elképzelés, hogy a lelkiismeret ugyan félelemkondicionálásban keletkezik, de később függetlenedik, funkcionálisan autonóm rendszerré válik. Úgy véljük azonban, hogy nem a lelkiismeret a személynél belüli önálló rendszer, hanem az énkép.

A lelkiismeretfurdalás: az énkép és a viselkedés közti disszonancia feszültsége.

A „kiút” egyik legegyszerűbb módja a *negatív viselkedéssel való azonosulás*. Valaki elfogadhatja, megbékélhet azzal, hogy ő gyáva, önző, alávaló stb., azaz nem a viselkedését, hanem énképét változtatja meg, igazítja magatartásához. Ha ez sikerül, a lelkiismeret-furdalás megszűnik. Ez azonban végzetes lépés az illető morális fejlődése szempontjából. Aki saját magát tolvajnak ismeri, és ebbe belenyugodott, az ha lopni megy, legfeljebb csak a leleplezéstől fog félni, saját magától nem kell tartania.

Szerencsére a legtöbb ember számára fontos a pozitív énkép fenntartása. Ez sokszor úgy érhető el, hogy valaki saját ballépését véletlennek, egyszerinek ítéli. Ő „alapjában véve” becsületes, józan, hűséges, csak „most az egyszer” és: „soha többé...”. A legtöbb embernek ez a kézenfekvő, jól bevált, de tartós egyensúlyt nem biztosító feszültséglevezetési stratégiája.

De a lelkiismeret elhallgattatásának – és ezzel együtt önbecsülésünk megóvásának – rendkívül változatos eszköztára van. FREUD és követői – főleg lánya, ANNA FREUD – dolgozta ki és írta le ezek elméletét „elhárító mechanizmusok” összefoglaló elnevezéssel.

Az *elhárító mechanizmusok* tulajdonképpen az önbecsapás praktikái. Legerede-tibb, legnyersebb fajtája az *elfojtás*. Ezt úgy értjük, hogy az összes többi ebből indul ki, ennek valamilyen változata.

Azokat a vágyakat, gondolatokat, tetteket, egyszerűen: tudattartalmakat, amelyek zavarják saját magunkról alkotott jó véleményünket (amelyek a *felettes én* kontroll-jának nem felelnek meg), kiszorítjuk a tudatból. Ez az elfojtás. Szégyenletes visel-kedésünket látszólag elfelejtjük, perverznek ítélt vágyainkról nem veszünk tudomást. Természetesen mindez, amit így elfelejtünk vagy nemlétezőnek nyilvánítunk, nem szűnik meg létezni és hatni. FREUD rendkívül érzékletesen írja le – számtalan példát hozva fel dokumentumként –, hogy hogyan bukkanak fel e tudat-alatti tartalmak elszólásokban, tévcselekvésekben, álmokban, sőt neurózisban. (*Álomfejtés, A mindennapi élet pszichopatológiája.*)

A kellemetlen tudattartalmak nemlétezőnek nyilvánítása nemcsak erkölcsileg kifogásolt vágyakra vagy viselkedésre vonatkozhat. Közeli hozzátartozónk halálát sok-szor valóságérzetlenül érezzük, az első hírré ezt kiáltjuk: „Ez nem lehet igaz!” Tipikus, hogy az anyák nem akarják elhinni és elfogadni, ha gyermekük nem ép. Ezt a jelenséget nevezik *eltagadás*nak. A pszichoanalitikusok szerint az eltagadás is többnyire büntudatban gyökerezik. A személyiség tudatalatti rétegében magunkat is felelősnek érezzük hozzátartozónk haláláért vagy gyermekünk fogyatékoságáért: nem óvtuk, nem gondoztuk, nem szerettük eléggé.

Racionalizáció (ésszerűvé tételnek) nevezik az önigazolásnak azt a módját, amikor hibánkat nem tagadjuk ugyan, de jó okot találunk magunk mentségére. A helytelenről bizonyítjuk, hogy helyes, a feketéről, hogy fehér. Az értelem funkciója az lenne, hogy hozzásegítsen a valóság hű megismeréséhez. A *racionalizáció*

– neve ellenére – éppen az ellenkezőjét teszi. A gyerek fölbosszantott, ezért kegyetlenül elpáholtuk, de megmagyarázzuk: a verés az ő érdekében történt, megjavul tőle. Lustaságunknak, rossz munkánknek a hőség, a körülmények, a hiányos felszerelés, az idegesítő főnök az „oka”. A férj hűtlensége a „gonosz” feleséget és a „jóságos, megértő” harmadikat ismerve, teljesen érthető. A történelem hódítói és zsarnokai is általában megtalálják a „jogor” és az ideológiát reálisan nem menthető tetteikre.

Máskor úgy próbáljuk önbecsülésünket megmenteni, hogy erkölcsileg elfogadhatatlan indulatainkat a másikba „látjuk bele”, mintegy rávetítjük. Ez a *projekció*. (A folyamat pszichodiagnosztikai alkalmazását fentebb már említettük. A projekív teszt esetében nem másik emberre, hanem tagolatlan ingeranyagra vetítjük rá belső tartalmainkat.) Valaki nem vallja be magának, hogy egy régi, bensőséges kapcsolat miatta romlott el, nehogy csorba essék önbecsülésén. Ehelyett a másik minden szavából, mozdulatából „kiolvassa”, hogy az megunta őt, elhidegült tőle. Pedig valójában fordítva történt. A sejtett és rejtett hibákat könnyebb úgy elviselni (és tovább tűrni magunkban), ha másokban is felfedezzük őket, és ott kinagyítva látjuk. Ettől mintha eltűnne az, ami bennünk van. A projekció e válfaját – az ismert bibliai képre utalva – *Ichbeiser*, szálfka-gerenda mechanizmusnak nevezik [ALLPORT (1970) nyomán.] („Miért nézed a szálfkát atyádfia szemében, a magad szemében pedig miért nem veszed észre még a gerendát sem?”) ALLPORT a pletykáról jegyzi meg, hogy az többet elárul a pletykáló belső konfliktusairól, mint arról, akire irányul.

A pszichoanalitikusok a *regressziót* (a fejlődésmenetben való visszacsúszást) is az elhárító mechanizmusok közé sorolják. Amikor a nagyobbik testvér kisbabás pózokat vesz fel (kívánja, hogy megetessék, babusgassák), a testvérféltékenység „csúnya” érzését oldja fel ezzel. A neuraszténias felnőtt pedig a felelősségvállalás elől menekül a segítségre szoruló „beteg” szerepébe.

A *reakcióképzés* (akár a racionalizáció) szintén nem egészen azt tartalmazza, amit az elnevezés sejtet. Kissé eltúlozva: gonoszsgot leplező jósgot kell érteni rajta. La Rochefoucauld keserű mondása illik ide: „Erényeink többnyire csak álcázott bűnök.” Egy anya nem szereti igazán a gyermekét (tehernek, érvényesülése, kényelme akadályozójának érzi), de ezt az érzést képtelen magának bevallani, mert felettes énje tiltakozik ellene. Ezért mindent elkövet, hogy környezetének és saját magának is bebizonyítsa, hogy ő jó anya: erején felül dolgozik érte, a kelletténél jobban ellátja, kiszolgálja, elkényezteti. Gyakori jelenség az elvált szülők túljajándékozott gyermeke, aki mindent megkap az őszinte szereteten kívül; a gyermekkel szemben büntudatos szülő így próbálja elrejtteni, eltemetni a benne lévő kínzó feszültséget. Hasonló reakcióképzést mutathatnak a sérült gyermekek szülei is, akik tudatalattijukban szintén bűnösségérzést rejtegetnek, esetleg azért, mert nem tudnak a gyermekben – ahogyan illenék és ahogyan szülőénképüknek is megfelelne – örömet találni.

Hogyan találhatjuk hát meg a kiutat a lelkiismereti konfliktusból?

Az egyén rossz jellemfejlődése káros a közösségre, ezért nem elfogadható kiút a

lelkiismereti konfliktusból az énkép hozzáigazítása a negatív tudattartalmakhoz. A magunkkal szemben elnéző, a negatív viselkedést egyszerűvé, véletlenné bagatellizáló stratégia pedig – azaz a lelkiismeret „elaltatása” – az egyén számára nem lehet kielégítő. Az elhárító mechanizmusokat áttekintve felmerül a kérdés, hogy vajon csak önbecsapás árán lehet-e megszabadulni a lelkiismeret-furdalástól.

Nem gondoljuk, hogy így lenne.

A legegyszerűbb és legcéltavezetőbb út az, ha az ember őszinte magához. Igaz, hogy ez – egyszerűsége ellenére is – sokszor nehéz. Visszataszító arcot látni a tükörben – és azt igaznak elismerni, nem pedig a tükröt hibáztatni vagy letakarni – nagyon kellemetlen érzés, aminek elviselése komoly erőfeszítést kíván. Azután ragaszkodni pozitív éniideálunkhoz és annak megfelelően tenni a további lépéseket (azaz nem eltagadni, hanem megtagadni a nem tetsző énképet) – szintén erőfeszítést kíván. Ez a *megbánás* útja. A *Nyomorultak hőse*, Jean Valjean példázza. Azt is mondhatjuk, hogy ez az *emberi* út. Akinek csak a feszültségből való menekülés a célja (a „deficit” eltüntetése), az nem fogja megtenni. De akinek fontosabb ennél a potenciális személyiség megvalósítása, az vállalkozik rá.

Végül megjegyezzük, hogy az énkép nemcsak erkölcsi értelemben lehet negatív. Negatív – hátrányos – adottság a fogyatékoság is. A személyiség egyensúlya szempontjából itt is hasznosabb a tudatos szembenézés és vállalás, mint az elfojtás, tudomásul nem vétel, az ebből fakadó akadályozottság fel nem ismerése vagy elkendőzése. (Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozunk a sérültek börtönhelyzetéről szóló részben.)

Az éniideál

A pszichoanalitikus irodalomban ez a kifejezés a *felettes én* (Überich) szinonimája, azaz a társadalom személyen belüli „képviselője”, a viselkedési normák és az erkölcs reprezentánsa.

A személyiség „sötétkamrájának” az éniideál az a fala, melyre a társadalmi környezet rávetítődik. Világos, hogy más éniideál alakul ki egy polinéz személyiségben, mint egy budapestiben, hiszen különbözik a társadalmi környezetük is: más kultúrát – ezen belül más erkölcsöt – kell interiorizálniuk (belsővé, személyiségük tartalmává tenniük).

De az éniideál – ha a közösséget képviseli is – a személyiség része, az egyén sajátja. Két budapestinek nem egyforma az éniideálja. A „kamra” tulajdonságai alakítanak a „képen”.

Az énkép ezt jelenti: „ilyen vagyok”. Az éniideál: „ilyenné szeretnék válni” („mert ez felel meg a többieknek”, „így nyerem el megbecsülésüket”, „így ragaszkodhatom eszményeimhez”).

Az éniideál ezért az énejlődés motívuma.

III. A személyiség dinamikája

A mezőelmélet

Az első lapokon a tudományos megértés mibenlétének tisztázására egy egyszerű, hétköznapi példát hoztunk fel: egy négyéves kisfiú a játszótéren lecsúszik a csúszdán. Ezt a kis történetet akkor fizikai szempontból elemeztük. Ráműtöttünk arra, hogy az itt lezajló fizikai jelenség megértéséhez az erőviszonyok tisztázása szükséges.

Itt az ideje, hogy ugyanezt a példát pszichológiai szempontból is megvizsgáljuk.

Természetesen pszichológiailag is különböző igénnyel nyúlhatunk hozzá: megelégedhetünk a pszichológiai *leírással* vagy kereshetjük a *magyarázatot*.

A *leírás* például ilyen lehetne: „Volt egy makrancos kölyök, aki nem fogadott szót a nagymamájának, hanem vadonatúj világossárga nadrágjában végigcsúszott azon a koszos csúszdán.” Ezzel a leírással kétségkívül nemcsak a fizikai jelenséget mondjuk el, hanem pszichológiai folyamatokról is beszámolunk: szándékokról (a nagymamáéról, aki nem akarta engedni, meg a gyerekéről, aki nagyon akarta) és indulati feszültségről (makrancos volt).

De akármilyen részletekbe menő leírást adnánk is – ahogy a fizikában, itt se jutnánk vele messzire. Hogy adataink hasznosíthatók legyenek, ahhoz a történet *megértése* szükséges. A megértéshez pedig a pszichológiában sem juthatunk hozzá olcsóbban, csak az *erőviszonyok tisztázásával*.

Az erőter (mező) fogalma

A könyv elején körülbelül így fogalmaztunk: az emberi viselkedés megértéséhez a helyzet külső adottságait (az aktuális környezetet), az egyén múltját (tapasztalatait) és személyiségét kell ismernünk. Az előző fejezetben tisztázódott, hogy a tapasztalatok a személyiség integráns részét képezik, ezeket tehát külön megemlíteni nem szükséges. Így két tényező marad: a *környezet* és a *személy*. LEWIN (1935) azonosságba tömörített megfogalmazásában:

$$V = F(Sz, K),$$

vagyis a viselkedés (V): a személy (Sz) és a környezet (K) funkciója (F).

A viselkedés megértéséhez tehát ismernünk kell azokat a környezeti és személyiségbeli tényeket, amelyek azt okozzák vagy befolyásolják.

Ezzel a mondattal azt a két posztulátumot fejeztük ki, hogy

1. vannak olyan környezeti és személyiségbeli tények, amelyek egyidejűleg fennállnak,
2. és egymással úgy függenek össze, hogy a viselkedést okozzák vagy befolyásolják.

*Az egyidejűleg fennálló, egymással kölcsönösen összefüggő tények összességét** a fizikusok *mezőnek* nevezik (EINSTEIN, 1934). A mozgást (fizikai történetét) létrehozó és módosító *erők* eszerint *mezőben hatnak*. Hogy milyen erők lépnek fel és hogy ezáltal milyen mozgás jön létre, ez a mezőt alkotó tényektől, azok számától, egymáshoz viszonyított helyzetétől, egymással való kapcsolatától – más szóval: *a mező struktúrájától* – függ.

Mindez elvileg a *pszichológiai mezőre* is érvényes. A mező – mint LEWIN hangsúlyozza – nem fizikai fogalom, hanem alapfogalma (néhány továbbival együtt, amikről még szó lesz, mint feszültség, egyensúly, támadáspont stb.) *mindenféle dinamikának*.

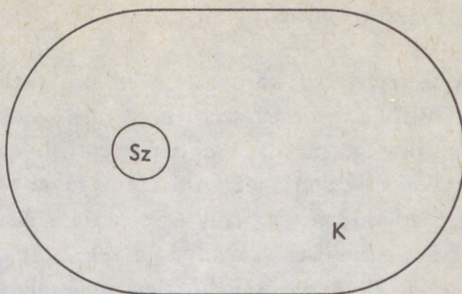
A pszichikus mező tartalma

Milyen tények tartozhatnak például ahhoz a pszichológiai mezőhöz, amelynek az a bizonyos négyéves kisfiú is része, aki most éppen a csúszda előtt áll, és a következő pillanatban föl fog rá mászni? A fentiek szerint minden pszichológiai mező mindenekelőtt két részre tagolódik: a személyre és a környezetre (15. ábra).

Mi minden tartozik például ebben a pillanatban a *gyerek pszichikus környezetéhez*? Semmi esetre sem tartozik bele válogatás nélkül minden, ami fizikailag körülveszi. Néhány méterrel előtte áll egy fa, jobbra egy homokozó, néhány gyerek ácsorog vagy játszik a közelben, de mindezekre most ügyet se vet, viselkedését nem befolyásolják, ebben a pillanatban semmi közülük sincs hozzá; még az a légy se tartozik bele ebbe a pszichológiai mezőbe, amelyik éppen az orrára száll, ha a gyerek nem veszi észre, s így viselkedését nem befolyásolja. Mint ahogy a könyvébe merülő lány pszichológiai mezőjének nem része édesanyja hangja, aki éppen kenyérért küldi; vagy a tanár magyarázata annak a kamasznak, aki éppen egy kislányra gondol. A kislány viszont része a mezőnek, még akkor is, ha fizikailag nincs jelen. Annak

* Az „összesség” szó helyett a német eredetiben „Totalität”, azaz totalitás, teljesség szerepel. Az „összesség” alakatlan halmaz is lehetne, a „totalitás” azonban kifejezi az egészjellegét, az egységé vált összetartozást.

tehát, hogy mi tartozik a pszichikus környezethez, nem az a kritériuma, hogy mi van benne fizikailag, de még az sem, hogy a fizikai környezet tényeiből mi hat érzékszerveinkre. A kisfiú orrának nyomásérző sejtjei fölfogják az ingert, a lány meg a kamasz dobhártyáját is megrezgetti az anya, illetve a tanár hangja, pszichológiailag mégis mindez hatás nélkül marad. A kisfiú pszichológiai környezetének min-

15. ábra

denekelőtt része a csúszda, ami vonzza őt, aminek *pozitív felszólító jellege* van (erre a fogalomra még visszatérünk), része lehet egy másik gyerek, aki a csúszda túlsó végén most huppant le jólesően a homokba, ez a tény fokozza a vonzást, része lehet a nagymama, aki fenyegetően áll a háta mögött (akit most *nem is lát*, csak tudja, hogy ott van), beletartozhat a mezőbe egy kiáltás a tér túlsó végéről: „Mi az Bandi, nem mered?” *Mezőn* tehát – LEWIN szerint – *csak a valóban ható, a viselkedést befolyásoló tények összességét* értjük.

Hasonlóképpen megállapíthatunk *személyen belüli* tényeket is. Része a mezőnek ebben a pillanatban a feszítő vág: csúszni egy jót. Ezt külső, környezeti inger, a csúszda megpillantása hívta életre; ugyanakkor a csúszdát a személyiségben már meglévő irányulás, EYSENCK szerint „habitualis viselkedéstendencia” (hogy általában szeret csúszkálni) emelte ki a környezet többi tárgya közül, ez adott neki *felszólító jelleget*. A hatás tehát kölcsönös: hogy egy adott pillanatban mi van a személyen belüli mezőben, ez a környezettől függ. A környezetet viszont a személyen belüli tények szelektálják. (Gondoljunk az asszimiláció és akkomodáció egyensúlyára!) Azután része lehet a mezőnek a büntetéstől való félelem, amit a környezetben a nagymama jelenléte képvisel. A csúfolódó-biztató kiáltás („Mi az Bandi . . .”) felszíthatja az érzést: „De hiszen én már nagy fiú vagyok!” stb.

A dinamikus struktúra

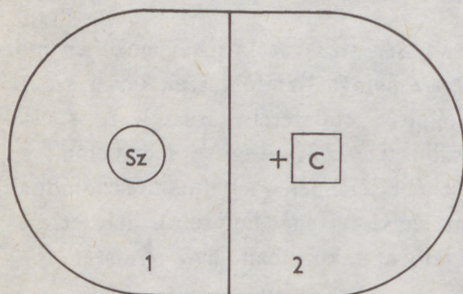
LEWIN gondolatrendszerében tehát a személyiség struktúrája messzemenően mozgékony, folyton módosuló. Vannak ugyan viszonylag állandó részei, így a szenomotorikus zóna (az adaptációs struktúra kognitív rendszerének része), de a viselkedés meghatározása szempontjából fontosabb tényezők – így a motívumok egy része – a pszichológiai környezet függvényeként jelennek meg (manifesztálódnak) vagy tűnnek el (de nem szűnnek meg). A személyiség tehát helyzetről helyzetre aktualizálódó, folytonosan újrakeletkező, állandó átalakulásban lévő rendszer.

A mező topológiai leírása

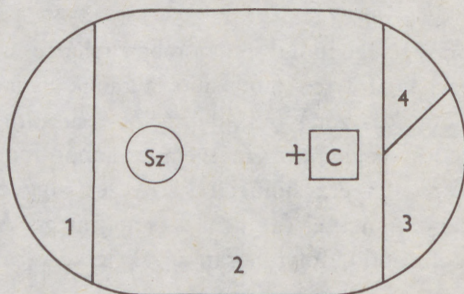
A személy és a környezet – azaz a pszichikus mező – struktúrájának ábrázolását LEWIN nagyon egyszerűen, a *topológia* segítségével oldotta meg. A topológia: nem metrikus geometria, ami azt jelenti, hogy a különböző területeknek csak a kapcsolatával és egymáshoz való viszonyával foglalkozik, de nem érdeklik azok mennyiségi adatai: kiterjedésük és méreteik. Amikor tehát a személyt ábrázoló kört a környezet ellipszisébe rajzoljuk, ezzel azt fejezzük ki, hogy a személyt körülveszi a környezet. De annak semmi jelentősége nincs, hogy az egyiket körnek, a másikat ellipszisnek rajzoljuk, rajzolhatnánk akármelyiket négyzetnek, csillagnak, kis nyuszinak vagy szabálytalan idomnak. Hasonlóképpen nincs jelentőségük a méreteknek sem. A 15. ábrán az ellipszis csak azért nagyobb a körnél, hogy kifejezhessük: a környezet körülveszi a személyt. Nagy jelentősége van viszont annak, hogy a mező egy-egy körülhatárolt része milyen más részekkel szomszédos és hogy a személyt melyik régióba helyezzük.

A mező tagolódása

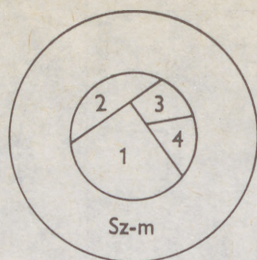
Az ilyen homogén mező, amilyent a 15. ábrán látunk, aránylag ritka. Ha sem a személyt, sem a környezetet nem osztjuk régiókra, ez azt jelenti, hogy mindkettőben csak egyetlen egy tény van. Ilyen lehetett Elektra pszichikus mezője a döntő pillanatban. A környezetben csak egyetlen tény létezett számára: Klütaimnesztra. A személyiségben pedig: a bosszúvágy. De ilyen lehetett a Kolumbusé is, amikor leüvöltötték neki az árbockosárból, hogy „föld”, vagy ilyen a sebészé a műtét kritikus pillanataiban, a vádlotté, amikor fölolvassák a halálos ítéletet, ilyen mindig a magas hőfokú szexuális élmény, a túlradó öröm vagy a rémület állapota. De mihelyt a hullámok közt vergődő hajótörött (maradjunk a rémületnél) meglát egy gerendát, pszichikus környezete a veszély és a biztonság területére tagolódik, s erejét megfeszítve úszni kezd a biztonságot jelentő gerenda felé (16. ábra). A hajótörött tehát

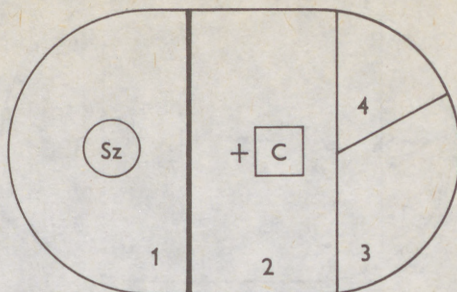
16. ábra

17. ábra

18. ábra

19. ábra

a veszély területén (1) van, amikor úszni kezd. A biztonság területén (2) lévő genda egyúttal a cél (C) is, ami pozitív felszólító jellegű (ezért a + jel).

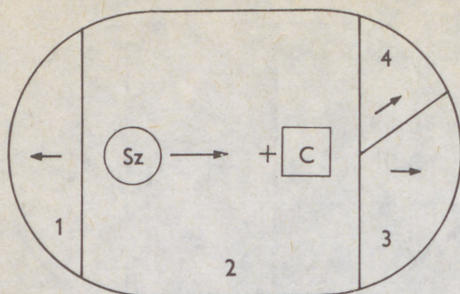
A csúszda előtt álló kisfiú környezete ennél tagoltabb (17. ábra). Ő maga a csúszda régiójában áll (2). Az áhított céllal ellentétes irányban a nagymama területe fekszik (1), aki ezt a csoda jó játékot nem akarja most megengedni neki. A cél irányába vonzó pszichikus tény pedig a környezetben az éppen most lehuppanó gyerek látványa (3) és a kihívó kiáltás (4).

A személyt hasonlóképpen oszthatjuk fel régiókra (18. ábra). A személyiség belső területét általában a szenzomotorikus (Sz-m) zóna veszi körül. Az érzékelés és mozgás különválasztását LEWIN nem tartja lehetségesnek. A belső területeken található régiók a pszichológiai környezettől függően változhatnak (dinamikus struktúra).

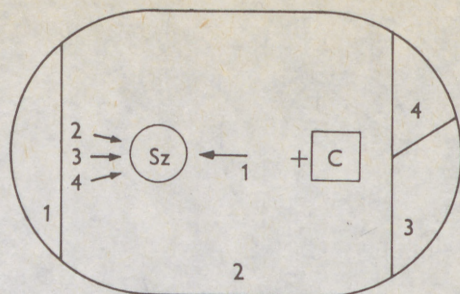
A régiók határai általában átjárhatók. Ez azt jelenti, hogy például a hajótörött a veszély területéről átmehet a biztonság területére. De az átjárhatóság mértéke különböző lehet, amit a vonal vastagságával ábrázolhatunk. Lehet egy határ áthatolhatatlan is. Ezt akadálnak nevezzük. Ha ilyen határ van a személy és a cél régiója között, ez azt jelenti, hogy a cél elérhetetlen. Például a nagymama hirtelen elhatározza, hogy erélyes lesz és megragadja a kisfiú grabancát. Szegény gyerek ekkor átkerül a csúszda régiójából a nagymama területére (19. ábra). Egyik régióból a másikba átkerülni tehát kétféleképpen is lehet. Ha a határ átjárható, maga a személy térhet át. (Ez persze nem jelent feltétlenül fizikai mozgást is.) Az utóbbi esetben azonban környezeti átstrukturálódás helyezte át a személyt, s ugyanaz hozott létre egyúttal áttörhetetlen akadályt is.

Az erőviszonyok ábrázolása

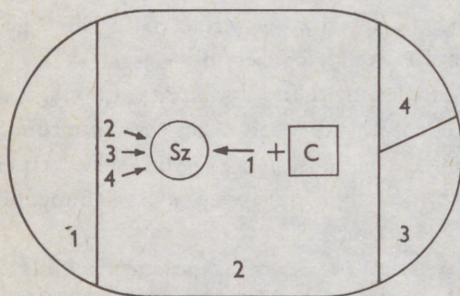
Mint ahogy a vonzás említésével kifejezésre juttattuk e tagolt mező erőterjellegét, jelöljük is az erőket! LEWIN az erők ábrázolásának módját a fizikából kölcsönzi. Nyilakat használ erre a célra. Az említett kisfiú pszichológiai környezetében minden régió valamilyen irányú erőt is gyakorol a személyre (20. ábra).

20. ábra

21. ábra

22. ábra

A csúszda, a lehuppanás és a kiáltás régiójában olyan erő működik, amely a személyt a cél (a lecsúszás) felé igyekszik mozgatni. A nagymama régiójában fellépő erő pedig ezekkel ellentétes irányú.

Ha ragaszkodunk az erőket ábrázoló nyilak fizikai alkalmazásának módjához (maga LEWIN ragaszkodik ehhez), akkor minden nyíl hegyének a személy körét kell érintenie, mert hiszen a környezet erőinek *támadáspontja* a személy (21. ábra).

Az erők nagyságát, mint a fizikában, itt is a nyíl hosszával lehet kifejezni. Több, nem azonos irányú erő esetén a személy mozgását az erők (vektorok) eredője fogja megadni. A 22. ábráról például leolvashatjuk, hogy a kisfiú a nagymamától jobban fél, mint amennyire a csúszás vonzza. Mégis le fog csúszni, mert a 2-es, 3-as és 4-es régiók vektorai összegeződnek, s az eredő végül is az áhított cél felé mutat.

A dinamika: a viselkedés prognózisának kulcsa

LEWIN topológiai-vektoriális sémái révén közelebb jutottunk eredeti célunkhoz, a viselkedés előrejelzéséhez. Ha sikerül kiderítenünk, hogy a kérdéses pillanatban milyen erők léteznek, azok milyen nagyságúak, és milyen irányban hatnak a személyre (amihez általában a mező struktúrájának a felderítése szükséges mint előfeltétel), meg tudjuk határozni a személy várható viselkedését. Mindez gyakorlatilag nem könnyű, de legalább elvileg nem lehetetlen.

Még mindig maradt azonban két elvi problémánk is. Az egyik minden dinamika alapkérdése: honnét származnak az erők? A másik: pusztán a lewini struktúra alapján nem értjük, miben áll – a folytonos átalakulás mellett – a személyiség viszonylagos állandósága.

A feszültség: a pszichikus történések forrása

Az energiaforrás kérdésében LEWIN felfogása közel áll a pszichoanalíziséhez vagy akár a CANNON homeosztáziselméletétől inspirált modern motivációs elmélethez. Sőt, fölismerhetjük itt azt a tényt, hogy a pszichológiai dinamikában (FREUD, LEWIN, HEBB) lényegében ugyanazok az alapelvek érvényesülnek, mint a biológiai (CANNON) vagy a fizikaiban (FARADAY, MAXWELL). Csak az asszociációs elmélet (a tudatlélektan és a behaviorizmus) felfogásától kell elhatárolnunk magunkat, ami ebben az esetben nem lesz nehéz.

Azt kérdezzük tehát: honnét származik az erő, ami a tágabb értelemben vett mozgást – így a pszichikus történést – létrehozza? Más megfogalmazásban: *mit tekinthetünk a pszichikus történések okának?*

Az asszociációs elmélet szerint ez az ok az *összetapadás* két – vagy több – tény között a sűrű együtt előfordulás, gyakorlás, kondicionálás, tehát végeredményben a *tapasztalás* útján.

Eszerint egy reakciónak, szokásnak, viselkedésmódnak az az oka, hogy korábbi, gyakori társítások révén összetapadt azzal az ingerrel, ami most kiváltja. Ennek a felfogásnak modern átfogalmazása a kellemes élményekkel való társítás, a „pozitív megerősítés” szerepének hangsúlyozása a szokások kialakulásában.

A természettudományos gondolkodás számára azonban elfogadhatatlan, hogy pusztán kapcsolatok a mozgás okai lehetnek. Még a fiziológiai értelemben vett emberi organizmusnál (a személyiségről nem is beszélve) lényegesen egyszerűbb gépi rendszereknél is ahhoz, hogy mozogjanak, *munkaképes energiának kell szabadnak lennie* (LEWIN).

A fizika szerint a mozgást mindig *feszültség* hozza létre. Ez lehet töltéskülönbség egy vezeték két végpontja között, az áramló folyadékoknál és gázoknál két hely közötti nyomáskülönbség, a hő terjedésében hőmennyiség-különbség stb. Mindegyik esetben a mozgáspálya egyik végpontján energiátöbblet van, a másikon energiahiány. A mozgás addig tart, amíg a különbség ki nem egyenlítődik, tehát amíg a rendszer egyensúlya helyreáll.

Élő rendszereknél a feszültséget gyakran *szükségletnek* szoktuk nevezni. Ilyen értelemben beszélünk oxigén- és táplálék-szükségletéről, szexuális szükségletéről stb. Amíg az élet tart, teljes kiegyenlítődés nem jön létre, a rendszer valamelyik irányban mindig túlbillen.

FREUD a személyiséget komplex energiarendszernek tekintette. Az energiák forrása és tárháza az *Es* (ösvalami, ösztön), vagyis az ember biológiailag leginkább meghatározott része. Ezért a pszichoanalízis a pszichikus történések okát biológiai szükségletekben látja. Leginkább a szexuális vágygal kapcsolatos mechanizmusok elméletét dolgozták ki. De az utóbbi évtizedekben figyelemreméltó eredmények születtek az ún. megkapaszkodási ösztön, az anyára való ráutaltság vizsgálatában is (HERMANN, 1943; SPITZ, 1967; HARLOW, 1959). A társadalmat képviselő *felettes én* csak befolyásolja a viselkedést, de okát nem rejti magában.

LEWIN elképzelése két ponton tér el lényegesen FREUD-étól.

1. A személyiség önmagában még nem alkot energiarendszert, hanem csak a pszichológiai környezettel együtt. *Önálló rendszernek, „mikrouniverzumnak”, funkcionális egységnek tehát nem a személyt kell tekinteni, hanem a mezőt, aminek a személy része.* Így a feszültség nem a személyben támad, hanem a személy és a környezet között. (Természetesen a személy éli át.)

Az első fejezetben a személyiség reaktív, illetve aktív jellegét állítottuk egymással szembe LOCKE, illetve LEIBNIZ tradíciójának bemutatásában. A személy nem gyűjtőhelye a cselekvéseknek, hanem forrása – idéztük a nagy német filozófust. LOCKE tradíciója szerint, noha „a külső okok a (külső feltételektől függően alakuló) belső feltételeken keresztül hatnak”, végeredményben: „a pszichikus tevékenység forrása a világ” (RUBINSTEIN, 1967).

Bár szó sincs arról, hogy LEWIN szemléletében ez a két tradíció kibékülhetne (LEWIN alaklélektani alapjai igen mélyek), mégis az eredet tekintetében létrejön a találkozás: *sem a személy, sem a környezet nem forrása a viselkedésnek* (vagy bármilyen pszichikus történésnek) *önmagában, hanem csak a kettő dinamikus egysege adhatja meg a pszichikus történés okát. A pszichikus mozgást (helyváltoztatást a pszichikus mezőben) a személy és a környezet közti feszültség hozza létre.* Ez az elméleti állásfoglalás a több évszázados vita dialektikus megoldását kínálja.

2. A mozgást létrehozó erő nemcsak biológiai szükségletből támadhat, hanem a személy és a pszichológiai környezet bármely ténye között keletkezett feszültségből. Például a félelem (ez is egyfajta feszültség), nemcsak biológiai eredetű lehet (félek, hogy elpusztulok), hanem társadalmi is (mit szólnak majd hozzá mások?). Nemcsak az éhséget kell időnként csillapítani, hanem zenét is kell hallgatni, megbecsülést is kell szerezni, amire rájöttünk, el kell mondani. A kulturális és a társadalmi szükségletek éppúgy feszíthetnek, mint az étel, az ivóvíz, a tiszta levegő vagy a szexuális partner utáni vágy. Ezért különböztet meg LEWIN valódi szükségletet és ún. „kvázi”-szükségletet. A viselkedésnek mindkettő egyaránt hajtóereje lehet.

A személyiség viszonylagos állandósága a szüntelen változásban (mozgásban)

A lewini dinamika fontos fogalma a *felszólító jelleg* (Aufforderungscharakter), amiről korábban már szó volt. LEWIN később, amerikai éveiben (angolul írt munkáiban) ugyanezt a kémiaiából kölcsönvett *valencia* szóval jelölte. Mi most különös módon arra fogjuk felhasználni ezt a fogalmat, hogy LEWIN gondolatrendszerétől valamennyire elszakadjunk. De valójában nem ellentmondani akarunk LEWIN-nek, hanem az általa megkezdett úton még egyet lépni.

Ebben az elméletben igen élesen kirajzolódott a személyiség szüntelen átalakuló, helyzetről helyzetre aktualizálódó jellege. Nem lehet kétséges azonban, hogy adott esetben mégis ugyanazzal a személlyel állunk szemben, annak ellenére, hogy egy

perccel előbb esetleg egészen más volt az illető pszichológiai környezetének struktúrája s így ő maga is (még nem tudta a lesújtó hírt, akkor még mindent másképpen látott stb.). A személyiségstruktúra problémájához nagyon is közel álló „anatómiai” hasonlaltal élve: az élő emberi arc is átalakulhat geometriailag egyik pillanatról a másikra (csak a hulla és a szobor arca nem változik), mégis ugyanaz marad, rá tudunk ismerni. Világos, hogy a személyiség folyton átstrukturálódó s ugyanakkor mégis önmagával azonos jellegében olyan ténnyel állunk szemben, amit csak messze-menően dialektikus szemlélettel tudunk megérteni. De mit jelent ez közelebről?

Igaz, hogy a személyen belüli struktúrát a környezet struktúrája alakítja. De hogy a környezet számos ténye közül minnek van felszólító jellege (vagy más megfogalmazásban: hogyan strukturálódik a pszichikus mező, mi emelkedik ki belőle), az jelentős részben személyen belüli tényektől (motívumoktól) függ. E motívumok egy része *tartós* komponense a személyiségnek, akár azért, mert biológiai eredetű, elsődleges hajtóerő, akár, mert bár tanult, másodlagos, de már funkcionálisan autonóm. A funkcionálisan autonóm motívum tehát, bár környezeti eredetű, a személyiség független, önálló, tartós komponensévé vált. E tartós motívumok az egyes környezeti tények kitagolódását a mezőből jelentős mértékben meghatározzák. Az *aktuális struktúra* mellett fel kell tételeznünk tehát egy *alapstruktúrát*, ami az aktuális személyiségszerkezetnek alapját képezi, abban az értelemben, hogy az erre épül. Így végeredményben olyan környezet alakítja folyton a személyiséget, amelynek részben a személyiség adta meg a szerkezetét. Itt nemcsak azt a banális tényt kell hangsúlyoznunk, hogy a hatás kölcsönös, hanem azt is, hogy egy ilyen funkcionális összefüggésben a személyiség viszonylagos önállósága biztosítva van.

A pszichikus helyzetek

Amikor egy aktuális viselkedésre magyarázatot keresünk, az erőviszonyok felismerése érdekében mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy a személy milyen viszonyban van a pszichikus környezet egyes tényeivel. Más szóval: a *helyzetét* igyekszünk meghatározni.

Mit jelent ez a szó?

Egy megfigyelőállomás megállapíthatja egy repülőgép vagy egy műhold helyzetét, vagyis bizonyos koordináták szerint meghatározza, beméri, hogy hol van. Egy bolygó helyzetének meghatározása a csillagászatban más égitestekhez (Naphoz, Földhöz) viszonyított adatok (távolság, szög, sebesség) segítségével történik. Ebben az esetben tehát a helyzet: *konstelláció*, pillanatnyi együtt állás, más objektumokhoz való viszonyítás.

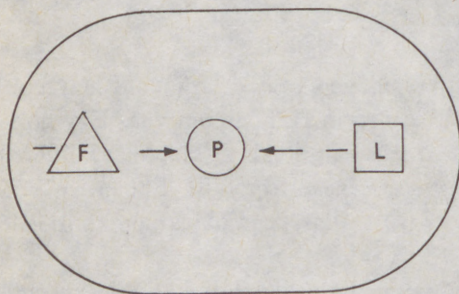
Úgy érezzük, egészen mást jelent ez a szó akkor, ha azt mondjuk: „Szegény Pali nagyon nehéz helyzetben van.” Pedig végeredményben itt is konstellációról van szó,

mégpedig a pszichikus környezet bizonyos kiemelt tényeihez való viszonyításról. Például Pali azért van nehéz helyzetben, mert a főnöke átadott neki egy levelet, hogy másnapra fordítsa le spanyolra. Pali azonban nem tud spanyolul. Két héttel ezelőtt azért vették föl a vállalatához, mert azt hazudta, hogy tud spanyolul. Akkor is nehéz helyzetben volt, sürgősen állás kellett, mert jövőre apósa azt mondta, hogy különben szóba sem állnak vele. Holnapután a főnök is rádöbben, milyen lehetetlen helyzetbe került, mert ezt a fickót jóhiszeműen, nyelvvizsgapapír nélkül fölvette; de hát akkor olyan nehéz helyzetben volt, kellett az ember stb.

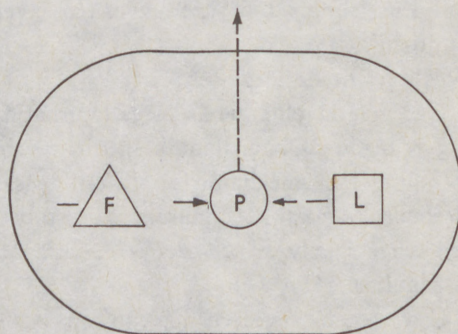
Pali pszichikus környezete most meglehetősen homogén. Nem is tud másra gondolni, az ebéd sem ízlik. Helyzetét most ugyanabban a pszichikus régióban fennálló két tényhez való viszonya jellemzi (23. ábra). Előtte a feladat: le kell fordítani a levelet (L), de ez a cél most egyáltalán nem vonzó, sőt kifejezetten taszító, negatív felszólító jellege van. De meghátrálni sem lehet, vagyis engedni a taszításnak, mert az ellenkező oldalon ott áll a főnök (F), aki a feladat irányába löki. Legjobb lenne megszökni, *kilépni a mezőből* (24. ábra). Ezt meg is teszi, mert éjjel azt álmodja, hogy menyasszonyával a keszthelyi mólón ülnek, csodálatos a napfény meg a hullámok. De még álomban sem sikerül a végleges menekülés, mert amint ismét menyasszonyához fordul, viszolyogva rezzen össze: a főnöke ül mellette.

Pszichikus helyzetben a személynek a pszichikus környezet tényeihez való viszonyát értjük. Lényegében itt is a mezőről van szó, de a személy struktúráját most nem elemezzük, hanem azt vizsgáljuk, hogy a személy mint egység az adott környezeti feltételek között hogyan fog mozogni. Az előzőekből azonban tudjuk, hogy a környezet struktúrája részben a személyiség szerkezetétől függ.

Abból, amit a *Múltbeli tapasztalat és jelenlegi személyiség* cím alatt kifejtettünk, az következik, hogy az aktuális (a jelenre vonatkozó) pszichés szituáció tartalmazza a múltat képviselő nyomot, sőt a jövőt reprezentáló célkitűzéseket, irányulásokat, vágyakat is, melyek a jelenlegi viselkedést szintén befolyásolják. Ezért az aktuális helyzetet ábrázoló mezőelméleti séma elvileg alkalmas az egész személyiség és környezete funkcionális kapcsolatának kifejezésére.

23. ábra

24. ábra

Pszichikus helyzet természetesen végtelenül sokféle lehet. De mi most tipikus variánsokat keresünk, és így ötfélét fogunk megkülönböztetni:

1. deprivációs helyzetet,
2. akadály nélküli helyzetet,
3. problémahelyzetet,
4. frusztrációs helyzetet
5. és konfliktusos helyzetet.

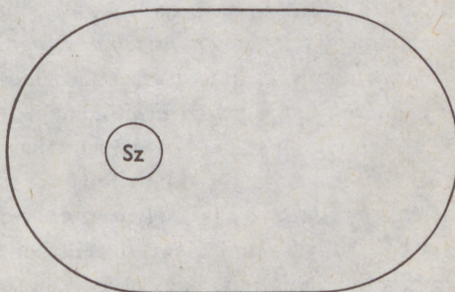
A szegény Pali említett példája az ötödik típushoz tartozik.

A deprivációs helyzet

A depriváció megfosztottságot, nélkülözést jelent. Ha ehhez szigorúan ragaszkodunk, úgy kell ábrázolnunk, hogy a környezeti mezőben *semmi se legyen* (25. ábra). Ilyen szituáció azonban gyakorlatilag nem létezik, mint ahogy földi viszonyok között nem létezik – hacsak mesterségesen elő nem állítjuk – légüres tér. De mint ahogy a fizikában bizonyos jelenségek megértéséhez a légüres térrel elméletileg számolni kellett már akkor, amikor még mesterségesen nem tudták előállítani (*Galilei* így jutott el a szabadesés törvényének felismeréséhez), nekünk is végig kell gondolnunk az ilyen pszichológiai tér dinamikai következményeit. Ezúttal nem nehéz a dolgunk. Fentebb megállapítottuk, hogy a lelki történést a személyiség és egy környezeti tény közötti feszültség idézi elő. Világos, hogy ha a környezet üres, nincs feszültség, s így mozgás sincs.

A depriváció szó a klinikai pszichológiában vált először tudományos terminus technicusszá. ROSENZWEIG (1944) a frusztrációs helyzet egyik típusát jelöli vele. Szemben a *privációval*, ami nála hiányt jelent (a sivatagi vándor privációja, hogy nem talál vizet), a *depriváció: vesztesség*. Volt valami, ami nincs többé. Leégett a háza (exogén depriváció), elveszítette szexuális potenciáját (endogén depriváció). ROSENZWEIGet frusztrációs elmélete és tesztje tette ismertté, privációs–deprivációs terminológiája nem terjedt el.

Azt a kutatást, amely a kísérleti motivációs pszichológia keretében folyt, és a ma széles körben elterjedt depriváció fogalom létrehozója lett, közvetlenül az *űrhajózás* pszichológiai problémái tették szükségessé. Az űrhajó utasának viszonylag hosszabb időt kell olyan környezetben töltenie, amely a megszokott földi körülményekhez képest roppant ingerszegény. Kérdés: hogyan lehet ezt kibírni, mennyire megterhelő? A kísérleti személyt „csendkamrába” helyezték, kezdetben csekély látási, hallási

25. ábra

és tapintási ingerlehetőséggel (BEXTON, HERON, SCOTT, 1954; HERON, DOANE, SCOTT, 1956), később minden érzékleti ingertől megfosztva: még saját lélegzetvételét sem hallotta (LILLY, 1956; SOLOMON, 1961). A „csendkammer” hatását markánsan mutatja az a tény, hogy a napi 20 dolláros „motiváció” ellenére minden kísérleti személy igyekezett a kísérletet mielőbb abbahagyni. Nyugtalanok és ingerlékenyek lettek, néhányuknál hallucinációk is keletkeztek. Az érzékleti ingerektől való megfosztottság (a *szenzoros depriváció*) tehát pszichésen nagyon megterhelő, nehezen elviselhető helyzet.

Ezekkel a kutatásokkal majdnem egy időben folytak azok a kísérletek, melyekben a *magány*, a társnéküliség, a szociális *izoláció* türelését tették próbára. Részben állatokon (BUTLER, 1957; WENDT és munkatársai, 1963), részben embereken (BIDERMAN, 1967; COHEN, 1953; STRASSMAN, THALER, SCHEIN, 1956) tett rendszeres megfigyelések azt mutatták, hogy ilyenkor nagyfokú ingeréhség (állat- vagy embertársat látni), regresszió és apátia lép fel. A valóságból vett modell itt nem az úrhajó, hanem a börtön, az internáló tábor és a bajba került földrajzi expedíció voltak.

Akár „szenzoros”, akár „szociális” a depriváció, pszichológiai kritériuma az „üres mező” (a szó teljes vagy viszonylagos értelmében). Ez a lényegét illetően közös kritérium kapcsolja össze a „szenzoros” és „szociális” területeit a „depriváció” motívációs lélektani fogalmában, amint az hamarosan meg is történt a kutatók gondolkodásában. Nemcsak az elmélet, a kísérleti adatok gyakorlati konklúziói is most már az összetartozást mutatják: mindannyian nyomon követhettük, hogy a kezdeti magányos asztronautákat két-három főből álló csoportok váltották fel, pontosan kidolgozott feladatprogrammal („üres idő” nélkül). Az eredetileg csak „szenzoros”-nak jelzett deprivációfogalom tehát a „szociális”-sal kiterjedt.

Ennek alapján vált lehetővé néhány korábbi, nagy fontosságú megfigyelési és kísérleti adat deprivációként való értelmezése. Az anyai szeretettől megfosztott csecsemő lelki károsodása (= *hospitalizmus*: BOWLBY, 1951; SPITZ, 1946) is eszerint deprivációs következmény.

Ezzel a jelenségkör érvényességi területe nagymértékben kitágult, hiszen mindenféle életkorú ember, sőt állat, egyén és csoport, sokféle élethelyzetben, sokféle ingerrel kapcsolatban élhet át deprivációt. A következmények is többdimenziósak: aktuális alkalmazkodási zavarok, rendellenes állapotok, anomáliás fejlődés. A közös ismertetőjegy azonban a *pszichikus mező vákuumjellege*.

Ennek alapján lehet egyértelműen megkülönböztetni a deprivációt *más terbeléses helyzetektől*. Így a *frusztrációtól*, ahol nem hiányzik az inger (a célt jelentő tárgy vagy személy), hanem hozzáférhetetlen, elérhetetlen. Ennek a szituációnak a legyőzhetetlen *akadály* a döntő topográfiai kritériuma. Könnyű elkülöníteni a deprivációt a *konfliktustól* is, melyre az erők ellentétessége, összezapása jellemző. Itt sem az a baj, hogy valami nincs, hanem hogy úgy van *több*, hogy szét kellene szakadni értük, vagy pedig úgy, hogy az egyik rossztól csak a másikhoz lehet menekülni.

A motivációs pszichológia eredményei hamarosan visszhangra találtak a *gyógy-*

pedagógiai pszichológiában. Teljesen magától értetődőnek látszott ugyanis, hogy az érzékszervileg sérülteknél szenzoros depriváció áll fenn. A vakság vagy a sükettség mi más jelentene, mint megfosztottságot az ingerek egy tartományától? Ezt a megállapítást bizonyításra sem szoruló, evidens tényként kezelték neves tudósok is, mint a siketek pszichológusa, MYKLEBUST (1960).

De ha ragaszkodunk a *depriváció* kifejtett értelmezéséhez, néhány – az érzékszervileg sérültekkel kapcsolatos – kutatási eredmény arra int, hogy ezt az evidenciát ne fogadjuk el.

A szenzomotoriumról szóló részben utaltunk arra, hogy a környezet számtalan és sokféle ingeréből nem minden válik szenzoros élménnyé, amihez megfelelő felfogóberendezésünk van. Sőt, a nagyobbik része annak, aminek érzékeléséhez megvannak a *fiziológiai feltételek*, fennakad a *pszichés feltételek* szűrőjén. A személyiség irányultságából, értékrendszeréből és beállítódásából álló „szűrő” csak azt engedi át, ami megfelel az illető pszichés érdekeinek. Az ép hallószervű ember nehézség nélkül meghallja a beszélőtársa 30–40 dB erősségű, 500–2000 Hz frekvenciájú beszédét. De ha regényolvasásba mélyed, izgalmas mérközést figyel vagy frissen esett sérelmére gondol, nem veszi észre az ugyanilyen hangerővel hozzá beszélőt. Közismert a személyiség-specifikus tartós beállítódás is bizonyos szenzoros élményekre. A rovargyűjtő hamarabb észreveszi a fa törzsén lapuló bogarat, mint az, aki csak friss levegőért járja az erdőt. A világítótorny őre „meghallja”, ha nem sült el az ágyú.

Bő tartaléka van tehát az érzékelésre alkalmas (érezkelőkészülékeinknek fizikailag megfelelő) környezeti tényeknek, melyek kívül esnek az ingereket már előre szelektáló szubjektum szenzoros mezőjén. Ezért a látó- vagy hallószervi sérülésnek nem „üresen maradt” szenzoros területek a következményei, hanem átrendeződés. A „kiesett”, a létre nem jöhető benyomás helyére más lép be, ami szokásos körülmények között a mező határain kívül maradt volna. A vakok fogalmainak belső, érzékleti tartalmával kapcsolatban sikerült kimutatni, hogy a tárgyaknak többnyire olyan tulajdonsága kerül a szenzomotorikus fogalmi séma centrumába, ami látóknál periférikus, lényegtelen jegy (PÁLHEGYI, 1968). A vakok megismerő tevékenységére jellemzőbb a „mátság”, mint a „hiány”.

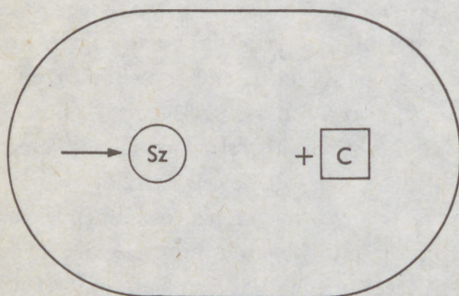
Ha az érzékszervi sérülés szenzoros depriváció lenne, akkor a vakoknál és siketknél – akárcsak a csendkamra-kísérleteket átszenvedőknél – fokozott nyugtalan-ságot, ingerlékenységet és hallucinációkat kellene találnunk. Valóban találhatunk náluk jellemzőnek vagy tipikusnak látszó személyiségjegyeket, de nem kifejezetten ezeket. Ugyanakkor: szinte *mindenféle típusú sérültnél* (különösen vakoknál, de nemcsak náluk), *akik vele születetten vagy egészen fiatal koruk óta azok, hospitalizációs nyomokat fedezhetünk fel:* sztereotíp mozgásokat (szálemézést, kéz- és fejrázogatást), apátiát, érzelmi kontaktusfelvételi nehézségeket.

Az feltételezhető tehát, hogy az érzékszervileg sérülteknél nincs ugyan számottevő mértékű pszichés vákuum (szenzoros depriváció), de fennállhat a kora gyermekkori hospitalizációs jellegű károsodás (korai szociális depriváció). A felvilágosulat-

lan, a fogyatékossgot túl- vagy alulértékelő, túlvédő, mozgásban korlátozó, mások elől rejtegető, túlzottan kiszolgáló, önállóságot nem fejlesztő, a kapcsolatteremtést nem szorgalmazó közvetlen társas környezet teremti meg ezt a helyzetet (LÁNYINÉ, 1976).

A depriváció gyógypedagógiai jelentőségének felismerése tehát gyakorlatilag a korai felkutatás, diagnosztizálás, gondozásba vétel, a szülőknek szóló felvilágosítás és tanácsadás megvalósítását jelenti.

Az akadály nélküli helyzet

26. ábra

Akadály nélküli helyzetben a cél közvetlenül elérhető (26. ábra). A tyúk minden további nélkül felcsípheti a kukoricaszemet, a macska kinyalhatja a tejszelesbögret, Józsika játszhat a villanyvasúttal, Peti elveheti Juliskát, Évát felvételi vizsga nélkül felveszik az egyetemre stb.

Ilyen helyzetbe kerülni kellemes dolog. De ha csupán ilyen helyzetekből állna az élet, alighanem unalmas volna.

S ami a legfőbb: az ilyen szituáció nem fejleszt. A mesebeli Eldorádó lakói nemcsak testileg potrohosodnának el, ahogyan Brueghel képén látható, hanem pszichikusan is, hiszen ilyen helyzetben a filogenetikusan rég túlhaladott alkalmazkodási formák is tökéletesen megfelelnek.

A problémahelyzet

A problémahelyzet azonban még a legegyszerűbb esetben is cselekvéses alkalmazkodást – az alkalmazkodás legfejlettebb formáját – követeli meg, sőt azon belül is a fejlettebb típusok (értelmes cselekvés, gondolkodás) részesülnek előnyben. Nincs olyan probléma (ha az valóban probléma), amit morfológiai változással vagy akár reflexekkel meg lehetne oldani.

Ez a szituáció abban áll, hogy a személy és a cél közé akadály kerül, de ezt le lehet győzni vagy ki lehet kerülni. Előbbi esetben a személy és a cél régiója közti válaszfal átjárható. Utóbbiban (27. ábra) a személy kerülő utat kénytelen tenni (szaggatott vonal). Természetesen túlegyszerűsítünk, amikor a problémahelyzetet átjárható, illetve megkerülhető akadállyal jellemezzük. A valóság ennél sokrétűbb, gazdagabb.

Kétféle problémamegoldási mód különböztethető meg.

a) A tyúk meglát egy tyúkínycsiklandó, szép, kövér gilisztát, neki is ugrik, hogy fölcsippentse, de beveri a fejét a dróthálóba. A ritka jó falat ugyanis a tyúkudvaron kívül van. Ha erős a késztetés, még néhányszor nekiugrik a kerítésnek, aztán izgatottan jobbra-balra futkosni kezd, s mivel éppen szerencséje van, véletlenül rátalál

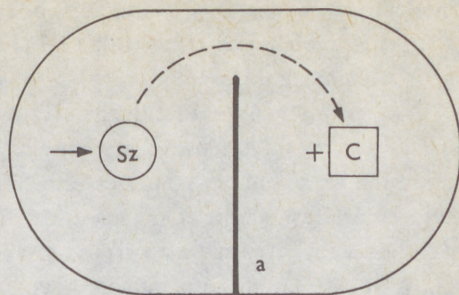
az alig kétarasznyira lévő átjáróra, aminek kikaparásán napokon át ő maga is buzgólkodott, de minthogy tyúkesze van, most, ebben a feszült helyzetben nem jut eszébe. A vonzó célhoz tehát ez a tyúk történetesen fizikai értelemben is kerülő úton jutott el.

Ezt a megoldástípust nevezik *trial and error* (próba és hiba) eljárásnak vagy – KARDOS nyomán – nem szó szerinti, de szellemhű magyar fordításban *próba – szerencse* megoldásnak. Ha ez a helyzet gyakran megismétlődik, vagyis ha az állat ugyanarra az átjáróra több ízben is ráhibáz találomra, a téves próbálkozások száma csökken, majd teljesen megszűnik, ami azt jelenti, hogy a tyúk megtanulta a kerülő utat.

Ennek az alkalmazkodási módnak, a *tanulásnak* a magasabb rendű állatok életében igen nagy a jelentősége. Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy az állat, ha lassan is, de teljesen új, megváltozott helyzetekben is képes alkalmazkodni. „Bámul, mint borjú az új kapura” – szokták mondani. De néhány nap múlva már nem új a kapu a borjú számára, megtanulja, hogy hol kell befordulnia.

A tanulás az emberi alkalmazkodásnak is döntő komponense. Szokásaink (habituális viselkedéstendenciáink) kialakulása megy végbe így ismételtetés, gyakorlás útján. Vagy a saját maga, vagy a környezete életét nehezíti meg az, aki nem szokta meg, hogy a tubusok kupakjait használat után visszacsavarja, az ajtót maga mögött becsukja, a csapot elzárja, hogy mindent a helyére tegyen vagy aki nem tanult meg cipőt fűzni. De *mint problémamegoldási mód*, az embernél nem jellegzetes a próba – szerencse, bár gyakran előfordul. A rádiószetelők többnyire valóban így dolgoznak: hol ide, hol oda nyúlnak, míg végre megszólal a készülék. Abban az esetben alkalmazzuk mindannyian ezt az eljárást, ha a problémahelyzet áttekinthetetlen. Így fog bele mindenki az ördöglakat szétszedésébe vagy összerakásába.

b) Ha a problémahelyzet áttekinthető, nemcsak az ember, a fejlettebb majom is próbálgatások nélkül találja meg a megoldást. Az előbb említett tyúkéhoz hasonló helyzetben Böbe, a veszprémi állatkert hajdani híres csimpánznősténye nem ugrott neki a rácsnak, hogy elvegye a narancsot, hanem körülnézett, és egyből megtalálta a kijáratot. Ennél nehezebb problémahelyzeteket is könnyedén átlátott. Arra is képes volt, hogy botokat vagy más tárgyakat eszközként használjon, sőt, hogy

27. ábra

módosítsa eszközeit. Körülragta a bot végét, hogy beilleszthető legyen egy csőbe, s így hosszabb botot nyerjen. KÖHLER, az állati intelligencia neves kutatója ezt a problémamegoldási módot *belátásnak* nevezte.

A szenzomotorikus intelligencia szintjén az embernél is ez a legfejlettebb alkalmazkodási mód. A lényege az, hogy a probléma megoldása nem vak próbálgatások útján jön létre, hanem a helyzet (a cél, az akadály és saját maga viszonyának) elemzése és átlátása útján. De csak a szemléleti mezőben lévő tárgyakat használja fel az állat vagy a szenzomotorikus intelligencia szintjén álló gyerek a megoldáshoz. Ha a bot a majom háta mögött hever, nem jön rá, hogy be lehetne vele kotorni a rácson kívül, de előtte fekvő gyümölcsöt. A szemléleti mezőt azonban, mielőtt ténylegesen cselekednék, elemzi, fölméri a relációkat, s a problémakonstelláció *fejben* (nem pedig tényleges cselekvésben) megoldáskonstellációvá strukturálódik át, és akkor ennek megfelelően cselekszik. Ezért sikerül a feladatot már első ízben, céltevesztő próbálgatás nélkül megoldania.

Ha már olyan tárgyat is fölhasznál a gyerek a megoldási tervben, ami a szemléleti mezőben nincs benne, például kiszalad egy székért az előszobába, hogy a szekrény tetején lévő csokoládét elérje, tehát ha emlékképet (a szék emlékképet) is beépít a megoldáskonstellációba, ez azt mutatja, hogy megindult a tevékenység belsővé válása, *interiorizációja*, ahogy PIAGET nevezi. Így lesz az értelmes *cselekvésből* képekben folyó *gondolkodás* (belsővé vált cselekvés). A fejlődés további útját a konkrét, majd az elvont műveleti gondolkodásig, vagyis a további interiorizációt PIAGET kutatásaiból ismerjük. A gondolkodás tehát, amit a közvélemény az emberi faj legfőbb privilégiumának tart, az állati szinten is megtalálható szenzomotorikus intelligenciában gyökerezik.

A problémamegoldás mindkét típusánál akkomodációs, illetve asszimilációs folyamatok zajlanak le, gyakran mind a kettő egyidejűleg. A kerülő út tiszta típusa a környezeti adottságokhoz való idomulás (akkomodáció), az eszközkészítés pedig nyilvánvalóan áthasonítás (asszimiláció). Állati és emberi viselkedés között e tekintetben nincs lényegbevágó, elvi különbség.

A próba-szerencse és a belátás túlsúlyát vagy arányát illetően természetesen már van különbség. Azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy a próba-szerencse állati, a belátás pedig emberi eljárás, mert az előbbi is megtalálható az embernél, az utóbbi pedig széles körben fölfedezhető a főemlősök viselkedésében.

KÖHLER vizsgálatai szerint az emlékkép felhasználásában, a képekben folyó gondolkodás megjelenésében jelölhetjük meg azt a pontot, amely az állati értelem felső határát jelenti.

A tenariffai csimpánztelep lakói, akikkel KÖHLER a tízes években nevezetes kísérleteit végezte, képtelenek voltak megoldani olyan feladatokat, melyekben a megoldáshoz szükséges összes tárgy nem volt egyidejűleg a szemléleti mezőben. A tárgyak emlékképeit nem tudták beépíteni a megoldáskonstellációba.

Újabb megfigyelések azt mutatják, hogy szabad, természetes környezetükben élő csimpánzok képesek emlékkép felhasználására a problémamegoldásban, sőt még

a kielégülés késleltetésére is. GOODALL angol kutatónő éveket töltött egy afrikai őserdei csipánzkolónia közelében, ahol sikerült az állatokkal úgy megbarátkoznia, hogy eltűrték a jelenlétét. Az ő könyvében olvasható a következő történet: „Egyik nap, valamivel azután, hogy a csapat befejezte az evést, Figan (egy fiatal csimpánz) hirtelen felfedezett egy banánt, amely elkerülte a többiek figyelmét, de Góliát (nagy erejű hím, a csapat vezére) éppen alatta pihent. Mindössze egyetlen pillantást vetve a gyümölcsre, majd Góliátra, Figan távolabb ment, és a sátor túlsó oldalánál úgy helyezkedet el, hogy *nem látbatta a gyümölcsöt*. Tizenöt perc múlva, amikor Góliát felállt és eltávozott, Figan másodpercnyi tétovázás nélkül odament és megkaparintotta a banánt” (LAWIK-GOODALL, 1975). A kis állat tehát „szociális” akadályt győzött le a várakozás eszközével, mégpedig úgy, hogy közben a problémahelyzet egyik fontos komponense – a cél – nem volt benne a szemléleti mezőben. Viselkedése a szenzomotorikus intelligencián túlmutató értelmi teljesítmény.

De az intelligencián kívül más személyiségkomponensek is meghatározhatják a problémahelyzetben való viselkedést.

Egy intézmény két új alkalmazottja szeretne bejutni abba az együtt kávézó klikkbe, amely az intézmény életének irányításában a legbefolyásosabb. Hogy az egyiknek sikerül, a másiknak nem, az esetleg azon múlhat, hogy az egyik már sokat forgolódott hasonló körökben, a másiknak viszont még nincs elég *tapasztalata*. Az is lehet, hogy az egyik könnyebben átlátja a helyzetet: a kapcsolatokat és érdekeket, a kulcspozíciók megoszlását, a másik viszont erre nem képes, mert kevésbé *intelligens*. A *tapasztalatok* is, meg az *intelligencia* mértéke is része a személyiségnek, az ezekből folyó különbségek mégis inkább csak *egyéniek*, nem *személyiségtől* függők.

A *személyiség* valódi szerepe a problémamegoldásban ott van, ahol a lehetséges eszközök és kerülő utak megválasztásában nem a célszerűség az egyetlen szelekciós szempont. Így megnyilvánulhat a személyiség – az énkép regulatív működése révén – az eszközök, illetve az út kiválasztásában.

Az ember személyiség volta a sikertelenségig is befolyásolhatja a problémahelyzetben való viselkedést. Török Bálint talán könnyen elérhette volna az áhított szabadságot, de ennek eszközét személyiségénél fogva lehetetlen volt igénybe vennie. Nem tapasztalatlanságán, nem intelligenciaszintjén, hanem „gerincén” bukott el a siker. A problémahelyzet így frusztrációs helyzetté vált.

Az ember mint személyiség, konfliktusos helyzetté is átalakíthatja a problémahelyzetet. A fentebbi példa valamelyik szereplőjénél a cél elérését az is megakadályozhatja, hogy az illető éppen intelligenciájánál fogva hamarosan azt is felméri, hogy a számára vonzó csoportba való betagozódás függetlenségének nagyfokú korlátozását is jelentené, esetleg más, az ő számára értékes baráti kapcsolatok vagy világnézeti elvek feladását. Ezt az árat viszont a szóban forgó cél nem érné meg. A cél felé való mozgást, amit a tapasztalati kincs és az intelligencia lehetővé tenne, a személyiségre specifikus motivációk akadályozzák.

A frusztrációs helyzet

Frusztrációs helyzet akkor áll elő, ha a személy és a cél közé áthághatatlan és kike-
rülhetetlen *akadály* ékelődik (28. ábra).

Maga a szó megghiúsulást, akadályozottságot jelent. A *szükséglet megghiúsulása*
következtében támadt feszültséget nevezzük *frusztrációnak*. Feltorlódott, az eredeti
cél irányába le nem vezethető energiáról van itt szó.

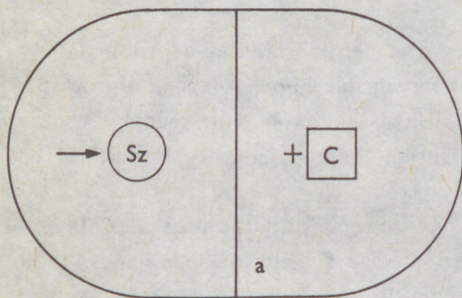
Frusztrációs helyzet nagyon sokféleképpen keletkezhet. A legfinomabb falatot le-
ejtjük a földre. Sürgős dolgunk van, de az autóbusz elmegy az orrunk előtt. Leg-
szebb ruhánkat, amiben ma este is tetszeni akartunk, valaki cigarettával kiégeti.
Petit elhagyja Juliska. Marit becsapják a piacon. Évát nem veszik fel az egyetemre.
Pistát nyilvánosan megszégyenítik.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy frusztráció sokféle relációban keletkezhet:
a biológiai eredetű szükségletek megghiúsulásától a szociális érvényesülés csődjéig.

Sokszor vetik fel azt a kérdést, hogy a frusztráció helyzet-e vagy élmény. A válasz
erre az, hogy egyik sem, hanem *feszültség*. Tisztán kell látni azonban a helyzet, a
feszültség és az élmény viszonyát. Amit a frusztráció mezőelméleti sémája ábrázol,
feltüntetve a személy, a cél és az akadály sajátos konstellációját (28. ábra), az a
frusztrációs *helyzet*. A frusztrációs *feszültség* (vagy röviden: frusztráció) ebben a
helyzetben keletkezik. Fizikai hasonlattal élve: a helyzet és a feszültség viszonya
körülbelül az elektromos áramkör (melyet egy kapcsolási rajz ábrázolhat is), és a
benne keletkező elektromos feszültség viszonyának felel meg. Erről a feszültségről
tudok, szenvedek tőle, nyugtalanná tesz: ez az *élmény*.

A pszichés események dinamikus tényezője nem az élmény, hanem a feszültség.
A *tudattalan* felfedezésével a pszichoanalízis rámutatott arra, hogy egy feszültség
akkor is mozgathat, ha nem tudunk
róla.

Akadály nélküli helyzetben a visel-
kedés egyértelmű: mozgás közvetlenül
a cél felé. Problémahelyzetben: nem
közvetlenül, hanem kerülő úton vagy
eszközök révén áttételesen, de végered-
ményben itt is: mozgás a cél felé. De
mihez lehet kezdeni frusztrációs hely-
zetben? Energia itt is van, tehát vala-
minek történnie kell.

28. ábra

A frusztráció–agresszió hipotézis (A tanulásméleti frusztráció-koncepció)

Az erő itt is a cél felé hajt, de a személy útját állja az akadály. Az ábra (a 28.) ezt a gondolatot sugallja: támadás az akadály ellen.

Ennek a feltevésnek a tapasztalat – a viselkedés megfigyelése – is megfelel. DOLLARD, DOOB, MILLER, MOWRER és SEARS, a Yale egyetem kutatói 1939-ben megjelent könyvükben felállították az ún. frusztráció–agresszió hipotézist. Számos megfigyelés és széles körű adatgyűjtés alapján arra a megállapításra jutottak, hogy 1. az agresszió oka mindig frusztráció, és 2. a frusztráció mindig agressziót vált ki.

Ezt a feltevést könnyű elfogadni, mert – úgy tűnik – mindennapos tapasztalataink is mellette szólnak. Ha elmegy az orrunk előtt a busz, szidjuk a vezetőt meg az egész budapesti közlekedést. Ha kiégetik a ruhánkat, szemrehányát teszünk a kár okozójának. Peti úgy érzi: képes lenne megölni azt, aki Juliskát elhódította tőle. Minden emberi agresszió „mögött” frusztrációt sejtethünk. Az agresszív bűncselekmények, háborúk, pimasz hangú kritikai cikkek „hátterében” frusztráció lappanghat. Az utóbbiak íróit többnyire kisebbségi érzés vagy irigység gyötri a megtámadott szerzővel szemben. A gyereket sem akkor szokták elpáholni, ha rossz, hanem ha a felnőtteket frusztrálja.

A hipotézis felállítása és a hipotézist megalapozó vizsgálatok a tanulásmélet szellemében történtek. Nem nehéz felfedezni itt az inger–reakció ($S-R$) sémát: a frusztrációt mint ingert, agresszió követi reakcióként. Az $S-R$ viszonyra való rámutatás, úgy vélték, magyarázatnak is elegendő.

Ma már a hipotézis mindkét állítását túlhaladottnak, általános érvényét vesztettnek tartják. Hiszen egyrészt kiderült, hogy fájdalom és szorongás is válthat ki agressziót, sőt az agresszív viselkedést tanulni is lehet (SCOTT 1958; BANDURA 1969). Másrészt beigazolódott, hogy a frusztráció nemcsak agressziót okozhat, hanem más viselkedéstendenciákat is, így regressziót (BARKER, DEMBO, LEWIN 1941), fixációt (MAIER, 1949), visszavonulást (THOMAE, 1960).

A tanulásmélet képviselői (a Yale egyetem kutatói) elfogadták e bírálatot, de csak annyiban, hogy az egyetlen „kiváltó” (a frusztráció) mellé más lehetséges „kiváltókat” soroltak, és a „következmények” listáját is kibővítették. A jelenségkör tanulásméleti megközelítésének azonban változatlan maradt az alapvető magyarázó elve: az organizmust frusztráció éri, mire az agresszióval – vagy más módon (regresszióval, fixációval, visszavonulással) – reagál. Azaz változatlan maradt az inger–reakció sémához való ragaszkodás.

Ez a tudományos magatartás a locke-i hagyományt őrzi, mert a személyiséget reaktív természetűnek tekinti. A viselkedés okozója a külvilágból érkező inger.

A frusztráció pszichoanalitikus elmélete

A pszichoanalízis a leibnizi hagyomány folytatója. Szerinte a pszichés események forrása *belül* (az ösztönénben) van, a személyiség tehát *aktív* természetű.

FREUD (1905) a szexualitás fejlődését az *erogén zónák* dominanciája alapján írja le. Kezdetben minden élvezet a szájhoz kapcsolódik (orális stádium). Később a végbéltájéék ingerlése okoz élvezetet (anális stádium). Csak ezt követően válnak a nemi szervek az élvezet forrásává (genitális stádium).

Ha az erogén zónának megfelelő szexuális vágy meghiúsul, a szexuális fejlődés megrekedhet (fixálódhat) azon a ponton. Ilyenkor az illető zóna dominanciája nem csökken a fejlődés normális programjának megfelelően. A klasszikus pszichoanalitikus elméletben tehát a frusztráció (Versagung) fejlődéslélektani jelentőségű: a neurotikus személyiségfejlődés kiindulópontja.

Ha például a dohányzást tekintjük neurotikus tünetnek, azt feltételezzük, hogy a dohányzó felnőttet gyermekkorában az orális szexualitással kapcsolatban érte frusztráció. Annak idején megakadályozták az ujjszopásban vagy a cumizásban. (Természetesen a dohányzás kialakulásában is – mint minden viselkedésmód elsajátításában – más tényezőket is figyelembe kell venni. Jelen esetben döntő szerepe lehet a serdülő felnőtté válási vágyának, a felnőtt szereppel való azonosulásnak, a felnőtt viselkedés utánzásának.)

Később a pszichoanalitikusok a fixáció mellett számos más frusztrációs következményt fogalmaztak meg: a regressziót, az elfojtást, a projekciót. De ezek nem „reakciók” a szó behaviorista értelmében, hanem a személyiség aktív „elhárító mechanizmusai”, melyekkel a tartós frusztráció okozta *szorongást* igyekeznek csökkenteni (ANNA FREUD, 1936). A frusztráció közvetlen következményének ugyanis a szorongást tartják. Ha ennek feloldása vagy elhárítása sikertelen, akkor fordul az „ösztönenergia” agresszióba (SULLIVAN, 1953).

A frusztráció mezőelméleti értelmezése

A frusztrációs helyzetben elérhetlenné válik a cél, mert legyőzhetetlen akadály választja el a személytől. A cselekvés tehát meghiúsul, anélkül azonban, hogy oka, a feszültség feloldódott volna. A feszültség nem oldódik fel, hanem átalakul. Amit a személy ilyenkor átél, az már nem a beteljesülés előtti feszült várakozás, hanem kínzó, kellemetlen élmény, a *meghiúsulás feszültsége*.

A frusztráció eszerint feltorlódott energiának tekinthető.

A környezeti és a személyen belüli tényeket egyaránt magába foglaló pszichikus mező struktúrájától függ, hogy a frusztrációs feszültség milyen viselkedésformában nyilvánul meg, vagy hogy megnyilvánul-e egyáltalán. Sem az agresszió, sem más viselkedés ezért *nem szükségszerű*, de nem is véletlen: *létrejött a mezőstruktúrában rejlő speciális feltételektől függ*.

Az energiatelítődés: robbanás-kész állapot. Hasonló helyzetű fizikai rendszernek nem szükséges, hogy például a dugó felé süljön el. Legtöbbször így történik, de ha a dugaszolás erős, a nagy nyomás ütés vagy melegítés következtében szétvet-heti a palackot is.

Az erő, ami eredetileg a célra irányult, most a közbeékelődött akadályra hat. De a telítődés következtében voltaképpen minden irányba nyomóerő hat. Ebből az következik, hogy nyomás nehezedik minden falra, és energia áramlik ki minden áteresztő határrétegen. A személyiség egészében véve meg van terhelve.

Frustráció és regresszió

BARKER, DEMBO és LEWIN (1941) a következő kísérletet végezték. Óvodás korú gyerekek játékát figyelték meg egyenként és értékelték pontos feljegyzések alapján a tevékenység fejlettségi szintje szempontjából. A kísérleti személy ezután új, különösen érdekes, vonzó játékokat kapott. Miután ezekkel is megismerkedett, összeszedték az új játékokat a szoba egyik felébe, és dróthálóval és hatalmas lakattal elzárták a gyerek elől. A gyerek most csak az először megismert, kevésbé vonzó játékokkal játszhatott, de közben láthatta a rácson át az „elveszett paradicsomot”. A megvizsgált gyerekeknek (összesen harmincan voltak) voltak agresszív megnyilvánulásaik is a frustráció hatására. De nem ez volt a legjellegzetesebb, hanem az, hogy a játék színvonala visszaesett. Frustráció hatására tehát *regresszió* (a fejlődés-menetben való visszacsúszás) következett be.

Ennek a kísérletnek nem az a legfőbb mondanivalója, hogy a frustráció első-sorban nem agressziót, hanem regressziót vált ki; hanem éppen arra világít rá, hogy a frustrációhoz nem tartozik specifikus reakciómód. A frustráció a személyiséget *pszichésen megterhelő és ezért megfelelő alkalmazkodását megnehezítő feszültség*. Speciális mezőfeltételek között lehet tűnni. (ROSENZWEIG – 1944 – szerint a *frustrációtolerancia*: a frustráció elviselése a pszichés alkalmazkodóképesség el-vesztése nélkül.) Bizonyos feltételek mellett csökkenő, más feltételek mellett nö-vekvő produktivitáshoz vezet (LEWIN). Az alkalmazkodás nehezebbé válását jelzi a fejlődés-menetben való visszaesés, a regresszió.

Az emberi frustráció szociális jellege. Rosenzweig elmélete

A tanulásméleti aspektusú frustrációkutatás egyik legnagyobb gyengéje, hogy a szociális reakciókat nem veszi figyelembe. Adataik zömét ezek a kutatók állato-kon, főleg patkányokon végzett kísérletek alapján nyerték. Így a vizsgálat az em-beri frustráció funkcionális meghatározottságának egyik legfontosabb tényezőjét nem is érintheti.

ROSENZWEIG (1944) az általa szerkesztett vizsgálómódszerrel – a PFT-vel

(Picture Frustration Test) – éppen szociálisan terheléses helyzetekben igyekezett tetten érni az emberi reakciókat. Ő is reakciókat keres, de minthogy ezt nem állati szinten, hanem a személyiség szintjén teszi, jóval gazdagabb képet talál. ROSENZWEIG kitart a frusztráció–agresszió összefüggés mellett is, mégis az ő elképzeléseiben lényeges kapcsolódási pontokat lehet találni a Lewini mezőelmélethez.

Példa erre a reakciótipusok rosenzweigi osztályozása. E szerint a frusztrált személy reakciójában a frusztrációs helyzet különböző tényezői kerülhetnek előtérbe. Három fontos tényezője van a frusztrációs helyzetnek: a személy, a cél és az akadály (28. ábra). A reakciókban ezek közül valamelyik válik hangsúlyossá:

1. Az akadály (akadályhangsúlyú válaszok);
2. a személy (énvédelmi válaszok)
3. vagy a cél (a helyzet megoldása; szükséglehangsúlyú válaszok).

„Kicsi vagy te még, veled nem játszunk” – mondják valakinek. „Egyedül nem tudok játszani” – válaszolja. Ez akadályhangsúlyú válasz. De hangsúlyozhatja az ént, a személyes sérelmet is: „Utálatosak vagytok!” „Ilyenekkel nem is játszának.” „Megmondalak az apámnak.” „De ugye máskor, ha nincs itt a barátod, jó vagyok neked?” De az is lehet, hogy a helyzet megoldása a legfontosabb: „Miért nem? Úgy szeretnék játszani!”

De ROSENZWEIG akkor kezd valóban mélyebbre hatolni, amikor rámutat arra, hogy a frusztráció hatására nem közvetlenül nyílt agresszió lép fel, hanem agresszív készenlét, és ezzel egyidejűleg – feltételezi – egy agressziót gátló tendencia is. Nyílt agresszió csak akkor jelentkezik, ha az agresszív készenlét nagyobb a gátló tendenciánál. Ha a gátló tendencia az erősebb, akkor az agresszív készenlét (a feltorlódott energia) a személy önmaga elleni támadásában is megnyilvánulhat, sőt néha a szükséglet kielégítésének feladásában, visszavonulásban. Ilyenkor beszél ROSENZWEIG (nem teljesen adekvátan) regresszióról. Végeredményben tehát háromféle reakcióirányt különböztethetünk meg:

1. kifelé, a környezet ellen (nyílt agresszió),
2. saját maga ellen,
3. regresszív irányban.

Ha az előbb említett gyerek így válaszol: „Akkor én se adom oda máskor a focimat”, reakciója nyílt agresszió. De saját magában is keresheti a mellőzés okát: „Kár. Akárhová megyek, mindenki azt mondja, hogy még kicsi vagyok.” Fel is adhatja a célt, bagatellizálhatja a frusztrációt: „Nem baj. Egyedül is tudok játszani.”

Mindezekből az is világos, hogy az agresszió fogalmát ROSENZWEIG meglehetősen tágan értelmezi.

A János vitéz reakció

Nem tartunk még ott, hogy a frusztráció dinamikáját az embernél teljes egészében feltárjuk, és számba vegyük az összes lehetőségét annak, hogy a feltorlódott energia milyen úton vezetődhet le. Az agresszióban – láttuk – robbanhat. Magasfeszültsége kiolthat vagy gyöngíthet más funkciókat (gondoljunk a regresszióra). Átereszto határretegeken átáramolhat más régiókba – feltételeztük.

Erre az utóbbira – a pszichikus helyváltoztatásra, régiócsereire – szeretnénk példát felhozni, hogy ízelítőt adjunk a lehetőségek gazdagságáról a személyiség szintjén.

A pszichoanalízis vetette föl annak lehetőségét, hogy azok a szükségletek, amelyek elsődleges kielégítési módját a felettes én megakadályozza, más irányban törhetnek utat maguknak. Így bukkanhatnak fel tiltott gondolati tartalmak tévcselekvésekben és elszólásokban, vagy valósulhatnak meg tiltott és elérhetetlen vágyak álomban. (Emlékeztetünk az elhárító mechanizmusokról mondottakra.)

Nagyon kézenfekvő ennek alapján az a gondolat, hogy nemcsak a teljesületlen vágyak, hanem mindenféle, egyenes úton levezethetetlen feszültség utat törhet magának más területek felé. Arra legalábbis számos példát találhatunk, hogy ami a realitás szintjén elérhetetlen, az elérhető az irrealitásban.

Ismert megállapítás, hogy a népmesehősök a nép elérhetetlen vágyait valósítják meg. Mégis egy műmese (bár népmesei ihletésű műmese) példáján mutatjuk be ezt az irrealitás irányába való feszültségvezetést, mert ennyire félreérthetlenül ritkán lepleződik le, mint itt.

A *János vitéz*ről van szó. Sajnos a történet közismert operettváltozata nagyon megnehezíti, hogy a költeményt eredeti szépségében lássuk. Kevesen veszik észre például, hogy itt két történet fut párhuzamosan: egy reális és egy irreális.

A reálisban röviden ez történik: Egy szegény juhászbojtár szeret egy árva lányt. A lány mostohaanyja ezt rossz szemmel nézi, és igyekszik akadályozni találkozásukat. A szerelemnek mégsem ő vet véget. Az Iluskával töltött boldog együttlét alatt Jancsi juhái elszélednek. A gazdát felbőszíti a kár. A legénynek el kell bujdosnia. Iluskával soha többé nem találkozik. Éveken át tartó hányódás-vetődés után, amikor hazatér, csak a sírját mutatja meg neki egy menyecske, aki Jancsi bojtárkorában még gyermek volt. „Szegény Jancsi bácsi, hát el van temetve...” – mondja. Jancsi tehát közben megöregedett. A reális történetben ezzel teljessé, befejezetté válik a tragédia.

Az irreális történetben Kukorica Jancsiból János vitéz lesz, Jancsi bácsi pedig sohasem lesz belőle, végig erős és fiatal marad. A mostoha okozta frusztrációt agresszíven torolja meg a boszorkányon. Aki a juhokra sem tudott vigyázni, itt országot ment meg. A hatalmasok szolgájának itt óriások engedelmeskednek.

Ezt a *János vitéz* reakciót, a tartós és elviselhetetlen frusztrációnak az irrealitásban való feloldását megtalálhatjuk a nappali álmodozásban, gyerekek szerepjátékában, enyhén becsípett emberek nagyképű meséiben, elmébetegek téveszméiben.

Az agresszió mint regresszió

Mint láttuk, ROSENZWEIG a frusztráció elméleteit úgy egységesíti, hogy a regressziót megpróbálja elhelyezni az agresszív reakciók rendszerében. Ezt a megoldást az inger–reakció alapsémához való ragaszkodás inspirálja.

E jelenségkör egységes magyarázatának azonban más lehetősége is van: az agresszív viselkedést tekintjük a regresszió egyik esetének.

Specifikusan emberi feladat a társadalmi környezethez való alkalmazkodás. Fokozott pszichés terhelés (frusztráció) hatására azonban alkalmazkodóképességünk csődöt mondhat, ilyenkor megjelenik a „nem alkalmazkodás”. *Az agresszió: az alkalmazkodó viselkedés szétesése* (dezintegrációja).

Ezzel nem tagadjuk azt a lehetőséget, hogy az agresszív viselkedést reaktív jellegűnek is lehet tekinteni, csupán nézőpontot változtatunk.

Ha réges-régen, amikor még nem volt mesterséges világítás, valaki távolról figyelte volna az emberiséget, megállapíthatta volna, hogy az emberek a napfölkeltére felébredéssel és tevékenykedéssel, a besötétedésre pedig lefekvéssel és alvással reagálnak. Bizonyos értelemben – a jelenségmagyarázat egy bizonyos szintjén – igaza is lett volna. De az ember felől tekintve, ennél többet is lehet látni – miközben az inger–reakció séma sem dől meg, de magyarázó ereje csökken –, éspedig azt, hogy könnyebb tevékenykedni, ha látunk.

Ugyanígy: az agresszív viselkedést is *lehet* reakciónak – frusztrációra vagy megterhelésre adott reakciónak – tekinteni, de többet megértünk belőle, ha az alkalmazkodás egészébe ágyazottan szemléljük. Az egyébként szocializált felnőtt dühös kifakadását például nem egyszerűen ingerre adott reakciónak kell látni, hiszen az inger már máskor is többször jelen volt, amikor ő nem volt agresszív: beosztotta tegnap is, meg tegnapelőtt is ugyanolyan ügyetlen volt, hanem akkor borult ki, amikor már nem bírta türtőztetni magát. Viselkedését mélyebben és jobban jellemezzük, ha azt mondjuk róla, hogy a jó szociális alkalmazkodás szétesése, mint ha egyszerűen válsznak minősítjük.

Az agresszió filogenetikus megítélése

Ezzel az állítással azonban ellentmondásba kerülünk az etológia agressziókutatási eredményeivel (LORENZ, 1963; TINBERGEN, 1976). Az etológusok ugyanis megállapították, hogy az állatok fajon belüli agressziója általában helyzetmegoldó, célszerű viselkedés, más szóval: jó alkalmazkodás.

Azt, hogy „fajon belüli”, azért szükséges kiemelni, mert az emberek egymás közötti támadó magatartása csakis ezzel hasonlítható össze. A ragadozók zsákmányszerzése – szociális értelemben – nem agresszió. A macska nem haragszik az egérre. Vagy az embernél: a disznóölés nem agresszív magatartás abban az értelemben, amelyben János bácsi a szomszédját nem állhatja.

Az etológusok úgy találták, hogy a fajon belüli agresszív viselkedés – természetes környezetükben élő gerinceseknél – két jól meghatározható területen figyelhető meg. Az egyik a hímek dominanciaharca a nőstényért, illetve az első helyért a farkában, ami többnyire szintén a nőstények birtoklását is jelenti (kakasviadal, szarvasbikák küzdelme). A másik a territórium (fészek, élelemraktár, vadászterület) védelme. A farka, a család, néha az egyén is elúzi a sajátjának tekintett körzetből a betolakodót.

Ez valóban célszerű viselkedés. Fontos jellegzetessége, hogy csak addig tart, amíg eléri célját. Ha az ellenfél a behódolás jelét mutatja, a támadó magatartás azonnal leáll. A följazott, vicsorgó, lihegő farkas szinte megbénul, amikor küzdőtársa a megadás jeléül odatartja neki a nyakát; képtelen beharapni. Az elűzött betolakodót a territórium határán túl az állat általában nem üldözi tovább. Nyilvánvaló tehát az agresszív viselkedés *ösztönjellege*: előre kész, biológiailag programozott cselekvéssor bizonyos helyzetekre, amely a kiváltó tényező megszűnésekor azonnal kioldódik.

Nehezen ismerhetünk rá ebben az emberi agresszív magatartásra. Az ok nélküli rosszindulat, a síríg tartó gyűlölet, a következő nemzedékbe is átültetett „jog” a bosszúra, a negatív előítélet, kínzások, népirtások, pogromok nem illenek ebbe a keretbe.

Az etológiai agressziókutatással tehát valóban ellentmondásba kerülünk, de nem az elvekben, hanem az emberi, illetve állati agresszió tényeiben. Az állat akkor agresszív, amikor szükséges, és ezzel a helyzethez jól alkalmazkodik. Az ember akkor, amikor „már nem bírja”, amikor elfogy a türelme, amikor *nem tud a helyzetnek megfelelően alkalmazkodni*.

Feltételezhető, hogy az ember filogenetikusan túl van már azon a szinten, amelyben az agresszív viselkedés helyzetmegoldó, jó alkalmazkodás. Legalábbis a szociális alkalmazkodás eseteinek jelentős hányadában. Ilyenkor az agresszió nem tölt be adekvát funkciót, hanem visszamaradt csökevény inkább, akárcsak a féregnyúlvány, ami több bajt okoz, mint hasznot. A személyiséggé válás többek között az agresszió meghaladását, „kinövését” is jelenti. (A törzsfjlődést gyakran „utána-játszó” egyedfejlődés megerősíti ezt a feltevést, hiszen az egyén szocializációjának fontos komponense a nyílt agresszivitásnak a felnőtté válással párhuzamos fékezése és átalakítása.)

Az pedig, hogy az agresszió nem olyan elszigetelt, funkcióból kiiktatott, mint egy csökevényiszerv, azt sejteti, hogy valahol filogenetikus hiba csúszott be. Inkább hasonlítunk a természetes környezetüket vesztett, fogságban élő állatokra, amelyek egymással szemben biológiai szempontból célszerűtlenül is agresszívek, mint a természetes környezetükben élőkre.

Mindez nem jelenti azt, hogy egyáltalában nincs helyzetmegoldó emberi agresszió. A nem frusztrációval összefüggő, de szerepként megtanult „férfias fellépés”, „határozott vezetés”, „bátor kiállás” stb. ilyen lehet. Ezek létezése azonban nem zárja ki, hogy az emberi kapcsolatokat és az alkotó együttműködést dezintegratív agresszív megnyilvánulások rombolják.

A konfliktusos helyzet

A pszichikus helyzetnek ez a típusa elválaszthatatlan az emberi élettől. Szociális kapcsolataink naponta újra meg újra létrehozzák. Egyaránt lehet komikum és tragédia forrása.

A konfliktusos helyzetben ellentétes irányú és nagyjából azonos intenzitású erők hatnak a személyre (LEWIN, 1953). Ezért a személy döntési válságba kerül. Kínzó feszültség keletkezik benne, a frusztrációhoz hasonlóan.

Többféleképpen is lehet ellentétes irányú erők támadáspontjába esni, ezért a konfliktusos helyzetnek többféle típusát különböztethetjük meg.

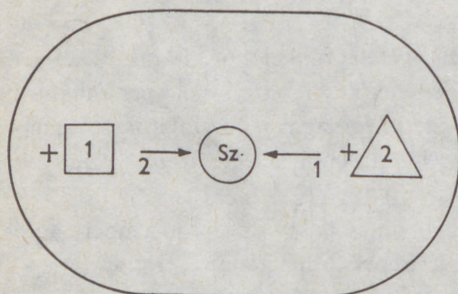
1. *Két vonzó* (pozitív felszólító jellegű) *cél között lenni* (29. ábra) nem látszik megterhelő, nehezen elviselhető helyzetnek. Valószínűleg azért, mert e konfliktustípus stabilitása igen kicsi.

„Két út van előttem,
melyiken induljak?
Kettő a szeretőm . . .”

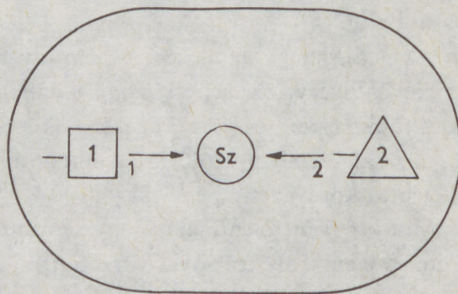
Az ilyen dilemma nem szokott sokáig tartani, többnyire könnyű a döntés. Ez a konfliktustípus alig látszik reálisnak. Irrealitását és labilitását jól demonstrálja a híres tanmese a számról, aki két fűcsomó között pontosan feleúton állt meg és éhen döglött, mert nem tudott dönteni: melyiket egye meg.

2. *Két taszító* (negatív felszólító jellegű) *cél között lenni* (30. ábra) már reális konfliktus. A „szegény Pali” fentebbi példája is ilyen szituációt illusztrál (23. ábra). Tanulók életében gyakori, hogy undorodnak a feladattól, de félnek a büntetéstől is, ami bekövetkeznék, ha nem csinálják meg a leckét.

Az előző konfliktustípus stabilitása azért kicsi, mert mihelyt az egyik erő intenzitása meghaladja a másikat, s a személy ennek irányába mozogni kezd, csökken a másik erő hatása, és oldódik a feszültség is. Az erők intenzitása közti különbség a 2. típusnál is az egyik irányba induló lokomóciót eredményez, de adott esetben változatlanul hat a másik erő is, s így a feszültség fennmarad. A gyerek kényszerűségből nekifog a tanulásnak, de változatlanul utálja a tananyagot. A foglyul ejtett katonát a mellének szegezett puskák rábírhadják, hogy elárulja társait. Viselkedése

29. ábra

30. ábra

ezzel egyik irányba eldőlt. Megmenekül a haláltól, de a lelkiismeret-furdalás (az énkép és a viselkedés disszonanciájából származó erő) miatt továbbra is feszültségben marad, szenved.

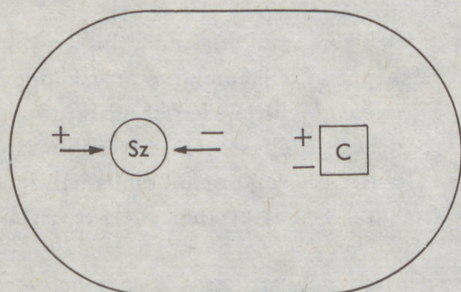
E konfliktustípus elterjedt gyakorlati példája a nem szívesen végzett munka. Az ember menekülne tőle, de más erők (például a pénzhiánytól való félelem) a munka régiójában tartják. De minden „kiskaput” kihasznál legalább az átmeneti menekülésre („kilépni a mezőből” tendencia), minden alkalmat megragad a lógásra (24. ábra).

A „kilépni a mezőből” tendenciát a legkülönbözőbb változatokban figyelhetjük meg. A „nem szeretem” tananyagból esedékes vizsgára készülés közben a diák folyton megéhezik, hogy kicsit abba hagyassa a tanulást és kimehessen a konyhába; nem veszi észre, hogy sokkal több időt tölt el evéssel, mint máskor. Jónás alvásba menekül a terhes feladat, illetve megbízója haragja elől. Tragikus változata e viselkedésmódnak a pszichózisba való menekülés és az öngyilkosság.

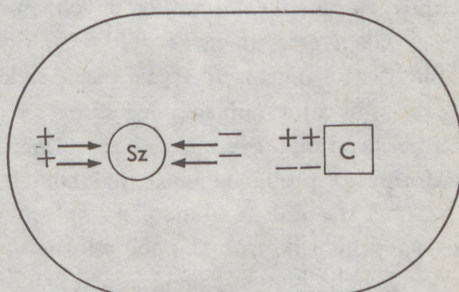
3. Ugyanaz a cél lehet *egyidejűleg vonzó és taszító* is (31. ábra). Ilyenkor *ambivalenciakonfliktus*ról beszélünk. A hűvös medencébe fejest ugrani egyszerre kívánatos és borzongató. Jenő szeretné megcsókolni Piroskát, de fél is ezt megtenni. A molett hölgy tétovázva áll a vajassütemények boltja előtt.

Gyógypedagógusoknak különösen fontos ismerniük a sérült gyermekek szüleinek gyermekükkel kapcsolatban átélt ambivalencia konfliktusát. Abban az elvárásukban, hogy a gyermek örömforrás lesz, csalódnak. De ezt a csalódást saját maguknak sem képesek bevallani, hiszen a szülői szerephez hozzátartozik, hogy a gyermekben örömet kell találni. A gyermeket tehát szeretniük kell! A rejtett csalódás és a feloldatlan konfliktus lehet a forrása számos nem megfelelő szülői magatartásmódnak: a fogyatékos eltagadásának, irreális reményeknek, túlhajtott önfeláldozásnak, a gyermek túlvédésének, önállótlan nevelésének stb. (Itt újra emlékeztetünk az elhárító mechanizmusokra, hiszen – pszichoanalitikus szempontból – énvédelemről van szó.)

A felsoroltak csak tipikus változatai a konfliktushelyzetnek. A valóságban az erők összecsapása nagyon sokféle módon történhet. Nagyon sokszor nem két, hanem lényegesen több erőhatás kereszttüzében élünk. Ilyenkor – THOMAE (1960) nyo-

31. ábra

32. ábra

mán – *multivalenciáról* beszélünk. A felserdült fiú kívánja az első szerelmes éjszákát (+), de fél az ismeretlentől (-), szükségét érzi, hogy bizonyítsa férfiasságát (+), de aggódik, hogy blamálja magát (-). (GRAUMANN, 1969 példája. 32. ábra).

MILLER tanulásméleti szempontból vizsgálta a konfliktusokat, és kissé átdolgozta, illetve kiegészítette LEWIN konfliktuselméletét. Rámutat, hogy a két ellentétes irányú erőhatás intenzitása megváltozik, ha valamelyik irányban elmozdulunk. Ha közeledünk a célhoz, egyre intenzívebben hat az az erő, amit a cél képvisel. Ha távolodunk tőle, kevésbé érezzük hatását, és könnyebben érvényesülhet az ellentétes irányú erő. Feltételezi, hogy a konfliktusban összecsapó tendenciákban az alapul szolgáló ösztönerőnek (pl. éhségnek) és a megerősítések gyakoriságának egyaránt szerepe van. MILLER hipotézisét úgy építette fel, hogy az kísérleti úton is ellenőrizhető legyen. BROWN patkánykísérletei igazolták is MILLER elképzeléseit (GRAUMANN, 1969).

Aktuális helyzet és alaphelyzet

LEWIN mezőelméletének fogalomrendszerét építjük tovább, amikor különbséget teszünk *aktuális helyzet* és *alaphelyzet* között.

LEWINt kizárólag az aktuális helyzet érdekli. Azt igyekszik feltárni, hogy a személy aktuális viselkedését a pszichikus mező milyen tényei hogyan határozzák meg vagy befolyásolják. E tények között lehetnek múltbeli tapasztalatok és a jövőre vonatkozó elképzelések is, mindez azonban csak a jelen viselkedésre vonatkozó funkcionális összefüggésben válik vizsgálat tárgyává.

De az aktuális helyzet tagolódásának egyik döntő meghatározója az az általános motivációs állapot, amely a személyt többé-kevésbé tartósan jellemzi. Ezt nevezzük alaphelyzetnek. A viselkedést közvetlenül az aktuális helyzet határozza meg. De annak az erőternek, amelyben az aktuális helyzet létrejön, fontos komponense az a tartós emocionális-motivációs „háttér”, amelyben a jelen szituáció tényei elhelyezkednek.

Mínthogy nem tudunk az alaphelyzet fogalmának teljesen adekvát, kielégítő, érett definíciót adni, megkíséreljük bővebben körülírni.

Egy elkényeztetett egyke például, akinek az életében az akadálynélküliség válik alaphelyzetté, ugyanazokat az eseményeket másképpen fogja átélni és másképpen fog reagálni rájuk, mint egy egészséges légkörű, jólétéért küzdő, de optimista, többgyermekes család gyermeke, aki számára a pszichés fejlődésre legkedvezőbb szituációtípus, a problémahelyzet az alaphelyzet. De más életvezetést (aktuális helyzet-sorozatot) inspirál az alkoholista apa miatt széthulló család gyermekének frusztrációs vagy konfliktusos alaphelyzete is.

Az aktuális helyzet tagolódását tehát – egyéb tényezők mellett – az alaphelyzet, mint mélységben és időben kiterjedtebb, tehát stabilabb strukturájú erőter határozza

meg. Az aktuális helyzet az alaphelyzetre épül. Az alaphelyzet hatása még akkor is érvényesül, ha az aktuális helyzet strukturálisan független tőle vagy éppen ellentétes. Az alaphelyzet ilyenkor is színezi az aktuális szituációt.

Ez a differenciálás aktuális helyzet és alaphelyzet között számunkra különösen fontos, hiszen a mozgásszervi fogyatékoság, a sérült látás, hallás, a beszédhiba, az a társadalmi megkülönböztetés, amiben az értelmi fogyatékosok részesülnek vagy az a tény, hogy egy gyermek állami gondozottként nevelőotthonban nő fel, szintén olyan tények, amelyek frusztrációs alaphelyzetet hozhatnak létre.

Az inadaptáció

Vajon a gyógypedagógia elméletének fontos alapfogalma, az *inadaptáció* beilleszhető-e eddig kifejtett gondolatrendszerünkbe? Más megfogalmazásban: leírható-e és magyarázható-e azokkal a fogalmakkal, amelyeket itt bevezettünk? Azért fontos ez a kérdés, mert lényegében az dől el a válaszban, hogy személyiségpszichológiai elgondolásaink használhatók-e a gyógypedagógia számára.

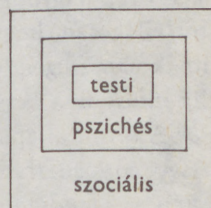
Ez a LAFON (1963) által bevezetett fogalom, mint közismert, az alkalmazkodóképesség akadályozottságát jelenti. Könnyen belátható tényeket foglal össze. A hiányzó látás súlyos nehézségeket okoz a világ tapasztalati megismerésében, a térbeli tájékozódásban, a lokomócióban és a társadalmi beilleszkedésben. A halláshiány elsősorban a kommunikációt és ezen keresztül szintén a társadalmi beilleszkedést nehezíti meg. Folytathatnánk a példákat, de fölösleges szöszaporítás volna. Összegezve megállapíthatjuk: mindenféle fogyatékoság különböző területeken *alkalmazkodási nehézségeket okoz*.

Az is közismert, hogy az inadaptáció lehet

1. elsődlegesen testi eredetű (vaktság, sükettség, végtaghiány stb. következménye),
2. elsődlegesen pszichés eredetű (funkcionális beszédhiba, értelmi zavar, olvasásgyengeség stb.), és végül
3. elsődlegesen szociális eredetű (nehezen nevelhetőknél és bűnözőknél).

Hazánkban a pszichopedagógusok csak a harmadik csoporthoz tartozó gyerekeket nevezik *inadaptáltaknak*. Ebben a könyvecskében azonban – az eredeti szóhasználatához híven – az „inadaptáció” kifejezést tágabb értelemben, a sérültek egész csoportjára vonatkoztatva használjuk.

Az „elsődlegesen” szót fontos hangsúlyozni, mert itt „doboz a dobozban” rendszerről van szó (33. ábra). Ez azt jelenti, hogy minden testileg inadaptált egyúttal pszichésen is és szociálisan is nehezen alkalmazkodó (benn van ezekben a dobozokban is); aki pszichésen inadaptált, nem biztos, hogy testileg is az, de biztos, hogy szociálisan. Végül szociálisan lehet valaki inadaptált anélkül, hogy testileg vagy pszichésen az lenne. A

33. ábra

kapcsolat tehát nem kölcsönös, hanem egyirányú. A gyógyítónevelésre szorulóknak közös sajátossága eszerint a szociális inadaptáció (vö. GORDOSNÉ, 1975; ILLYÉSNÉ, 1969).

A viselkedést, aminek megértése és előrejelzése végső célunk, mind ez ideig úgy jellemeztük, mint alkalmazkodást az aktuális helyzethez. Helyzetben, mint elmondtuk, a személynek a pszichikus környezet kiemelt tényeihez (például célhoz, akadályhoz) való viszonyát értjük. Ha csak azt vizsgáljuk, hogy a cél mennyire elérhető, három típust különböztethetünk meg: akadály nélküli, probléma- és frusztrációs helyzetet. Jelenlegi kérdésünk tulajdonképpen az, hogy *a sérült állapot okoz-e a személy pszichikus helyzetében olyan változást, hogy a hozzá való alkalmazkodás nehezebbé vagy éppen lehetetlenné válik.*

Rámutatunk, hogy a pszichikus környezet struktúrája nemcsak az adott fizikai valóságtól, hanem személyiségbeli tényektől is függ. A sérült állapot is lényeges személyiségbeli tény, ami a pszichikus környezet struktúráját feltétlenül befolyásolja. Sőt nemcsak lényeges, hanem *tartós* tény is, tehát nemcsak az aktuális helyzetben, hanem az *alaphelyzetben* is szükségszerűen változásokat hoz létre. Az észlelés és a fogalomkialakulás kísérleti vizsgálata kimutatta, hogy a vakoknál számos olyan fizikai tény kaphat a sérült állapotból kifolyólag felszólító jelleget, ami épek számára lényegtelen, sőt többnyire részévé sem válik a pszichikus mezőnek (PÁLHEGYI, 1968). Közhelynek számító példa, hogy ugyanazt az erdőt másképpen látja a turista, a vadász, a fakereskedő, az erdész, a gyerek, a költő, a szerelmespár: *te hozzátelhetjük: a vak is, meg a nyomorék is.*

A pszichikus helyzetek szerkezetét ismerve két helyen kereshetjük a változás nyomait. A sérült állapot következtében megváltozhat

1. az akadály (például nehezebben átjárhatóvá válhat, sőt keletkezhet olyan helyen, ahol egyébként nem volna),
2. a cél.

Az akadály változásai

Az akadály változásainak két típusát említettük.

a) Nehezebben átjárhatóvá válhat.

Hétköznapi példa lehet erre a bevásárlás, ami néha senkinek se könnyű. De egy süket vagy nagyothalló – tökéletlen kiejtés birtokában – esetleg meg se tudja értetni világosan, hogy mit kíván. Ha pedig jó a kiejtése, akkor éppen abból támadhatnak nehézségei, hogy az eladó nem veszi észre rossz hallását, és túl gyorsan vagy félig elfordulva beszél.

b) A sérült állapot akadályt teremthet olyan helyen is, ahol egyébként nem volna.

Egy dadogó fiatalembernek, aki – talán éppen a jó logopédiai munka következtében – rendszerint úrrá tud lenni beszédhibáján, nagyon tetszik egy lány. A vonzalom kölcsönös. A fiú mégsem képes igazán a lány közelébe férközni, mert amikor

melyik a legalkalmasabb kocka; ugyanakkor a taláalomra rosszul felrakott kockák ledőlnek. De a lényeg az, hogy több-kevesebb erőfeszítéssel fel tudja építeni. Hároméves öccsének megtetszik az építmény meg a munka, egyetlen mozdulattal lerombolja a tornyot, és azután nekifog felépíteni. De minden próbálkozása sikertelen, mert a tapasztalata is kevés hozzá (nem tudja például, hogy a kockákat pontosan kell egymáshoz illeszteni, különben nem állnak biztosan), meg az értelmessége is (sem a részletmegoldásokat, sem az egész munkát nem tudja átlátni). A kockák folyton ledőlnek, mire ő dühében összevissza dobálja őket (frusztrációra agresszióval reagál). Ugyanez a toronyépítés az apjuknak „nem feladat”. Főlényes biztonsággal nyúl először a legnagyobb kockákhoz, hogy alapot építsen, közben szellemes áthidalásokat talál, s a tornyot pár perc alatt, kevesebb kockából felépíti. Példánkban az intelligenciaszint és a tapasztalati kincs nagysága egyaránt hozzájárul a sikerhez és a sikertelenséghez. Eszerint (ha ezt általánosítjuk) egy intelligens ember életében könnyebben megoldható problémák, több akadály nélküliség és kevesebb frusztráció van, mint egy kevésbé intelligens ember életében. Sematikusan szólva; az illető a pszichikus helyzetek skáláján (34. ábra) relatíve jobbra tolódik. Hogy ez miért nincs mégsem teljesen így, arra még rátérünk.

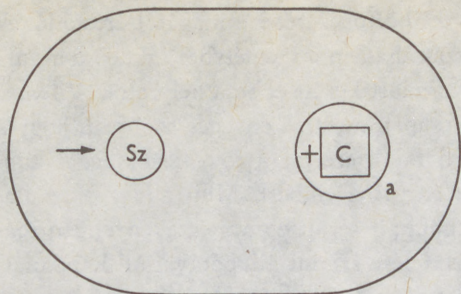
A három személyen belüli tényezőhöz hozzá kell még tennünk egy negyediket: a sérült állapotot. Sémánkon (34. ábra) a sérült ember – a kevésbé intelligens és a tapasztalatlan emberrel együtt – relatíve balra helyezkedik el.

Az elmondottak talán eléggé alátámasztják és érthetővé teszik azt az állítást, hogy a sérült állapot funkcionálisan: inadaptáció. Fejtegetéseink tükrében azonban a buta és a tapasztalatlan ember is ugyanúgy nehezebben alkalmazkodónak látszik. Ezen nem is nagyon lehet vitatkozni, hátrányuk az eredményes alkalmazkodásban tagadhatatlan. Azonban még mindig nem találtuk meg a sérültek személyiségpszichológiai szempontból is specifikus és egyben közös vonását.

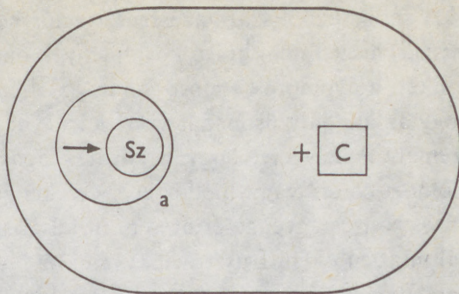
A frusztrációs helyzet két változata

BARKER, DEMBO és LEWIN már említett dolgozatukban megkülönböztetik egymástól a frusztrációs helyzet két változatát. Ez a két változat normális személyeknél ugyanannak a folyamatnak két fázisában jelenik meg.

Kezdetben az akadály csak egy konkrét célt zár el a személy elől (35. ábra). E célon kívül a környezet sok más ténye hozzáférhető lehet számára. Például Pistike nem játszhat a piros mozdonyal, mert az most éppen egyik óvodástársánál, Zsoltinál van, aki nagyobb és erősebb nála. De rendelkezésére áll egy szép összerakós játék, egy lendkerekes autó, színes építőkockák, vagy leülhet rajzolni, bekapcsolódhat egy közös szerepjátékba a terem másik végében stb. Istvánnak Zsuzsi kiadta az útját, de túlságosan nem bánkódik miatta, mert eszébe jut, hogy Ila milyen kedves szokott lenni hozzá, s ráadásul nem is csúnya, meg aztán ma este úgyis jó film megy a tévében, barátai is hívták tarokkozni, no meg mostanában annyi dolga lenne

35. ábra

36. ábra

a klubban meg szülei kertjében, amit mind szívesen csinál. S ahogy elindul e célok egyike felé (nem feltétlenül fizikailag, hanem pszichésen: gondolkodni, tervezgetni, álmodozni kezd róla), az egyre vonzóbb lesz: végiggondolja, hogyan rendezí át a kertet, milyen új csemetéket vesz, s közben futólag még észébe jut Zsuzsi, s most (amikor már pszichológiai értelemben távolabb van tőle) jön rá, hogy tulajdonképpen sohasem tetszett neki, hogy a lány olyan rikító lilára festi a szemöldökét, meg hogy folyton a nagybátyjáról beszél, aki nagykövet Liliputban.

De a piros mozdony vagy Zsuzsi túlságosan vonzó is lehet Pistike, illetve István számára, s ekkor kialakul a frusztrációs helyzet következő fázisa. Pistike nem tud másra gondolni, csak a piros mozdonyra. Mint Vörösmarty Petikéjének, „nem kell neki bor, galuska”, nem érdekli se az összerakós játék, se az autó, se a kockák, meg se hallja a játszani hívást a túlsó sarokban, csak a piros mozdonyt nézi meg azt a ronda Zsoltit, aki elégedetten pöfög hozzá. István is hol vágyakozással, hol sértett gyűlölettel, de csak Zsuzsira gondol. Nemhogy a klub, a kert, a tévé, a tarokkparti nem jut most észébe, még mások köszönését se hallja meg, s miután gépiesen megette a vacsorát, most érkező apjának az előszobában nem tudja megmondani, hogy mi a vacsora.

LEWIN ezt a fázist börtönhelyzetnek nevezi és úgy ábrázolja, hogy az akadály magát a személyt veszi körül (36. ábra), aki ebből a fojtogató körből nem tud kitörni, más célok felé szabadon mozogni.

Mintha Babitsot hallanánk:

„Bűvös körömből nincsen mód kitörnöm.

Csak nyilam szökhet rajta át: a vágy –”

A sérültek börtönhelyzete

De Babits idézésével egy újabb állomáshoz érkeztünk: a *frusztrációs alaphelyzet*-hez. A költő *A lírikus epilógjában* nem arról vall, hogy életének aktuális körülményei folytán jutott börtönhelyzetbe átmenetileg, mint Pistike a piros mozdony miatt, hanem egy elszigeteltségi *állapotról* számol be.

A sérültségből származó frusztrációs helyzet börtönszerűsége magától értetődőnek látszik, hiszen nem külső körülmények okozzák, hanem a személyből fakad: ő a vak, a siket, a nyomorék s most emiatt az állapota miatt került ebbe a helyzetbe. Világos, hogy az akadály őt magát veszi körül, nem csupán a célt. Lényeges azonban, hogy a személy a helyzetet hogyan éli át. Tapasztalataink szerint a fogyatékkal kapcsolatos sértés vagy mellőztetés érzékenyen érinti az embert. Mint ahogy a gyulladós testrészt gyenge érintésére is felszisszenünk, a sérült ember érzékenyebben reagál minden olyan frusztrációra, ami az ő megítélése szerint állapotával áll kapcsolatban. Itt nem az a fontos, hogy a meghiúsulást tárgyilagos, elfogulatlan megítélés szerint is a fogyatékos okozza-e, hanem egyedül az, hogy a feszültséget átélő személy milyen eredetűnek tartja a frusztrációt. Ha egy torz külsejű nyomorék úgy gondolja, hogy az eladó azért nem szolgálja ki, mert sok a vevő vagy fáradt, vagy ügyetlen, egyszerű frusztrációt él át, s ennek megfelelően dühös vagy rosszkedvű lehet. De ha úgy véli, hogy az eladó undorodik tőle, vagy attól fél, hogy vele testi hibája miatt majd túl sokat kell bajlódnia – ez már mélyebben érinti, itt az aktuális frusztráció börtönhelyzettel kapcsolatos.

A sérülteknél az aktuális frusztrációs helyzet börtönszerű alaphelyzetre épül.

A sérültek börtönszerű frusztrációs alaphelyzetének (vagy röviden: börtönhelyzetének) két jele figyelhető meg a viselkedésben:

1. Az aktuális frusztrációkkal szemben érzékenyebbek (alacsonyabb a toleranciájuk).

Mindennapos tapasztalat, hogy feszült lelkiállapotban, pszichés teher súlya alatt nehezebben viseljük el a kisebb-nagyobb kellemetlenségeket, bosszúságokat, kudarcokat, amelyek máskor nem lendítenek ki egyensúlyunkból. Hogy a sérült állapot börtönhelyzet, élményvetületében azt jelenti, hogy az illető állandó feszültségként, állandó teherként éli át. Kísérletileg is sikerült kimutatni, hogy vak serdülők ugyanazokat a balsikereket nehezebben viselik el, mint a látók (PÁLHEGYI, 1975).

2. Ha az aktuális frusztráció az alaphelyzetet érinti (ha összefügg a sérült állapottal), hatása nem marad elszigetelt a keletkezés „pszichés régiójában”, hanem szétterjed az egész személyiségen.

Ha a frusztráció nem a börtönhelyzettel kapcsolatos, hatása nem lépi túl a keletkezés területét: a munkában elszenvedett kudarc a munka színvonalára hat, a társkapcsolatokban bekövetkezett vereség a szociális alkalmazkodóképességet rontja meg stb. De ha valaki úgy éli át a frusztrációt, hogy az sérültségével kapcsolatos (azért nincs sikere, mert púpos, azért nem tudja megoldani a feladatot, mert rosszul lát stb.), a levezetetlen feszültség a pszichés alkalmazkodóképességet egészében véve terheli meg és gyengíti.

A tolerancia feltételei

Mi kell ahhoz, hogy a sérültség okozta börtönhelyzetet az alkalmazkodó viselkedés zavara nélkül elviseljük?

Az erre vonatkozó pszichológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy mindenekelőtt

1. *megkapaszkodási lehetőség.*

Ez lehet *kedvező társas helyzet* (tartós intim kapcsolat, mint szerelem és barátság, megbecsült közösségi pozíció, gyermekek számára melléálló szülő vagy pedagógus). Ennek gyógypedagógiai konklúziói a nevelő szerepére és nevelői attitűdjére vonatkozóan nyilvánvalóak.

Érett személyiség számára az *eszmények* is fogódzót nyújthatnak.

2. Segíti az alkalmazkodó viselkedés fenntartását a *börtönhelyzet tudatosítása*, a hátrányos helyzettel való tudatos szembenézés, a megterhelés vállalása is.

Azoknál a vak serdülőknél, akik egy kísérletben frusztráció hatására kevésbé változtatták meg munkateljesítményüket, nagyobb fokú belső feszültség (pszichés tenzió) volt kimutatható. Börtönhelyzetben az alkalmazkodó viselkedés megőrzéséért fokozottabb belső feszültséggel kell „fizetni”. A feszültség ebben az esetben a frusztráció tudatosítását, összeszedettséget, a sors vállalását jelenti (PÁLHEGYI, 1975).

A börtönhelyzet szociális jellege

Nyitott kérdés marad itt, hogy hogyan élék át a fogyatékosokkal kapcsolatos frusztrációt az értelmi fogyatékosok. Lehet-e náluk börtönszerűségről és főleg börtönszerű alaphelyzetről beszélni? Ha már a kevésbé intelligens embernek sem okoz a képességihiány feltétlenül mélyebb „lelki problémát”, egy még alacsonyabb intelligenciaszinten – joggal gondolhatjuk – még kevésbé. Így szokás ezt mondani: a súlyosabb értelmi fogyatékosoknak nincs „fogyatékoságtudatuk”.

Ezt a kérdést jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk még egyértelműen tisztázni. De érdekes szempontot vet fel D. KEYES *Virágot Algernonnak* c. regényében. A szerző a detroiti egyetem pszichológiai professzora, s amit egy fantasztikus történet keretében elmond, tudományosan is átgondolta. Kiderül itt, hogy a főhős – egy értelmi fogyatékos fiatalember – súlyos gyermekkori frusztrációi nem tűnnek el nyomtalanul, hanem nagyon is mélyen befolyásolják személyiségfejlődését, de mindez nem jut el a tudatosságig. Miután a csodálatos operáció következtében „okos-sá” válik, még mindig érthetetlen gátlásosság és szorongás fogja el, amikor szorosabb szexuális kapcsolatra kerülne sor egy lánnyal, és ez a szorongás megakadályozza a folyamat lezajlását, tönkreteszi az élményt. Egy pszichoanalitikus kúra kapcsán oldódik csak ez a félelem, amikor felszínre kerülnek nemcsak egyszerűen elfojtott, hanem értelmi fogyatékosága páncélja alá is szorult gyermekkori élményei, a drasztikusan kimért büntetések kibontakozásnak indult szexuális érdeklődése miatt.

Charlie Gordon (a regény hőse) egy másik, nem ennyire traumatikus, de állandó

jellegű és szintén csak az operáció után tudatossá váló sérelme, hogy nem veszik emberszámba. Őt a kísérlethez is csak „használgák”. De ezzel egy újabb szempont került elő, ami a többi fogyatékosági csoportnál is fontos: a *szociális jellegű frusztráció*.

Joggal feltételezhető, hogy az értelmi fogyatékoság főleg annyiban jelent a személy számára börtönhelyzetet, amennyiben kedvezőtlen a társadalmi megítélése (kévére becsült ember, sőt esetleg gúny tárgya).

Ezzel fejtegetéseink elejére kanyarodtunk vissza. Ott megállapítottuk, hogy a szociális inadaptáció ténye áll fenn csupán valamennyi fogyatékosági ágánál.

Wells *A vakok országa* c. elbeszélésében (ez is fantasztikus írás) jó pszichológiai érzékkel különös világot tár elénk. A vakoknak, akik vakok társadalmában élnek, vakságuk miatt nincsenek „lelki” problémáik, viszont a közjük tévedt ép szemű idegennek válik – megkülönböztetettsége miatt – hamarosan gyötrelmessé az élete.

Látási, hallási és testi sérülteknél egyaránt megfigyelhető, hogy legszívesebben egymással barátkoznak, és viszonylag zárt, szigetszerű csoportot képeznek az épek társadalmában. Hiszen a társadalomban megkülönböztetettek, „stigmát” hordanak (GOFFMAN, 1967), ezért intézményeikben és társadalmi szervezeteikben létrejön egy-egy „szigettársadalom”. Ez a viselkedés védekezésnek, frusztrációmegelőzésnek fogható fel. A gyógypedagógiai személyiségelméletben ezért fontos alapfeltevés, hogy *a sérült állapot talaján keletkező frusztráció a szociális mező erőterében teremt valóban börtönszerű és – fejlődési szempontból – neurotizáló alaphelyzetet.*

Gyógypedagógiai tipológiai gyűjtőfogalmak személyiség-lélektani értelmezése

A börtönhelyzet elmélete alapján a sérültekre alkalmazott gyógypedagógiai tipológiai gyűjtőfogalmak (lásd GORDOSNÉ, 1975) az alábbi értelmezést kapják.

Az *akadályozott gyermek* (handicapped child, behindertes Kind) nem csupán mozgásilag, látásilag, hallásilag, beszédbelileg, értelmileg stb. akadályozott, hanem teljes – pszichológiai értelemben vett – szabad mozgási terében. A frusztrációs helyzet akadályköre behatárolja az életteret (35. ábra).

A frusztráció mint pszichés megterhelés, a személy alkalmazkodó viselkedését rontja, esetleg teljesen dezintegrálja. Egyértelmű ezért, hogy a börtönszerű frusztrációs alaphelyzetben élő gyermek egyúttal nehezen alkalmazkodó, esleg alkalmazkodásképtelen (a francia és a lengyel szakirodalomban: *inadaptált*).

Az alkalmazkodó viselkedés szétesése *regresszív* jelenség, visszacsúszás a viselkedés fejlődésmenetében. Elméletünk szemszögéből tehát az inadaptált gyermek egyúttal *fejlődésmenetében* is sérült, azaz *anomáliás* (ahogyan a szovjet szakirodalom nevezi).

Annak a frusztrációnak, amely a sérültségi állapottal függ össze (vagy legalábbis a személy úgy éli át, hogy azzal kapcsolatos), fontos komponense az épektől való

megkülönböztettség. Itt az angol nyelvterületen használt „exceptional” (kivételes) gyűjtőfogalom negatív oldala domborodik ki. Az *épek* társadalmában minden *sérült* személy – ha a társadalmi attitűd a típusok szerint különböző is – *stigmatizált* (GOFFMAN, 1967).

A cél változása

Fentebb, ha vázlatosan is, elmondtuk, milyen változásokat hozhat létre a sérült állapot a pszichikus környezetben az *akadályon*.

A személyiség spontán, nem tudatos védekezését a *cél* változásán figyelhetjük meg.

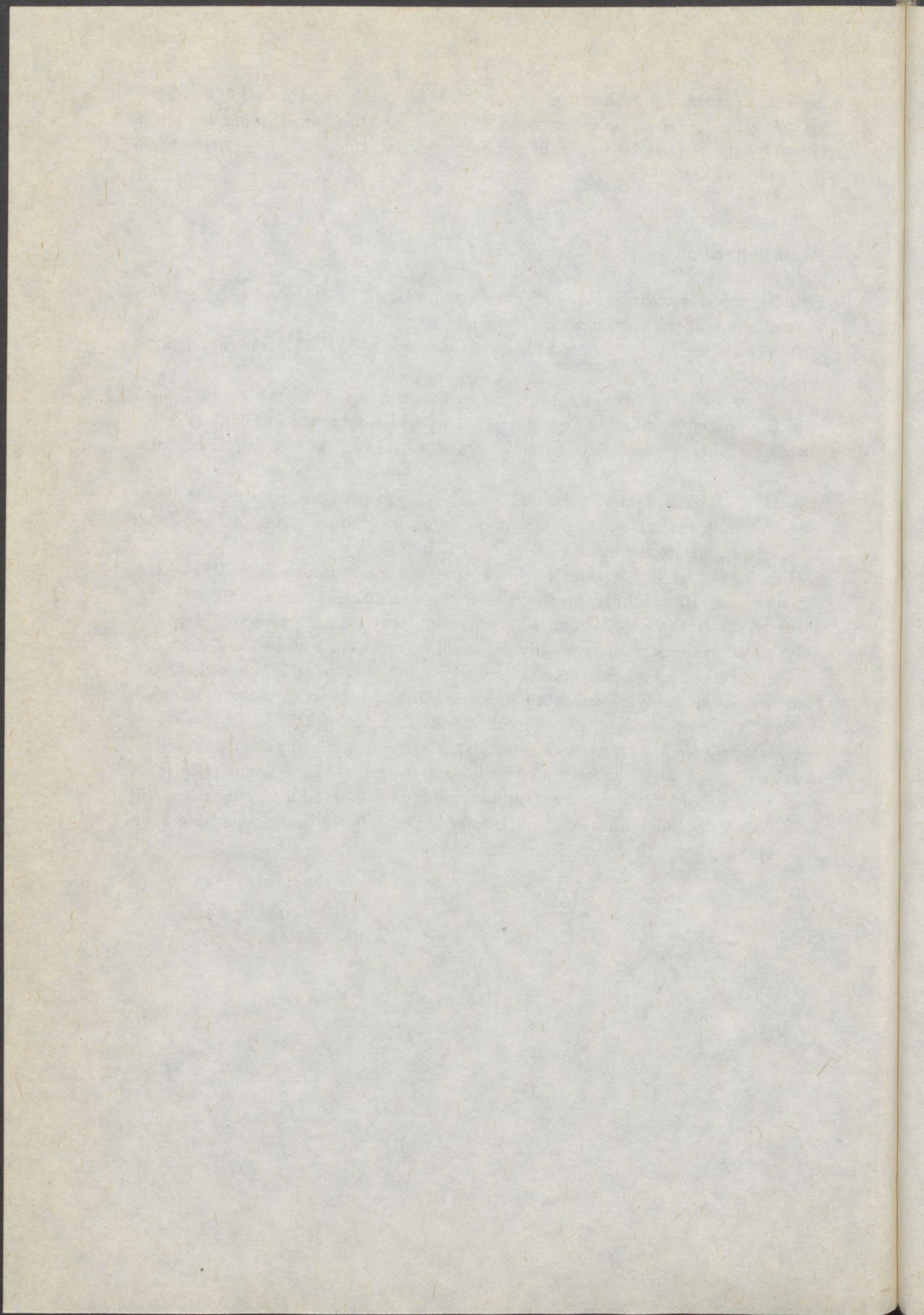
A *cél* változása is szükségszerűen bekövetkezik a sérült állapot miatt. Ennek mibenlétét és lefolyását talán úgy érthetjük meg legkönnyebben, ha utalunk HOPPE (1930) vizsgálataira az *igényszinttel* kapcsolatban. (Lásd az énképpel kapcsolatos részt.)

A HOPPE által feltárt funkcionális összefüggések jelentősége túllépi a teljesítménymotiváció kereteit. Általánosabban így is fogalmazhatunk: frusztrációsorozatok hatására olyan célokat tűzünk ki, amiket el is tudunk érni.

Ezért nem igazolja a gyakorlat teljes egészében azt a teoretikusan talán szükségszerűnek tűnő állítást, hogy egy kevésbé értelmes ember életében nehezebben megoldható problémák és több frusztráció van, mint az értelmesebbekében.

Ez a védekező mechanizmus nyilván a sérültek esetében is működik. Durva példa, hogy egy vak gyerek nem lesz bánatos azért, mert nem lehet belőle festőművész. Nem ennyire nyilvánvaló esetekben is hozzáigazíthatja élettervét a reális lehetőségekhez. A gyógypedagógiai nevelés ebben sokat segíthet neki.

Ha a sérülteknél a frusztrációt mint alaphelyzetet vesszük figyelembe, a célválással való feszültségcsökkentés kérdése következő témánkhoz, a személyiség fejlődéséhez kapcsolódik. Itt csak megemlítjük, hogy ennek a kérdésnek igen széles területen pedagógiai konklúziói is vannak, főleg a példakövetésben, az eszmények kialakításában és a pályaválasztási tanácsadásban.

IV. A személyiség kibontakozása

A fontosabb elméletek (tanuláslélektan, pszichoanalízis, alaklélektan, mezőelmélet) mindegyikében egyértelmű az a felismerés, hogy a személyiséggé vált ember nem készen áll elő, hanem az egyedfejlődés során valósul meg. Minden korszerű fejlődés-elmélet elfogadja, hogy a fejlődésben az öröklés és a környezeti hatás szerepe egyaránt fontos, azaz hogy a vele született adottságoknak, motívumoknak és hajlamoknak, valamint a környezet kultúrájának, szokásainak, normáink, elvárásainak egyaránt részük van abban, hogy valaki milyen személyiséggé formálódik. Mindegyik elméletben többé-kevésbé kirajzolódik a fejlődés struktúráldásjellege, vagyis az, hogy a fejlődés két ellentétes folyamat – a differenciálódás és az integrálódás – dialektikus kölcsönhatásában valósul meg.

Mielőtt bemutatnánk a különböző gondolatrendszerek elképzeléseit a személyiség-fejlődésről, a cselekvéses alkalmazkodás filo- és ontogenezisét vázoljuk fel röviden. Ezt azért tesszük, mert véleményünk szerint a személyiség – bármilyen elméleti aspektusból közelítjük is meg egyébként – a cselekvéses alkalmazkodás fejlődésének a gyümölcse, és funkciója is a cselekvéses alkalmazkodás emberszintű biztosítása.

A cselekvéses alkalmazkodás filo- és ontogenezise

Az alkalmazkodás kezdetlegesebb típusai, mint az alakváltozás vagy a tropizmusok, a biológiai kutatás körébe tartoznak. Bennünket a viselkedéses alkalmazkodás érdekel. Ezen belül is megállapíthatunk bizonyos sorrendet a kezdetlegestől a fejlettebbig.

A sor elején a *reflex* áll: a szervezet automatikus válasza az ingerre. Egyetlen tényezőhöz van kötve: az *inger*hez. Ha a megfelelő felvevőberendezést inger éri, a reflex mindig, gépiesen megjelenik.

Ez az alkalmazkodási mód annyira a „sor elején-áll”, hogy kétséges: valóban viselkedésnek tekinthető-e. Automatikus *válasz*, tisztán *reakció*. Csak akkor ered-

ményes, amikor a helyzet nem kíván valódi aktivitást, tehát *akadály nélküli helyzetben*. A férgéknél és a puhatestűeknél ez a legfejlettebb alkalmazkodási típus. Fontos szerepe van az emberi újszülött életében is.

Feltétlenül fejlettebb alkalmazkodási mód az *ösztönös cselekvés*. (Az érdeklődők figyelmét felhívjuk TINBERGEN (1976) holland etológus magyar fordításban is megjelent könyvére.) Ide tartozik az ízeltlábúak és a gerincesek számtalan, fajra jellemző, menekülési, élelemszerzési, vándorlási, párosodási, fészekrakási, ivadék-gondozási stb. *cselekvéssora*. A reflexhez hasonlóan az ösztönös cselekvés is merev, a belső program szerinti sorrendben automatikusan, a helyzet megváltozását figyelmen kívül hagyó módon zajlik le. A fogságban dédelgetett mókus is megkísérli el-ásni az el nem fogyasztott táplálékot; de a kemény parketten végzett kaparó, és taposó mozdulatok után kielégül, nem zavarja, hogy az odahelyezett mogoró fedetlen marad.

Az ösztönös cselekvést sokan egyszerűen reflexláncnak tartják. Figyelembe kell venni azonban, hogy ez az alkalmazkodási mód nem egy-, hanem kéttényezős: csak az egyik tényező a kiváltó (többnyire külső) inger, a másik a (belső) *szükséglet*. Inger hiányában is megindul, ha erős a szükséglet. Az állat ilyenkor felkeresi az ingert, például elindul zsákmányt keresni.

Az ösztönös cselekvés az emberi viselkedésnek is fontos komponense. Tiszta formáit sohasem találhatjuk meg, mert valamennyi átalakul a fejlettebb formákkal – a tanulással és az értelmes cselekvéssel – való ötvözőedésben.

A *feltételes reflex* lehetővé teszi az előrelátást és a megváltozott helyzethez való alkalmazkodást. Ebben fejlettebb az előző típusoknál.

Valódi aktivitásra, pszichológiai értelemben vett viselkedésre akkor van szükség, ha a feszültség feloldása nem mehet végbe közvetlenül, egyenes úton, hanem bizonyos nehézségekbe ütközik, de ugyanakkor mégsem elérhetetlen. Más megfogalmazásban: akkor *szükséges*, ha a cél nem érhető el közvetlenül (amikor mindenféle reflex és ösztönös cselekvés csődöt mond), de csak akkor *eredményes*, ha az akadály átjárható vagy megkerülhető. Röviden: viselkedéses alkalmazkodás *problémahelyzetben* jön létre. A társadalmi beilleszkedést is tekinthetjük problémamegoldásnak.

Eszerint *a személyiség fejlődését funkcionális szempontból a problémamegoldás fejlődésével azonosíthatjuk*. A problémamegoldással kapcsolatos alkalmazkodási típusok fejlődési sora a korábban elmondottak alapján is előttünk áll:

1. próba–szerencse alapján való tanulás,
2. belátásos (értelmes) cselekvés (szenzomotorikus intelligencia),
3. képekben, szenzomotorikus sémákban folyó gondolkodás,
4. konkrét, majd elvont műveleti gondolkodás.

Ezt a fejlődésmenetet tárták fel PIAGET és WALLON vizsgálatai. Ezzel itt részletesen nem foglalkozunk, a téma a fejlődéslélektan körébe tartozik.

Távol áll azonban tőlünk, hogy a személyiségfejlődést egyszerűen azonosítsuk az intelligencia fejlődésével. Maga a problémamegoldás is – mint fentebb rámutattunk – más tényezőkön is múlik.

Személyiségfejlődés tanuláseméleti szempontból

A tanuláslélektani személyiségelméletek lényegében HULL felfogására vezethetők vissza. A személyiség fejlődését az ő útmutatásai alapján DOLLARD és MILLER (1964) tárgyalják legátfogóbban. (E két kutató munkáját magyarul MARTONNÉ ismertette először. Az alábbiakban – némi változtatással – az ő gondolatmenetét követjük.)

Mint már korábban említettük, HULL (1952) szerint a személyiség *szokások* (habits) *hierarchiája*. A személyiség fejlődésére vonatkozó kérdést tehát itt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szokások (inger-reakció kapcsolatok) milyen feltételek mellett alakulnak ki, szűnnek meg vagy helyettesítődnek. Továbbá: milyen feltételek határozzák meg hierarchikus rendszerbe való beépülésüket.

A feltételek minden esetben a *tanulás* feltételei, vagyis az együtt előfordulás és a gyakorlás. HULL és követői szerint a fejlődés (mint a klasszikus behaviorizmus szerint is): *tanulási folyamat*. Lényeges előrelépés azonban az, hogy a folyamat okát keresve nem elégednek meg a *kapcsolatok* keletkezésére való rámutatással. Úgynevezett primer, vele született motívumokat (drive-okat = hajtóerőket) tételeznek fel, mint éhség, szomjúság, szexus. (Ebben megegyeznek más ösztönelméletekkel, például a pszichoanalízissel.) A drive – a tanulásemélet ún. *drive-redukációs hipotézise* alapján – olyan cselekvésre sarkallja a személyt, amely megszünteti magát a drive-ot. Ha egy viselkedésformáról „kiderül”, hogy drive-redukáló hatású, „pozitív megerősítést” nyer, s ezzel megtanulttá válik, szokás lesz belőle. A „kiderül” szót azért kell idézőjelbe tennünk, mert a folyamat nem feltétlenül tudatos. A megerősítésre „díjazott” viselkedésformák próba-szerencse alapon szelektálódnak ki.

Az újszülött, aki tehát az elmélet szerint primer drive-okkal rendelkezik, diffúztágotatlan lény. Szokásai természetesen még nincsenek. Jellemző rá az ún. *mass-reakció*: bizonyos ingerekre aspecifikus módon, egész testével válaszol. Ezen kívül csak néhány ingerre (például ajkainak érintésére) reagál specifikus reflexszel (például szopómozgással), de ezek a reflexek különállóak, rendszerbe nem épülnek.

A struktúra (egy sorrendbeli hierarchia) első mozzanata még vele születetten adott: a biológiailag is fontos viselkedésformákban (evés, helyváltoztatás, veszélyre vagy akadályoztatásra való reagálás) bizonyos sorrend szerint követik egymást az egyes viselkedésegységek. Például ha megijesztjük a csecsemőt, először összerezzen és megkapaszkodik, s csak azután kezd sírni.

A további strukturálódás már tanulási folyamat eredménye.

A tanulásnak négy alapvető formáját különböztetik meg:

1. A meglévő reakciók új ingerekhez vagy ingeregyüttesekhez (helyzetekhez) kapcsolódnak (feltételes reflexek alakulnak ki).
2. Új reakciók jönnek létre (pozitív megerősítés).
3. A vele született drive-okhoz újabb, azaz szekunder drive-ok csatlakoznak (tanult félelem, kváziszükségletek stb.).

4. A korábban kialakult inger–reakció kapcsolatok (szokások) megerősítés hiányában kioltódnak.

DOLLARD és MILLER szerint a fejlődés e négy tanulási forma alapján megy végbe. Ez nemcsak differenciálódást jelent: ingerek és ingerhelyzetek közti különbségtételt, reakciók specializálódását bizonyos ingerekhez, hanem centralizálódást is: az egyes drive-okkal kapcsolatos viselkedésformák bizonyos hierarchikus rend szerint állanak készenlétben, s aktuálisan a legközelfekvőbb váltódik ki. Ha a reakció célszerűtlennek bizonyul, akkor kerül sor a rendszer következő tagjára. Ez a hierarchia siker–balsiker sorozatok (azaz próba–szerencse alapján való tanulás) révén meg is változhat. A pozitív megerősítés biztosít egy viselkedésformának a rendszerben centrálisabb helyzetet.

A tanuláselméletnek a pedagógiai gyakorlat számára legfontosabb gondolata talán az, hogy gyermekkorban, különösen az első öt évben viselkedésminták alakulnak ki, melyek a felnőtt viselkedését is messzemenően meghatározzák. (Ezen a ponton a tanuláselmélet rendkívül közel áll a pszichoanalízis felfogásához.)

Ha ezt elfogadjuk, teljesen megfelelőnek látszik a tanuláselméleti személyiségdefiníció: szokások hierarchiája. Az aktuális viselkedés egyik meghatározó tényezője (a pszichikus környezet mellett) maga a személyiség – állapítottuk meg. A személyiség szokásokból, vagyis viselkedésmintákból felépített hierarchikus rendszer. Hogy valaki adott helyzetben hogyan viselkedik, azt a személyiség a maga részéről annyiban szabja meg, hogy az adott helyzetben a benne foglalt viselkedésmintákból milyent tud „elővenni”, aktualizálni.

De lássunk egy példát DOLLARD és MILLER anyagából a viselkedésminta kialakulására! Az éhség vele született, primer drive. A gyerek ordít, s az anya erre mindig megeteti. Az ordítás tehát (vagyis egy aktív, kifelé orientálódó viselkedésforma) pozitív megerősítést nyer, mert mindig drive-csökkenéshez vezet. Az illető ennek megfelelően felnőttkorában is erős késztetésre tevékeny válik. Akit viszont ilyenkor „hadd bőgjön” alapon sírni hagynak, azt az erős késztetés később is passzívvá teszi, hiszen csecsemőkorában nála erős belső ingerre passzivitás gyakorlódott be. Ha pedig az éhség rendszeresen fájdalommal fokozódik, ami csak az anya megjelenésekor csökkenhet, a gyerek később is fél az egyedüllétől.

DOLLARD és MILLER a viselkedésminták kialakulása szempontjából az étkezéssel, a tisztaságra szoktatással, a gyermeki szexualitással kapcsolatos helyzeteket és az agressziófékezés helyzeteit tartják fontosnak.

A pszichoanalízis fejlődéstudmélte

FREUD (1905) a személyiség fejlődését a szexuális ösztön érésében, illetve az annak megfelelő tárgyválasztásban látja. Felfedezte a gyermeki szexualitást, melynek első fázisában az *orális* (száj és száj körüli) tájék az *erogén* zóna (az a testrészt, amelynek érintése, ingerlése élvezetet, szexuális kielégülést nyújt). Ezt követi az *anális* fázis (amikor a végbél és környékének ingerlése az élvezeti forrás). Végül a *genitális* vagy *pbállikus* fázis következik, amelyben már a nemi szervek ingerlése játszik szerepet. Utóbbit, amely hároméves kor körül kezdődik, *ödipális* fázisnak is szokták nevezni, utalva az ekkor jelentkező *Ödipusz-komplexumra*. Ennek az a lényege, hogy a gyermek az ellenkező nemű szülőhöz vonzódik, a másikkal pedig rivalizál (vetélytársnak tekinti).

FREUD elgondolásait elfogadva és alapul véve, a pszichoanalízis képviselői továbbfejlesztették és egészen a serdülőkorig kidolgozták a személyiség fejlődésmenetét, melyet ANNA FREUD (1968) munkája alapján mutatunk be röviden.

A pszichoanalitikus elgondolásokból összegezett fejlődésment magának a *szexualitásnak* a fejlődési leírásából bontakozik ki legegységertelműbben. Ez a fejlődési út a *gyermeki függőségtől a felnőtt szerelmi életig* vezet. Fontosabb állomásai a következők:

1. *Az anya-gyermek kapcsolat szimbiózis*a. Az újszülött teljesen az anyjára van utalva. Az anyai testhez simulva biztóságot talál, megkapaszkodik benne. Az orális kielégülést is az anya biztósítja a szoptatás révén.

2. *A „résztárgy” periódusa*, melyben a tárgyválasztást még nem az én, hanem a szükségletek és ösztönimpulzusok szabályozzák. Ha a vágy teljesül, megszűnik a „libidómegszállás” (a tárgy iránti szexuális vonzalom).

3. *A tárgykapcsolatok szakasza*, melyben a „libidómegszállás” függetlenné válik a szükséglet kielégülésétől, és tartósan egy meghatározott személyre irányul.

4. *Az anál-szadisztikus fázis*, melyet ambivalens tárgykapcsolatok jellemeznek: a libidó és az agresszió ugyanarra a tárgyra irányul.

5. *Az ödipális fázis*, melyben az ellenkező nemű szülő a libidó tárgya, az azonos nemű pedig vetélytárs. A viselkedést ebben a szakaszban kíváncsiság, dicsekvés és exhibicionizmus (magamutogatás) jellemzi.

6. *A latencia (rejtve maradás) periódusa*, melyben a gyermeki szexualitás pregenitális indulatai alábbhagynak, és a szexuális vonzalom a szülőkről kortársakra, tanítókra, csoportvezetőkre, ideálként választott személyekre vagy éppen személytelen ideálokra és szublimált (átszellemített) tárgyakra irányul.

7. *A prepubertás (előserdülés)*, melyben újra napvilágra jönnek a látszólag legyőzött gyermeki vágyak és attitűdök.

8. *A pubertás (serdülés)*, melyben a személy egyrészt megszabadul ödipális tárgyaitól, másrészt a pregenitális részösztönöket a genitális zóna uralma alá helyezi.

A pubertás akkor ér véget, amikor mindez sikerül, és a felserdült ember új, ellenkező nemű szerelmi tárgyat talál a családon kívül.

Lényegében ugyanezt a fejlődésmentet követhetjük végig más területeken is. ANNA FREUD a testi önállósodás fejlődésében (az evés és a szobatisztaság terén), a saját testtel kapcsolatos felelősség alakulásában, a társas magatartás kibontakozásában (az egoizmustól a barátságig), végül az autoerotikától a játékon át a munkáig követi nyomon, illetve mutatja be ezt. Vegyük ebből példaként a *társas magatartás* fejlődését.

1. A kisgyermek egocentrikus lény, akit csak saját maga érdekel. Más gyerekek nem játszanak szerepet ebben a behatárolt világban. Ha egyáltalán észreveszi őket, csak a szülőkkel való kapcsolatának veszélyeztetőiként, vetélytársakként jöhetnek számításba.

2. Amikor a kisgyermek elkezd a többieket tudomásul venni, úgy bánik velük, mintha élettelen tárgyak, mintha játékszerek lennének, melyeket kedve szerint vehet fel vagy dobhat el az ember.

A két első fejlődési fázisban tehát a gyermek még aszociális lény, aki a legjobb esetben is csak elviseli a közösségi életet (a bölcsődét vagy az óvodát), de nem járul hozzá annak alakulásához.

3. A gyermek játszótársaként kezdi értékelni a kortársait. Jól jön a segítségük építésnél, rombolásnál, tervezésnél, de a kapcsolat nem tart tovább, mint maga a játék. Kezdi tehát megélni a testvérközösség vagy az óvoda előnyeit.

4. A játszótárs fokozatosan barátta válik, azaz a gyermek képessé válik arra, hogy más gyerekeket ösztöntárgyként „megszálljon”, hogy szeresse vagy gyűlölje őket, hogy féljen tőlük vagy csodálja őket, hogy magát hozzájuk hasonlítsa vagy azonosuljon velük, hogy kívánságait figyelje, hogy megossa velük, ami az övé, hogy egyenjogú társakként kezelje őket. A gyermek ezzel képessé válik tartós, valódi barátságokra vagy ellenségeskedésre, együttműködésre a kortársakkal, röviden arra, hogy az emberi társadalom tagja legyen.

A személyiségfejlődés mezőelmélete

A személyiségfejlődést LEWIN is – mint a tanulásemélet – a *viselkedés* fejlődésén keresztül ragadja meg. Figyelmét azonban nem a tanulási folyamatra irányítja, hanem a mezőt meghatározó *dinamikus* és *topográfiai* tényezők alakulására. Dinamikus tényezők ebben az esetben a fejlődés során jelentkező és változó motívumok. Topográfiai tényező a mező kiterjedése és szerkezete, illetve ezek fejlődési változásai.

A viselkedés a fejlődés során – mezőelméleti nézőpontból tekintve – változatosabbá,

szervezettebbé,

a mezőben kiterjedtebbé,

a különböző személyiségrégiók szerepét illetően egyre kevésbé homogénné és a realitáshoz jobban alkalmazkodóbbá válik.

1. A *viselkedés változatosabbá válása* a fejlődésben nem szorul bővebb bizonyításra. Az újszülött viselkedési megnyilatkozásai még fél kézen megszámlálhatók (alvás, sírás, táplálkozás, ürítés, ébren fekvés). Az érett felnőtté számba vehetetlen. A genetikusan későbbi cselekvésmódok mindig változatosabbak, mint a korábbiak: az ösztönös cselekvés változatosabb a reflexnél, a kerülőút-megoldás a helyzet közvetlen megoldásánál, a gondolkodás a szenzomotorikus szinten lezajló értelmes cselekvésnél.

A változatosabbá válás egyben differenciáltabbá válást is jelent. A gyermeki szokincs kevésbé differenciált, mint a felnőtté. Ugyanezt látjuk az érzelmek fejlődésében és az érzelmek kifejezése terén. „Az örömet eleinte alig lehet megkülönböztetni egy emésztési zavar okozta grimasztól”, írja LEWIN. „Később a mosoly már sajátos jelleget ölt és félreérthetetlen. Fokról fokra különböző mosolytípusok keletkeznek: barátságos nyílt mosoly, boldog mosoly, kihívó mosoly stb.”

Változatosabbá válnak a viselkedés motívumai is. A csecsemőnél még csak néhány szükségletet tartunk nyilván. A felnőttél a „kváziszükségletek” (a másodlagos motívumok) egész rendszerét találjuk.

Az ismeretszerzés – azaz a tudásanyag növekedése és változatosabbá válása – közismert folyamat.

A szociális viselkedés (társas magatartás) a szociális kapcsolatok szaporodásával és változatosabbá válásával differenciálódik. Az ismerős-idegen, szeretem-nem szeretem viszonyulás bonyolult kapcsolathálózáttá és ezzel együtt rendkívül sokféle társas magatartássá alakul.

A differenciáltabbá válás a személyiség funkcionális rendszereinek elkülönülésében is megfigyelhető. (37. ábra).

2. A változatosabbá, differenciáltabbá váló viselkedés egyben *szerveződik* is, azaz centralizálódik és integrálódik. Az integrálódás a differenciálódás szükség-szerű velejárója a fejlődésben. A differenciált egység – ha egység marad és nem esik szét halmazzá, melyben a részek között nincs kapcsolat – egyben szervezett egység is (struktúra). A differenciáltság fokával tehát együtt nő a szervezettség

37. ábra

foka is. Két építőköcka összeillesztése: egyszerű konstrukció. Több építőköcka összeillesztéséből strukturáltabb konstrukció jön létre.

3. A fejlődés folyamán egyre *kiterjedtebbé válik a személy tevékenységi és érdeklődési területe*, azaz egyre tágul a pszichikus mező. Ez a térnövekedés földrajzilag is értendő: a hátán fekvő csecsemőt kúszó-mászó, majd tipegő, szaladgáló gyermekké, később esetleg világot beutazó felnőtté segíti a mozgásfejlődés.

Az évek múlásával egyre tágul a szociális tér is, kevesebb lesz a szociális korlát. Bár ez nagymértékben függ az egyén közösségi helyzetétől is. A diák bizonyos területeken kevesebb szabadságot élvezhet, mint a hasonló korú, munkát végző, önállóan kereső fiatal, más területeken viszont akadálytalanabban mozoghat annál. Más a szabad mozgástér kiterjedése és szerkezete a házas ember és az egyedülálló számára.

Jelentősen megnövekszik a fejlődés során a pszichikus mező idődimenziója, az ún. *időperspektíva*. „A kisgyermek a közvetlen jelenben él; ahogyan idősebb lesz, mind távolabbi pszichológiai múlt és jövő befolyásolja a jelenbeli viselkedést.”

4. LEWIN *interdependencia-csökkenésnek* nevezi azt a fejlődési jelenséget, hogy a személyiség alrendszerei közti kölcsönös függés fokozatosan gyengül. A csecsemő a mass-reakcióban még mindenre egész testével reagál. Minél nagyobb a gyermek, annál kevésbé hajlamos arra, hogy mindent egész testével végezzen. Az önkénytelen kísérő mozdulatok fokozatosan csökkennek. „A jóllakott csecsemő teljes odaadással jóllakott... testének minden aspektusa állapotát fejezi ki.” A felnőtt motorikája már nem árulja ezt el ennyire nyíltan.

5. A fejlődés során egyre jobban *elkülönül a realitás és az irrealitás*, a személyiség egyre jobban alkalmazkodik a realitáshoz. A gyermek számára még nincs éles határ mese és valóság, képzelet és tapasztalat között. Ismert jelenség, hogy indulati tartalmainktól, szükségleteinktől, félelmeinktől, kívánságainktól függően másként észleljük ugyanazt a fizikai valóságot. A szorongó ember rablót lát a szürkeületkor lelógó faágban, a szexuális feszültséggel telt kamasz tündérlányokat lát bele a felhőkbe. A pszichoanalitikusok nyomán általában *projekciónak*, kivetítésnek nevezzük ezt a jelenséget. Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a gyermeknél nagyobb mértékben szövődik össze képzelet és valóság, hazugság és igazság, s felnőtté válva az ember egyre jobban el tudja különíteni a valóságosat a nem valóságostól, a projekciónak erre a fajtájára az a mezőelméleti magyarázat kínálkozik, hogy ez a terheléses helyzet szülte regresszió egyik megnyilvánulása.

Az én és a külvilág elkülönülése. Az énkép kialakulása. Az identitás

A környezeti mező differenciálódását és a személyen belüli tagolódást szükség-szerűen megelőzi egy döntő fejlődési lépés: az egész pszichikus térnek személyre és környezetre való bomlása, az én és a külvilág elkülönülése.

Számos megfigyelés bizonyítja, hogy a csecsemő számára saját maga és a kül-

világ még nem határolódik el. A látóterében megjelenő tárgyak még nem különböznek abban, hogy kihez tartoznak: saját keze és a felfüggesztett csörgő, amit a légmozgás lenget, egyaránt meghitt és idegen. Ő maga ismeretlen hatások kiszolgáltatottja, de ugyanakkor az érzékleti élményt mintha ő idézné elő. Az eltűnt tárgyat nem az eltűnés, hanem a megjelenés helyén keresi, mintha fejmozdulata vagy odanézése újra előidézhethé a jelenséget (PIAGET, 1978). Még évekkel később is, ha azt akarja, hogy partnere kinyissa a száját, ő maga nyitja ki a sajátját. A csecsemőnél nincs még enyém és nem enyém. A fölé hajló anyai arc se külső, tőle független valóság. Az anya-gyerek kapcsolat kezdetben valódi szimbiózis. Születéskor csak a szomatikus köldökzsinórt vágják el, hosszú hónapokba telik, amíg a „pszichikus” fokozatosan felszívódik.

Az éntudat genezisében, az ennek a diffúz mezőből való kitagolódásában döntő szerepe van a testséma kialakulásának (MARTONNÉ, 1970). Ehhez a motorikus tapasztalatok segítenek hozzá.

A továbbfejlődésben, a magunkról való tudásnak énképpé szerveződésében a szociális környezeté a döntő szó. Ahhoz, hogy az „én” létrejöjjön, a „másik”-kal való interakció szükséges (WALLON, 1971).

Hogy saját magunkról mint szomatikus valóságról *képünk* legyen, ahhoz az kell, hogy időnként tükörbe nézzünk. Saját énünkről, mint pszichikus valóságról is, döntő mértékben „tükörből” szerzünk információkat: *szociális tükörből*, azaz embertársainknak megnyilvánulásainkra adott reakcióiból. Ezt az összefüggést MEAD (1934) ismerte fel elsőként.

Aki mindig segítséget, tárt ajtókat, csodálatot kapott környezetétől, ennek megfelelően *értékeli önmagát*. A negatív *önértékelés* (kisebbrendűségi érzés) eredete ugyanígy a szociális környezet attitűdjében keresendő.

Nem nehéz felismernünk ennek az összefüggésnek pedagógiai jelentőségét. Aki környezetétől sorozatosan azt kapja, hogy „buta vagy, kiállhatatlan vagy, tehetségtelen vagy”, annak komoly esélye van arra, hogy valóban azzá legyen. Ugyanakkor alig képzelhető el a képességek vagy a pozitív jellem kibontakoztatásához dinamikusabb hatás, mint ha valakiben *bizik* a környezete, ha viselkedése *ellenére* értékesnek, „alapjában”, „szíve mélyén” jónak tartja. Az „új ember kovácsának”, MAKARENKÓ-nak pedagógiai magatartását legjobban éppen ez jellemzi.

A szülők által a gyermek elé tartott „szociális tükör” verbálisan nem mindig ennyire kifejezetten megfogalmazott, mint a fentebbi fejtegetésben. Ehelyett többnyire *bátorító-megengedő* vagy *tiltó-korlátozó nevelői magatartással* találkozunk.

A *bátorító-megengedő* szülői magatartás egyben pozitív szociális tükör is, mert kifejezi, hogy megbízunk a gyermekben, ügyesnek, okosnak, önállóknak tartjuk. Ezzel tehát pozitív énkép kialakulását segítjük elő. A *tiltó-korlátozó* magatartás pedig negatív szociális tükör, hiszen azt fejezi ki, hogy a gyermek még megbízhatatlan, kicsi, féltetni kell, nem képes önálló, a felnőttek által nem ellenőrzött cselekvésre. Ez negatív énképet kialakító, negatív szociális tükör.

A pozitív, illetve negatív énkép hatása a további személyiségfejlődésre könnyen elgondolható.

A pozitív énkép önbizalmat ad nemcsak a cselekvésre, hanem a felelősségvállalásra is a viselkedésért. Kialakul a *belső kontroll attitűd*. A negatív énképű gyermek nem bízik önmagában, segítséget és a felnőttek, az okosabbak és az ügyesebbek ellenőrzését igényli: *külső kontroll attitűd* alakul ki nála.

A végeredmény: az enerős, tetteiért felelősséget vállaló, szuverén felnőtt, illetve az éngyenge, „mit szólnak hozzá mások” beállítottságú, határozatlan ember.

A két fejlődésmenetet az alábbi, POPPER által készített vázlat szemlélteti (RANSCHBURG, POPPER, 1978):

TEHETED

Az önbizalom
és az önértékelés erősödése

Pozitív énkép

Belső kontrollra irányultság

A felelősség vállalása

Önállóság

Énerős ember

NEM TEHETED

Az önbizalom
és az önértékelés gyöngülése

Negatív énkép

Külső kontrollra irányultság

A felelősség áthárítása

Függőség

Éngyenge ember

A valóságban természetesen a szülők magatartása nem mindig tipikus, nem mindig sorolható be valamelyik fent vázolt kategóriába. Továbbá nemcsak a szülőktől, hanem környezete más tagjaitól is kap nem mindenben egyező „szociális tükröt” a gyermek. Énképét tehát többféle hatás alakítja.

Azt is érdemes figyelembe venni, hogy a kétféle nevelői magatartás és a hozzájuk rendelt személyiségfejlődés leírása túlságosan sarkított. Az egyikről elmondtunk minden szépet és jót, a másikról csak rosszat. Pedig a gyermek kezdetben valóban önállótlán, segítségre és védelemre szoruló, aki nemcsak a felnőtt által nyújtott „szociális tükröt” miatt igényli a támaszt és az ellenőrzést. Bizonyos mértékig (egyre csökkenő mértékben) szükséges biztosítani neki a támaszt és az ellenőrzést. A „*korlát*” ugyanis *nemcsak a szabad mozgás akadálya, hanem (eleinte) a megkapaszkodás tárgya is*.

A sérült gyermekek harmonikusabb személyiségfejlődése szempontjából is nagy jelentősége van a pozitív „szociális tükörnek”, vagyis annak a társadalmi magatartásnak, hogy ne csupán terhet vagy jobb esetben sajnálatunk objektumait lássuk bennük, hanem társadalmi értékekkel (kedvességgel, ragaszkodással, jó szándékkal)

ellátott emberekként becsüljük őket. Ahhoz tehát, hogy a sérült ember relatíve harmonikus személyiséggé váljék, nemcsak őt magát, hanem társadalmi környezetét is formálni kell. Fontos feladata a gyógypedagógusnak a szülőkkel való foglalkozás, sérült gyermekük iránti magatartásuk kedvezővé formálása. A kedvező szülői magatartás kulcsa az, hogy a szülő sérült gyermekét elfogadja olyannak, amilyen, anélkül, hogy fejlesztéséről lemondana.

A társaink által elének tartott szociális tükör többnyire pszichológiai értelemben vett lokomócióra is késztet bennünket. Szívesen közeledünk azokhoz, akikről érezzük, hogy szeretnek és értékelnek. De kerüljük azt a társaságot, ahol jelentéktelennek, hitványoknak vagy nevetségesnek tartanak.

Minden olyan emberi kapcsolatban, amit fenntartani, sőt ápolni szeretnénk, gondot kellene fordítanunk arra, hogy a másoknak ne mutassunk önmagáról túlságosan riasztó képet. Amikor a megbántott és megalázott feleség kimondja vagy érezteti a férjéről kialakult lesújtó véleményét, ezzel nem közeledésre, hanem további eltávolodásra készíti őt. Ez a pszichodinamikus összefüggés természetesen munkatársi kapcsolatokban és pedagógiai szituációban is érvényesül.

(Az énkép kialakulásával kapcsolatban felhívjuk a figyelmet McCANDLESS (1976) magyar nyelven is olvasható tanulmányára.)

Ha az eddigi leírásból úgy látszott is, énünk megismerése – és az énkép kialakulása – nemcsak „tükör” kérdése. A fejlődő személyiség saját aktivitásának is része van benne. Ez a fejlődési komponens domborodik ki ERIKSON (1971) *identitás-* (énazonosság) fogalmában, mely rokon az énkép fogalmával, de több annál. „Az identitás magában foglalja az én átélési módját is, ... az én helyének, kapcsolatainak, céljainak és főbb törekvéseinek átélését. Az identitás képzetrendszer, amely viszonylag stabil, és ezáltal a viselkedésnek folyamatosságot, állandóságot biztosít. A motivációs erők legfőbb integráló szerve, az értékszemponatok képviselője a személyiségben” (BUDA, 1971). A modern pszichoanalízis e jelentős képviselője a személyiségfejlődés menetét az identitás szakaszonkénti átalakulásában látja és írja le. Minden szakaszban az énejlődés más-más aspektusa rajzolódik ki élesen; minden szakaszt válságállapot előz meg, és a válság megoldásának új módja jellemez. A válság a *serdülőkorban* a legmélyebb, hiszen maga az identitáskérdés is ekkor vetődik fel legélesebben („ki vagyok én?”, „mire vagyok képes?”, „hol a helyem?”, „mi a feladatom a világban?”). A serdülő legfőbb törekvése, hogy megtalálja önmagát, és ezzel megmeneküljön az „identitásdiffúziótól”, az énelvesztéstől, az énszétzóródástól.

A *csecsemő* legfőbb törekvése a biztonságkeresés, énjét ennek megfelelően az anyában (illetve a felnőtt környezetben) megtalált *bizalomban* éli át. A *kisgyermek* a szégyenlősség, kétely, önbizalomhiány kríziséből igyekszik ejutni az *autonómia* megéléséig. Az *óvodás korú* gyermek a bűnösségérzéssel küzdve jut el a *kezdeményezésig*. A *kisiskolás* a tettvágy, a szorgalom, a *kompetencia* (illetékesség) megélése útján győzi le kisebbségi érzését. Az *ifjú korú* az izolációtól tartva keres bizalmas érintkezést, *intimitást*. A felnőtt a *produktivitásban* éli meg önmagát, ez

az ellentéte számára az énabszorpciónak (énfelszívódásnak). Az *érett korú* ember (ha személyiségfejlődése harmonikus volt) integritásban (személyisége épségében), *életigenlésben* éli meg önmagát, szemben az életundorral.

A „ki vagyok én?” kérdéssel való szembenézés a sérültek személyiségfejlődésének is döntő fontosságú, kritikus állomása. A belső diszharmoniót mutató személyiségvonások (depresszió, bizalmatlanság, állandó protestálás) kialakulása többnyire ekkor, az identitás kialakulásának szakaszában, a serdülőkorban kezdődik, a krízis sikertelen megoldása esetén. A szülőnek (de a gyógypedagógusnak is) fontos feladata, hogy a gyermeket átsegítse a válságon. Ennek nem az a módja, hogy eltagadjuk vagy kedvezőbb színben igyekszünk beállítani a sérült gyermek előtt saját állapotát, hanem ellenkezőleg: abban kell segítenünk, hogy reálisan megismerhesse – és elfogadhassa – képességeit, lehetőségeit és korlátait. Más szóval: azt kell elérnünk, hogy saját magát sérült, de akcióképes embernek ismerje meg és fogadja el, azaz békében éljen saját magával, mert ez a feltétele az embertársakkal való békének és a személyiségben rejlő lehetőségek kibontakoztatásának.

A személyiségfejlődés mint jobb alkalmazkodás és szocializáció

ALLPORT egyik könyvében (1958) olvashatjuk: „Noha a kisgyermek szociális tekintetben önálló, a legcsekélyebb mértékben sem illeszkedik be környezetébe. Ha azzal a mértékkel mérjük, amivel a felnőtteket, a kétéves gyermek egyenesen aszociális szörnyűségnek tűnik. Képzeljünk csak el egy felnőttet, aki mindenét szétrombolja, akit nem lehet eltántorítani attól, hogy minden kívánságának azonnal teljesülnie kell, aki segítségre szorul és teljes mértékben másoktól függ, de abból, ami az övé, semmit sem tud odaadni; képzeljünk el egy felnőttet, aki türelmetlen, szeszélyes, heves, és minden érzését gátlás nélkül kifejezésre juttatja. Az ilyen viselkedés egy kétévesnél általában normális, egy felnőtt férfinél azonban iszonyú volna. Ha ezek a sajátosságok a fejlődés folyamán nem változnak meg tetemesen, infantilis, sőt talán veszélyes személyiséggel állunk szemben. Helyesen mondta HOBBS, hogy 'a dühös ember nem más, mint egy olyan gyermek, aki egy felnőtt testét vette magára'.”

Ez az idézet azt a lehetőséget veti fel, hogy a személyiség fejlődését *szocializáció*-nak, a társadalmi környezethez való egyre jobb alkalmazkodásnak tekintsük.

De használhatunk átfogóbb kategóriát is. Így a fejlődés kritériuma a jobb, tökéletesebb alkalmazkodás elérése. *Az az élőlény fejlettebb, amelyik jobb alkalmazkodásra képes.* A felnőtt azért fejlettebb a gyermeknél, mert mind természeti, mind szociális környezetéhez jobban tud alkalmazkodni. A fejlődésnek ez a felfogása ma-

gában foglalja a szocializációt is, de nemcsak azt, hanem az alkalmazkodásban való tökéletesedés minden formáját.

A szocializációs folyamatnak több összetevője van. Egyik az *önkontroll* kialakulása. Az önkontroll az a képesség, hogy a személy vágyai kielégítését késleltetni, szabályozni, ellenőrizni tudja. A másik fontos szocializációs tényező a közösség szokásaihoz, normáihoz való igazodás, azok megtanulása és interiorizálása (belsővé tétele). Végül a frusztráció-tolerancia kialakulását említjük, melyről külön is szólnunk.

A frusztráció-tolerancia kialakulása

Az alkalmazkodás nem ér véget azon a ponton, ahol a helyzet megoldhatatlanná válik. Magyarán: *frusztrációs helyzetbe is lehet alkalmazkodni.*

Kétségtelen, hogy a frusztráció kiváltotta agresszív viselkedés – káromkodás, vádaskodás, pofon vagy akár emésztődés, önvádolás, vagy éppen menekülés a helyzetből – nem tekinthető alkalmazkodó viselkedésnek. A dühöngő ember, aki „nem áll a helyzet magaslatán”, viselkedésével azt árulja el, hogy személyisége aktuálisan nem eléggé összerendezett. Vagy el se jutott még a szervezettség megfelelő fokára (viselkedése szociálisan infantilis, szocializációs szintje alacsony), vagy pedig az aktuális erőkonstellációban, a személyiségét érő külső és belső hatások következtében viselkedése dezorganizálódott. Amint ALLPORT is rámutat HOBBS-t idézve: a dühöngés regresszív jelenség. A frusztráció – amint azt BARKER, DEMBO és LEWIN ismertetett kísérlete mutatja – regressziót, alacsonyabb fejlődési szintre való visszacsúszást eredményez.

Frusztrációs helyzethez alkalmazkodni eszerint annyit jelent: *elviselni, kibírni a frusztrációt*, s ennek megfelelően: alacsonyabb fejlődési szintre *nem* visszacsúszni.

A személyiségfejlődést tehát funkcionálisan (az alkalmazkodóképesség szempontjából) kétféle magatartásmód jellemezheti:

1. az eredményes, problémamegoldó viselkedés,
2. a pszichés megterhelés (csőd, kudarc, frusztráció) tűrése (frusztráció-tolerancia).

A *frusztráció-tolerancia* fogalma ROSENZWEIGtől (1944) származik, és a frusztrációnak az alkalmazkodó viselkedés károsodása nélküli elviselését jelenti.

ROSENZWEIG szerint ahhoz, hogy a fejlődés során megfelelő feszültségtűrés kialakuljon, *optimális megterhelés* szükséges. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy sem a túl sok, sem a túl kevés frusztráció nem kedvez a megfelelő tűrőképesség kialakulásának.

A túlméretezett kudarcözöntől ki lehet borulni, össze lehet roppanni, perspektivikusan pedig: torz módon vagy neurotikus irányban lehet fejlődni. Akit sok csa-

lódás ér, bizalmatlanná válhat. Reménytelen helyzetből irrealitásba vagy éppen betegségbe menekülhet.

De akinek túl könnyű az életútja, azt később felkészületlenül éri a frusztrációk. Olyan feszültség is kibillentheti az egyensúlyából, ami másnak „meg se kottyanna”. Az állandóan „steril” pszichikus környezet nem indítja meg a személyiség védekező mechanizmusának kialakulását. Ezért is lehet jobb a sérültek integrált nevelése: az épek fokozottabb követelményt támasztó és érzelmileg olykor „kemény” közösségéhez képest a sorstársközösség steril. A fertőző betegségekkel szembeni immunitás kialakulásához hasonló mechanizmus zajlik le az egészséges személyiségfejlődés esetén a frusztráció-tolerancia kialakulásában.

Ezt az elméletet a mindennapos tapasztalat messzemenően igazolja. A társadalomban helyüket nem lelőkké, boldogulni nem tudókká, örökösen elégedetlenkedőkké vagy éppen antiszociálisakká egyrészt az árvák, állami gondozottak, nyomorgók, rossz családi légkörben élők, másrészt leginkább a gazdag szülők elkényeztetett egykei válnak.

Az *optimális frusztrációs szintet* nehéz volna pontosan meghatározni. Nincs mértekegysége. De a tapasztalat azt mutatja, hogy ép gyerekeknél ezt a szintet minden nem túl szegény és nem túl gazdag, jólétéért küzdő, de optimista, a pozitív társadalmi értékeket elfogadó, tehát egészséges légkörű, többgyermekes család biztosítja. Nagy szerepe van a frusztráció-tolerancia kialakulásában a testvérek pusztá létezésének. Ahol több gyerek van, a család közös terheiből fokozatosan a gyerekek is megkapják a maguk részét. Ezenkívül a testvérsorban elfoglalt helyzet, a testvérek közti versengés és harc szüntelen frusztrációt termel, de olyan adagolásban, hogy hozzá lehet edződni.

Természetesen az ilyen család nemcsak frusztrációs, hanem problémahelyzeteket is állít a gyerek elé. Az egészséges személyiségfejlődést ez a körülmény is elősegíti.

Az egyén aktuális tűrési küszöbe – amint erre a sérültek börtönhelyzetével kapcsolatban már utaltunk – függ az alaphelyzettől is. Ép ember frusztráció-toleranciáját is befolyásolja viszonylag tartós emocionális állapota. Jenőt talán végtelenül türelmesnek ismerjük, és nem értjük, hogy ma reggel attól a kis ártatlan ugratástól miért gurult méregbe. „Bal lábbal kelt fel”, legyint valaki, amikor bevágja maga mögött az ajtót. Nyilván ez nem kielégítő tudományos magyarázat. A többiek nem tudják, hogy Jenő felesége tegnap este azt mondta, hogy csak menjen szépen vissza ahhoz a drága jó anyukájához, ha az jobban tud palacsintát sütni, mint ő, és Jenő ma nem kapott reggelit. Jenőnél tehát frusztrációs alaphelyzet alakult ki, s toleranciaküszöbét most ez befolyásolja. Ha ez a helyzet gyakorivá vagy általánossá válik, a türelmes ember alapállapota is megváltozhat, mogorva, tüskés fickó lehet belőle.

Függetlenül az aktuális szintmozgástól, minden embernek van egy viszonylagosan állandó tűrési szintje, ami a fejlődés során lassú változásokon megy át. Ideális esetben folytonosan emelkedik a felnőttkorig, az öregedéssel vagy hosszan tartó, kínzó betegséggel esetleg csökken.

Hatással van a frusztráció-tolerancia kialakulására a gyermek *időperspektívája*:

az, hogy hogyan látja a jövőjét. Egy ideig biztató perspektívát jelent pusztán az, hogy felnőtt lesz, tehát nagy, erős és okos. Később a pályairányulás veheti át ezt a szerepet. Leszállítja a küszöböt a rossz perspektíva: tudom, hogy meg fogok bukni; el fognak bocsátani; sohase fogok meggyógyulni.

Fejlődési szempontból is fontos előfeltétele a frusztráció-toleranciának a *kedvező társas helyzet*, azaz a jó családi légkör, a meleg szülői magatartás, a tágabb környezet elfogadó attitűdje és a gyermek pozíciójának megfelelő alakulása a kortárs-közösségben.

Az érett személyiség

A bemutatott fejlődéseméletek nemcsak azt mondják el, hogy milyen biológiai vagy más természetű alapokról kiindulva, milyen belső és környezeti tényezők hatására, *hogyan* zajlik le a személyiség kibontakozása, hanem azt is, hogy *hová tart* ez a fejlődés, hogy mi van az út végén, mi az, amit várunk a kedvező lefolyású fejlődéstől. A fejlődéseméletek alapján azt várjuk, hogy az *érett személyiség*:

1. *problémára hangolt legyen*, azaz ne másoktól várjon segítséget és ne meneküljön a problémahelyzetből, hanem keresse azt és lelje kedvét a problémamegoldó aktivitásban. Problémamegoldó tevékenységében annak humán módja legyen a jellemző (a belátás és a gondolkodás, szemben a vak próbálkozással). Az érett személyiség e kritériuma adódik *A cselekvéses alkalmazkodás filo- és ontogenezise* cím alatt bemutatott gondolatmenetből.

2. *Szilárd szokásokkal rendelkezék*, melyek fizikai és szociális helyzetekben eredményes alkalmazkodást biztosítanak számára. Ezt a perspektívát ígéri a *tanuláseméleti koncepció*.

3. Képes legyen *ösztönimpulzusainak örömteljes, szorongásmentes kielégítésére*, azaz találja meg a harmóniát vágyai és a felettes én kontrollja (a közösség érdekei és elvárásai) között. Ezt a célt implicálja a *pszichoanalízis*.

A *mezőelméletből* több érettségkritérium is következik:

4. A motívumok és viselkedésminták *változatos és differenciált készlete*.

5. A sokféle motívum és viselkedésminta *összhangja és összszervezettsége* a személyiségben belül.

6. *Sokoldalú érdeklődés és tevékenység* (tág kiterjedésű mező). Az egyoldalú, „beszűkült” ember mint személyiségminta nem ideális, még akkor sem, ha magas sport- vagy munkateljesítményre szűkült be, például tudományos tevékenységre vagy művészetre. Az igazán jelentős alkotók mindig sokoldalúak.

7. *Kitágult idődimenzió*, azaz a jelen tevékenységnek összefüggésbe állítása múlttal és jövővel, tervezés. MASLOW (1963) odáig megy, hogy hangsúlyozza: az önmegvalósító személyiség saját magát és tevékenységét a valóság végső lényegével

igyekszik összefüggésbe hozni, abban elhelyezni és ahhoz vonatkoztatva megérteni; érzékletesen „óceáni” attitűdnek nevezi ezt a belső magatartást.

8. *Interdependencia*, azaz a személyiség alrendszerének egymástól független működése. Az érett személyiség képes arra, hogy például hivatali kudarcának ne vallja kárát a családjával való együttlét jó hangulata.

9. *Realitásérzék, helyes valóságészlelés, jó kapcsolat a valósággal*. Ez nyilvánul meg a helyzetek és a személyek helyes megítélésében. Az érett személyiségre nem jellemző, hogy indulatainak vagy társadalmi sztereotípiáinak projekciója alapján ítéli meg a másik embert. A realitáshoz való „jó viszony” abban is megnyilvánul, hogy nem fél az ismeretlentől, nem keresi görcsösen a biztonságot, hiszen a biztonság benne van.

Az érettségnek a megfelelő *énfejlődés*ből adódó kritériumai:

10. *Belső kontroll attitűd*; jól működő, nem infantilis (nem félelemkondicionált), hanem az énképhez igazodó lelkiismeret (Soll-Gewissen).

11. *Reális önértékelés* (önismeret), önmagunk elfogadása, identitás.

12. *Intimitásra törekvés*, azaz mély, de megválasztott szociális kapcsolatok, melyekben saját énként „feloldódik”.

13. Önmagunk megélése a *produktivitásban*.

14. *Életigenlés*, jó viszony a természettel és az emberekkel.

A *szocializáció* szempontjából azt találjuk, hogy az érett személyiség:

15. *Jól szabályozza motívumait* (önkontroll).

16. A *közösség normáit interiorizálta*.

17. Magas a *frusztráció-toleranciája*. Viselkedését nem jellemzi az agresszivitás. Maslow e felsoroláshoz még hozzáteszi:

18. A *spontaneitást* (a konvencióktól való függetlenséget).

19. A *belső szabadságot* (a küzdelmet az ellen, hogy a család vagy a barátok elkötelezzenek attitűdök felvételére).

20. A *kultúrától és a környezettől való függetlenséget* („... hogy meg ne hajoljak ezt-azt kívánó kordivat előtt”, amint Weöres Sándor írja).

21. *Az élmények mindig friss értékelését*.

22. *A szociális érzületet*.

23. *A demokratikus jellemstruktúrát*.

24. *Az etikai biztonságot*.

25. A *humorérzéknek* azt a fajtáját, melyet nem annyira mások megtréfálása jellemez, hanem inkább a helyzetekből adódik, inkább mosolyra készlet mint hahotára, és többnyire ismétелhetetlen.

E felsorolás után – amely bizonyára még nem is teljes – felmerülhet a kérdés, hogy vajon találunk-e olyan embert, aki mindezeknek a kritériumoknak megfelel.

Biztos, hogy nem illenek ezek az ismertetőjegyek a neurotikusokra, a pszichopátákra és a bűnözőkre. De alighanem fennakad e szűrőn az „átlagemberek” jelentős része is. Hiszen ha az emberek többsége képes volna a jól megválasztott, bensőséges, a személyiséghatárokat „feloldó” társkapcsolatra, több boldog házasság

lenne és kevesebb válás. Ha a belső kontroll attitűd általánosan jellemző volna, nem lenne szükség a rendőrségre. Ha a filogenetikusan túlhaladott agresszivitáson valóban túl lennénk és megfelelően fejlett volna a frusztráció-toleranciánk, kevesebb vér folyna. Ezzel csak néhány kiragadott példát soroltunk fel. Joggal megállapíthatjuk, hogy az emberek jelentős része nem jut el az allporti–maslowi értelemben vett „érett” vagy „önmegvalósító” személyiség szintjére. Vagy ugyanez a gondolat más, az optimizmust is megengedő megfogalmazásban: *az emberek jelentős részében több lehetőség rejlik, mint amennyi megvalósul belőle.*

A személyiség kiteljesedésének lehetőségei többnyire valóban megvannak. Figyelemre méltó, hogy az érett személyiség fenti huszonöt kritériumának egyike sem érinti közvetlenül a teljesítményszintet, legfeljebb áttételesen. Például problémára irányultságról van szó, nem pedig a problémamegoldásban nyújtott teljesítményről. Ha tehát a teljesítőképeség akadályozott is – mint a sérültek esetében –, ez önmagában még nem akadályozza a személyiség kibontakoztatását. Az önmegvalósítás – amint fentebb már elmondtuk – a személyiségben rejlő *lehetőségek* érvényesítését jelenti. Gyengébb – vagy részlegesen akadályozott – képességekkel éppúgy válhat valaki önmegvalósító, érett személyiséggé, mint kiemelkedő talentumokkal. Ha a sérültek között több a személyiségében károsodott vagy ki nem teljesedett ember, annak elsősorban – és közvetlenül – nem a teljesítményben való akadályozottság az oka. Vagy ha általában az emberek között sok az éretlen személyiség, annak nem a képességek gyengeségében van a magyarázata. A személyiséggé váláshoz szükséges „nyersanyag” általában mindenkinek rendelkezésére áll.

Sokszor hiányzik azonban a *növekedési motívumok* bekapcsolódásának egyik fontos feltétele. MASLOW (1954) kifejti, hogy az ember életének első szakaszában a *deficitmotívumok* működnek csupán. Funkciójuk együttvéve abban van, hogy eljuttassák a gyermeket a *biztonsághoz*: annak átéléséhez, hogy közvetlen környezete (anyja) táplálékot, gondozást, védelmet nyújt neki. Ha csecsemő- és kisgyermekkorban nem sikerül eljutnia a biztonsághoz, a szorongás és a követelődző magatartás állandósul, ami felnőttkorban abban nyilvánul meg, hogy változatlanul az elsődleges ösztönök kielégítése marad a személyiség legfontosabb motívuma. Kényelem, étel-ital, szexuális kielégülés, anyagi biztonság, sőt a biztonságon túli anyagi ellátottság elérése lesz a legfőbb mozgatóerő. A növekedési motívumok nem érvényesülnek, az önmegvalósítás nem válik céllá. Felszabadulásra volna szükség a deficitmotívumok uralma alól az életörömről.

De ha a csecsemő és a kisgyermek eléri a biztonságot, a növekedési motívumok már korán funkcióba lépnek. Az ilyen gyermek jellegzetessége, hogy minden érdeklő és mindenben örömet talál, legyen az új tárgy, amire rábukkan, mese, amit hallgat, film, amit lát, vagy akár új képesség, amit felfedez magában (fel tud állni, ki tudja mondani az r-t, nem esik el a görkorcsoollyával stb.). Nem jellemzi a szorongás és az állandó protestálás.

Sérült gyermekeknél a szükséges biztonság sokszor hiányzik a szülők már említett szerepkonfliktusa miatt. A gyermek személyiségfejlődési anomáliájának való-

színűleg nagyobb mértékben ebben rejlik a forrása, mint magában a sérült állapotban. (A sérült állapot személyiség-lélektani jelentőségét természetesen nem akarjuk lebecsülni. Részletesebben írtunk róla a börtönhelyzettel kapcsolatban, és utaltunk rá több más helyen is.) Fontos feladata a gyógypedagógiának, hogy a sérült gyermeket felszabadítsa a benne rejlő lehetőségek kibontakoztatására. A korai életszakaszban a szülőkkel való foglalkozás, szülői attitűdjük formálása teheti lehetővé, hogy a gyermek biztonság utáni vágya ne maradjon kielégítetlen. Később el kell érni, hogy érdekelje a világ, legyen nyitva az élményekre, ismerje meg az örömet. SPECK (1980) írja: „El kell érnie a fogyatékos embernek a szellemi autonómiát a kedvezőtlen külső adottságoktól, a stressztől, deprivációktól, tragédiáktól, tiszteletlenségtől. Lehetővé kell tenni annak megértését, ami az életet tartalmassá teszi akkor is, ha az egy akadályozott élet.”

Irodalom

- ADLER, A., 1907, Studie über Minderwertigkeit von Organen. Wien.
- ADLER, A., 1933, Emberismeret. Budapest.
- ÁGH A., 1977, A polgári személyiségfogalom kritikája. *Pedagógia Szemle* XXVII/
/12. 1078-1091.
- ALLPORT, G. W., 1937, *Personality: A psychological interpretation*. Holt, New York.
- ALLPORT, G. W. 1958, *Werden der Persönlichkeit (Becoming)*. Hans Huber, Bern-Stuttgart.
- ALLPORT, G. W., 1970, *Gestalt und Wachstum in der Persönlichkeit*. A. Hain, Meisenheim/Glan.
- ALLPORT, G. W., 1977, Az attitűdök. In: PÁLHEGYI (szerk.), *Közösséglélektan. Szöveggyűjtemény szociális szervezőknek*. 7-20. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ALLPORT, G. W., 1980, *A személyiség alakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ANGYAL, A., 1941, *Foundations for a science of personality*. Commonwealth Fund, New York.
- BANDURA, A. 1969, *Principles of behavior modification*. Holt, London/New York.
- BANNISTER, D., 1972, Egy új személyiségelmélet. In.: B. M. FOSS (szerk.), *Új távlatok a pszichológiában*. 455-481. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BARKER, R. G., DEMBO, T., LEWIN, K., 1941, Frustration and regression: an experiment with young children. *Univ. Iowa Studies in Child Welfare*, 18.
- BARKÓCZI I., PUTNOKI J., 1967, *Tanulás és motiváció*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BEXTON, W. H., HERON, W., SCOTT, T. H., 1954, Effects of decreased variation in the sensory environment. *Canad. J. Psychol.* 8. 70-76.
- BIDERMAN, A. P., 1967, Life and death in extreme captivity situations. In: APPLEY-TRUMBULL (eds.), *Psychological stress: Issue in research*. 242-264. New York.

- BOWLBY, J., 1951; Maternal care and mental health. World Health Organisation Series no. 2, Palais des Nations. Geneve.
- BRENGELMANN, J. C., WOODBINE, N. J., 1963, Persönlichkeit. In: MEILI, R. (red.), Lehrbuch der experimentellen Psychologie. 310-353. Hans Huber, Bern-Stuttgart.
- BUDA B. (szerk.), 1971, A pszichoanalízis és modern irányzatai. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BUDA B., 1972, A szexualitás modern elmélete. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BUDA B., 1978, Az empátia – a beleélés lélektana. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BUTLER, R. A., 1957, The effect of deprivation of visual incentives on visual exploration motivation in monkeys. J. comp. physiol. Physiol. 60. 177-179.
- CATTEL, R. B., 1957, Personality and motivation: structure and measurement. World Books, New York.
- COHEN, E. A., 1953, Human behavior in the concentration camp. New York.
- DOLLARD, J., MILLER, N. E., 1964, Fundamentals of learning. In: SOUTHWELL, E. A., MERBAUM, M. (eds.), Personality: readings in theory and research. Belmont, Calif.
- DOLLARD, J., DOOB, L., MILLER, N. E., MOWRER, O. H., SEARS, R. S., 1970, Frustration und Aggression. Julius Beltz, Weinheim-Berlin-Basel.
- DORSCH, F., 1970, Psychologisches Wörterbuch. 8. Aufl. Meiner, Hamburg. Huber, Bern.
- EINSTEIN, A., 1934, Zur Methode der theoretischen Physik. In: Mein Weltbild. Querido-Verlag, Amsterdam.
- ERIKSON, E. H., 1971, Identität und Lebenszyklus. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M.
- EYSENCK, H. J., 1954, Zur Theorie der Persönlichkeitsmessung. Zeitschr. f. diagn. Psychol. 2.
- EYSENCK, H. J., 1965, Personality and Eysenk's Demon. Fact and fiction in Psychology. Penguin Books. Harmondsworth, Middlesex, 52-94. Magyarul rövidítve: HALÁSZ-MARTON (szerk.), Típustanok és személyiségvonalak c. kötetben. 185-238. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- FREUD, A., 1936, Das Ich und die Abwehrmechanismen. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien.
- FREUD, A., 1968, Wege und Irrwege in der Kinderentwicklung. Huber/Klett, Stuttgart.
- FREUD, S., é. n., Álomfejtés. Somló Kiadás, Budapest.
- FREUD, S., é. n., A mindennapi élet pszichológiája. Somló Kiadás, Budapest.
- FREUD, S., (1905) 1963, Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, Gesammelte Werke, chronologisch geordnet. B. V. Fischer, Frankfurt/M.
- FREUD, S., 1967, Das Ich und das Es. Gesammelte Werke, XIII. Bd. Fischer, Frankfurt/M.

- FRAISSE, P., 1967, A kísérleti pszichológia fejlődése. In: PIAGET, FRAISSE, REUCHLIN: A kísérleti pszichológia módszerei. 9-99. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GARAI L., 1969, Személyiségdinamika és társadalmi lét. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÁSPÁRNÉ ZAUNER É., 1968., Vizsgálatok a pszichológiai érték körében. MTA Pszichológiai Tanulmányok XI. 217-239. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÁSPÁRNÉ ZAUNER É., 1978, Mondásválasztás. Pedagógiai-pszichológiai módszer a személyiség értékrendszerének megismerésére. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GEGESI KISS P., 1963, A személyiségről. Magy. Pszichol. Szle. 2. 195-205.
- GEHLEN, A., 1976, Az ember, Gondolat Kiadó, Budapest.
- GERTH, H., MILLS, C. W., 1953, Character and social structure. Harcourt, Brace; New York.
- GLEIMAN A., 1933, A lélektan törvénye és az asszociáció. Budapest.
- GOFFMAN, E., 1967, Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M.
- GORDOSNÉ SZABÓ A., 1975, Gyógypedagógia. A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzete. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GOLDSTEIN, K., 1934, Der Aufbau des Organismus. Nijhoff, den Haag.
- GRAUMANN, C. F., 1969, Motivation. Einführung in die Psychologie 1. Akademische Verlagsgesellschaft, Frankfurt/M., Hans Huber, Bern.
- GUILFORD, J. P., 1956, The structure of intellect. Psychol. Bull. 53.
- GUILFORD, J. P., 1959, Personality. New York.
- GUILFORD, J. P., 1963, Intellectual resources and their values as seen by scientist. In: TAYLOR-BARRON (eds.), Scientific creativity: its recognition and development. Wiley and Sons, New York.
- HALÁSZ L., MARTON L. M. (szerk.), 1978, Típustanok és személyiségvonások. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HALL, E. T., 1975, Rejtett dimenziók. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HEBB, D. O., 1975, A pszichológia alapkérdései. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HARLOW, H. F., 1959, Love in infant monkeys. Scientific American, 6. 2-8.
- HERMANN I., 1943, Az ember ősi ösztönei. Pantheon, Budapest.
- HERMANN, TH., 1969, Lehrbuch der empirischen Persönlichkeitsforschung. Hogrefe, Göttingen.
- HERON, W., DOANE, B. K., SCOTT, T. H., 1956, Visual disturbances after prolonged perceptual isolation. Canad. J. Psychol., 10, 13-18.
- HOPPE, F., 1930, Erfolg und Misserfolg. Psychol. Forschung, 14. 1-62.
- HORVÁTH GY., 1978, Személyiség és öntevékenység. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HULL, C. L., 1952, A behavior-system. New Haven.
- ILLYÉS GY.-NÉ (szerk.), 1968, Gyógypedagógiai pszichológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.

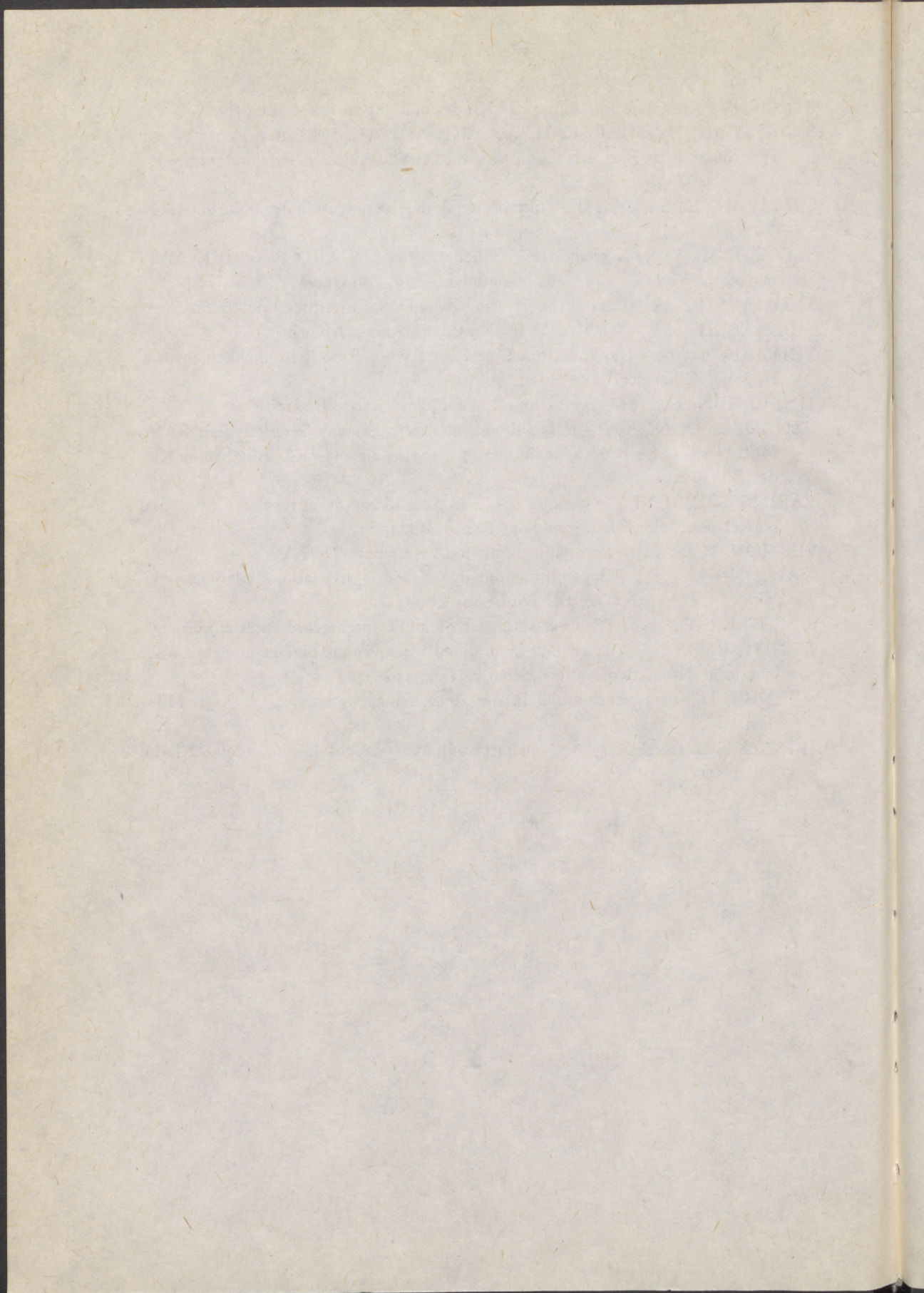
- JANKOVITS L.-NÉ, 1968, A fogyatékosok személyiségéről általában. In: ILY-LYÉSNÉ (szerk.), Gyógypedagógiai pszichológia, 50-60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAROSZEWSKY, T. M., 1974, Személyiség és közösség. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- JUNG, C. G., 1921. Psychologische Typen. Zürich-Leipzig-Stuttgart.
- KARDOS L., 1964, Általános pszichológia. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KARDOS L. (szerk.), 1970, Behaviorizmus. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KARDOS L. (szerk.), 1974, Alaklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KLEIN S., 1970, Kísérlet egy új típusú intelligenciateszt kialakítására. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖHLER, W., 1924, Intelligenzprüfungen an Menschenaffen. Springer, Berlin.
- KÖHLER, W., 1947, Gestalt psychology. New York.
- KRETSCHMER, E., 1921, Körperbau und Charakter. Berlin.
- KULCSÁR ZS., 1973, A személyiség interperszonális diagnózisa. Timothy Leary diagnosztikus eljárásának és személyiségelméletének ismertetése. Magy. Pszichol. Szle. XXX/3. 456-467.
- KULCSÁR ZS., 1975, Személyiség-pszichológia. Bölcsészettudományi Karok. Egyetemes jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KUN M., 1970, A felnőttkori konfliktusháttérű suicidium motivációs vizsgálata és pszichodiagnosztikai elkülönítése. Kandidátusi értekezés.
- KÜRTI I.-NÉ, SZILÁGYI L., 1969, Új személyiségvizsgáló módszer óvodások és alsó tagozatos iskolások számára. Pszichológia a gyakorlatban 15. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAFON, R., 1963, Vocabulaire de Psychopédagogie et de Psychiatrie de l'Enfant. PUF, Paris.
- LANDAU, E., 1976, A kreativitás pszichológiája. Tankönyvkiadó, Budapest.
- LAWICK-GOODALL, J., 1975, Az ember árnyékában. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LÁNYINÉ ENGELMAYER Á., 1962, A környezeti ártalomról. Elvi megfontolások a fogalom értelmezésében. Gyógypedagógia 6. 168-171.
- LÁNYINÉ ENGELMAYER Á., 1963, A környezeti ártalomról. A környezet károsította gyermekek gyógypedagógiai lélektani kivizsgálásának tapasztalatai. Gyógypedagógia 3. 77-80.
- LÁNYINÉ ENGELMAYER Á., 1976, A gyógypedagógiai pszichológia korszerű szemléleti kérdései. In: GÖLLESZ (szerk.), A gyógypedagógia alapproblémái. 154-183. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- LEARY, T., 1957, Interpersonal diagnosis of personality. The Ronald Press Company, New York.
- LEHMANN, H. C., WITTY, P. A., 1934, Faculty psychology and personality traits. Amer. J. Psychol. 44, 490.

- LEONTYEV, A. N., 1964. A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- LEONTYEV, A. N., 1967, A visszatükrözés jelentősége a pszichológiában. Valóság, 4. 93-98.
- LERSCH, PH., THOMAE, H., 1960, Persönlichkeit und Persönlichkeitstheorie. Handbuch der Psychologie in 12 Bänden, 4. Hogrefe, Göttingen.
- LEWIN, K., 1935, A dynamyc theory of personality. McGraw-Hill, New York-London.
- LEWIN, K., 1972, A mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LEWIN, K., 1975, Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LILLY, J. C., 1956, Mental effects of reduction of ordinary levels of physical tstimuli on intact healthy persons. Psychiat. Res. Rep. 5, 1-9.
- LORENZ, K., 1963, Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression. Wien.
- LORENZ, K., 1970, Salamon király gyűrűje. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MARTON L. M., 1970, Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakulása. Magy. Pszichol. Szle. XXVII/2. 182-198.
- MARTON L. M., é. n., Személyiség-lélektan. Kézirat.
- MASLOW, A. H., 1954, Motivation and personality. Harper, New York.
- MASLOW, A. H., 1963, Toward a psychology of being. D. van Nostrand, New York.
- MAIER, N. R. F., 1949, Frustration: the study of behavior without a goal. McGraw-Hill, New York.
- McCANDLESS, B. R., 1976, Az én-kép és kialakulása. In: PATAKI F. (szerk.), Pedagógiai szociálpszichológia. 145-176. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MERLIN, V. SZ., 1959, Ócserk pszichologii licsonosztji. Permszkoje kny.
- MEAD, G. H., 1934, Mind, self and society. Univ. of Chicago Press, Chicago.
- MÉREI F., 1947, Az együttes élmény. Officina, Budapest.
- MÉREI F., 1971, Közösségek rejtett hálózata. A szociometriai értelmezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MÉREI F., SZAKÁCS F., 1974, Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- MÉREI F., 1975, A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika - Kurt Lewin pszichológiája. In: Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MYKLEBUST, R. H., 1960, The psychology of deafness. Grune-Stratton, New York-London.
- PAVLOV, I. P., 1953, Előadások a nagyagyféltekék működéséről. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- PÁLHEGYI, F., 1968, A fogalmak belső struktúrájának kialakulása a vakok gondolkodásában. MTA Pszichológiai Tanulmányok XI., 545-564. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁLHEGYI F., 1969, Formaészlelés tapintással. Pszichológia a gyakorlatban 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁLHEGYI F., 1975, Látássérültek alkalmazkodása frusztrációs helyzetben. A Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola VIII. Évkönyve, 99-174. Budapest.
- PÁLHEGYI F., 1976, Gyermek frusztrációs próbája. Pszichológia a gyakorlatban 30. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PIAGET, J., 1978, Szimbólumképzés a gyermekkorban. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PIAGET, J., INHELDER, B., 1951, Die Psychologie der frühen Kindheit. Handbuch der Psychologie, 232-271. Basel.
- PRINCE, M., 1924. The unconscious. New York.
- RANSCHBURG J., 1973, Félelem, harag, agresszió. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RANSCHBURG J., POPPER P., 1978, Személyiségünk titkai. RTV-Minerva, Budapest.
- ROGERS, C. R., 1951, Client-centred therapy. Houghton Mifflin, Boston.
- ROGERS, C. R., 1959, Towards a theory of creativity. In: ANDERSON (ed.), Creativity and its cultivation. Harper and Row.
- ROSENZWEIG, S., 1944, An outline of frustration theory. Chap. 11. In. J. McJUNT (szerk.), Personality and the behaviour disorders, Vol. I.
- RUBINSTEIN, SZ. L., 1964, Az általános pszichológia alapjai. I-II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RUBINSTEIN. SZ. L., 1967, Lét és tudat. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SCOTT, J. P., 1958, Aggression. The University of Chicago Press, Chicago-London.
- SEARS, R. R., 1951, A theoretical framework for personality and social behavior. Amer. Psychologist, 6, 476-483.
- SÈVE, L., 1971, Marxizmus és személyiségelmélet. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- SHELDON, W. H., STEVENS, S. S., 1942, The varieties of temperament; a psychology of constitutional differences. New York - London.
- SOLOMON, P. at al. 1961, Sensory deprivation. Cambridge, Mass.
- SPEARMAN, C. E., 1927, The abilities of man. New York.
- SPECK, O., A fejlődésükben veszélyeztetett gyermekek fejlesztésének gyógypedagógiai koncepciója. A Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola IX. évkönyve. Budapest, 1980. 715-722.
- SPITZ, R., 1967, Vom Säugling zum Kleinkind. Klett, Stuttgart.
- STERN, W., 1923, Die menschliche Persönlichkeit. Person und Sache, Bd. II. Barth, Leipzig.

- STERN, W., 1928, Die Intelligenz der Kinder und Jugendlichen. Leipzig.
- STRASSMAN, H., THALER, M. B., SCHEIN, E. H., 1956, A prisoner of war syndrome: Apathy as a reaction to severe stress. Amer. J. Psychiat. 112, 990-1003.
- SULLIVAN, H. S., 1953, The interpersonal theory of psychiatry. Norton, New York.
- SZEGEDI M., 1973, A személyiség vizsgálata. In: LÉNÁRD F. (szerk.), Alkalmazott pszichológia. 431-462. Gondolat Kiadó, Budapest.
- THOMAE, H., 1955, Persönlichkeit. Eine dynamische Interpretation. Bonn
- THOMAE, H. 1960, Der Mensch in der Entscheidung. München.
- THOMAE, H., 1968, Das Individuum und seine Welt. Eine Persönlichkeitstheorie. Hogrefe, Göttingen.
- TINBERGEN, N., 1976, Az ösztönről. Gondolat Kiadó, Budapest.
- UZNADZE, D. N., 1971, A beállítódás pszichológiájának kísérleti alapjai. In: MOLNÁR I. (szerk.), A beállítódás pszichológiája. 43-156. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. (szerk.), 1974, A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában. Gondolat Kiadó, Budapest.
- VERNON, P. E., 1953, Personality tests and assesments. New York.
- WALLON, H., 1971, Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WATSON, J. B., 1930, Der Behaviorismus. Stuttgart
- WECHSLER, D., 1939, The measurement of adult Intelligence. Baltimore.
- WENDT, R. H., at al., 1963, Self-maintained visual simulation in monkeys after long-term visual deprivation. Science, 139, 336-338.
- WERNER, H., 1953, Einführung in die Entwicklungspsychologie. 3. Aufl. München.
- ZRINSZKY L. (szerk.), 1978, Magatartásminták - azonosulás. Gondolat Kiadó, Budapest.

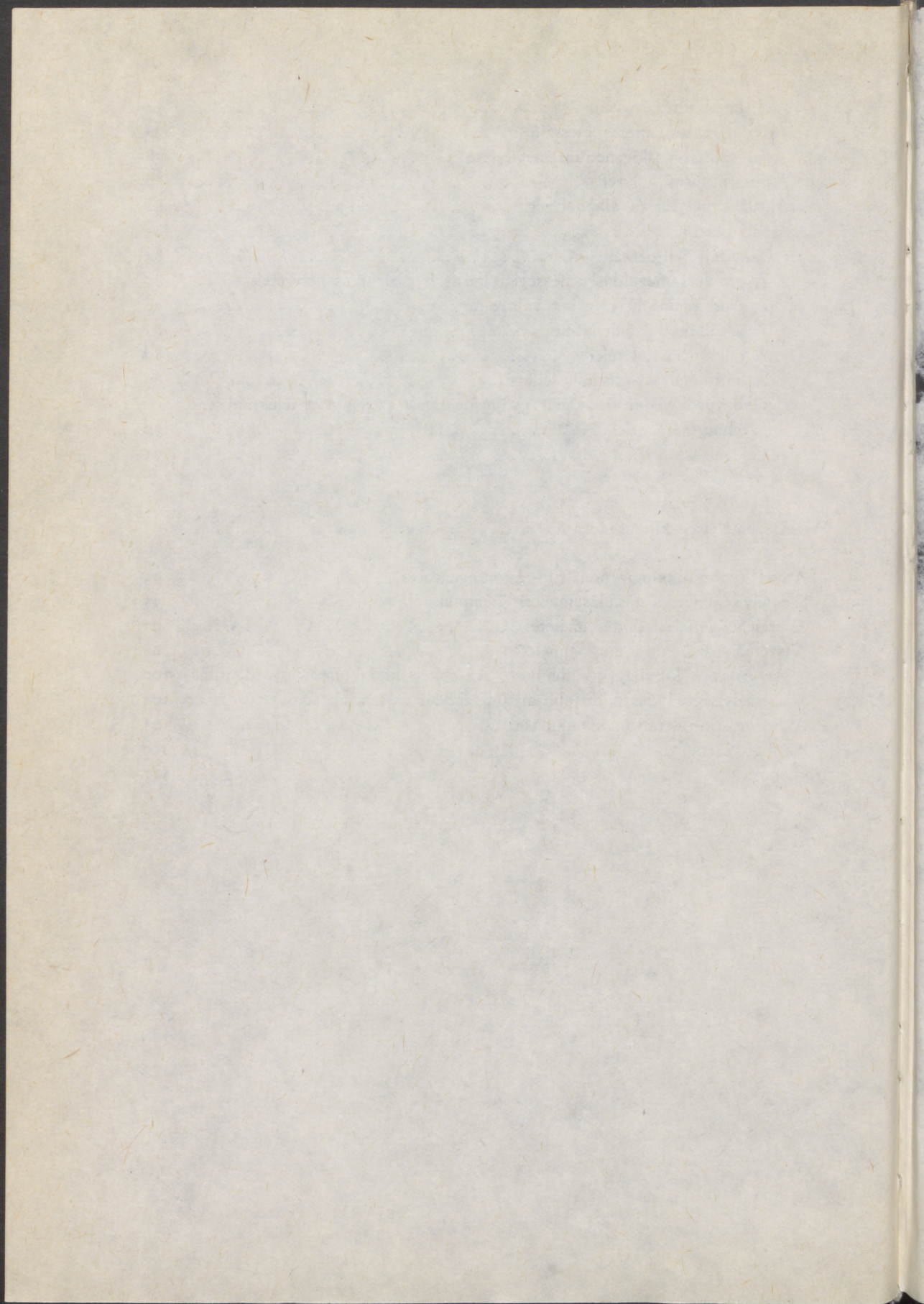

Tartalomjegyzék

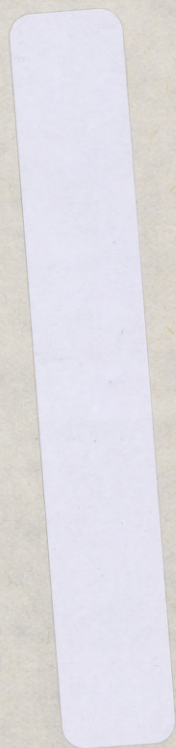
I. Mi a személyiség?	3
A viselkedés megértése és prognózisa	4
A személyiség-lélektani kutatás jellegzetességei	6
Történeti előzmények	7
Személyiségdefiníciók	12
Meghatározás tulajdonságok alapján	12
Személyiségtipológiák	13
Meghatározás a viselkedés alapján	16
Meghatározás egy-egy kiemelt szempont szerint	17
Egy átfogó definíció	17
Az ember: személyiség	18
Múltbeli tapasztalat és jelenlegi személyiség	19
A személyiségfogalom körülírása	20
II. A személyiség struktúrája	23
A fejlődés: strukturálódás	23
Makrostruktúra, mikrostruktúra	24
Törekvések a személyiségstruktúra megismerésére	24
Teljesítménytesztek sorozata	24
A projektív tesztek	25
Hipotetikus rendszerek	28
A pszichoanalitikus személyiségkép	28
A tanuláselméleti és a faktoranalitikus személyiségkép	29
Feltérképezés személyiségdimenziók segítségével	30
Struktúra és dimenziók koordinálása	34
Az adaptációs struktúra	35
A szomatikus rendszer	36

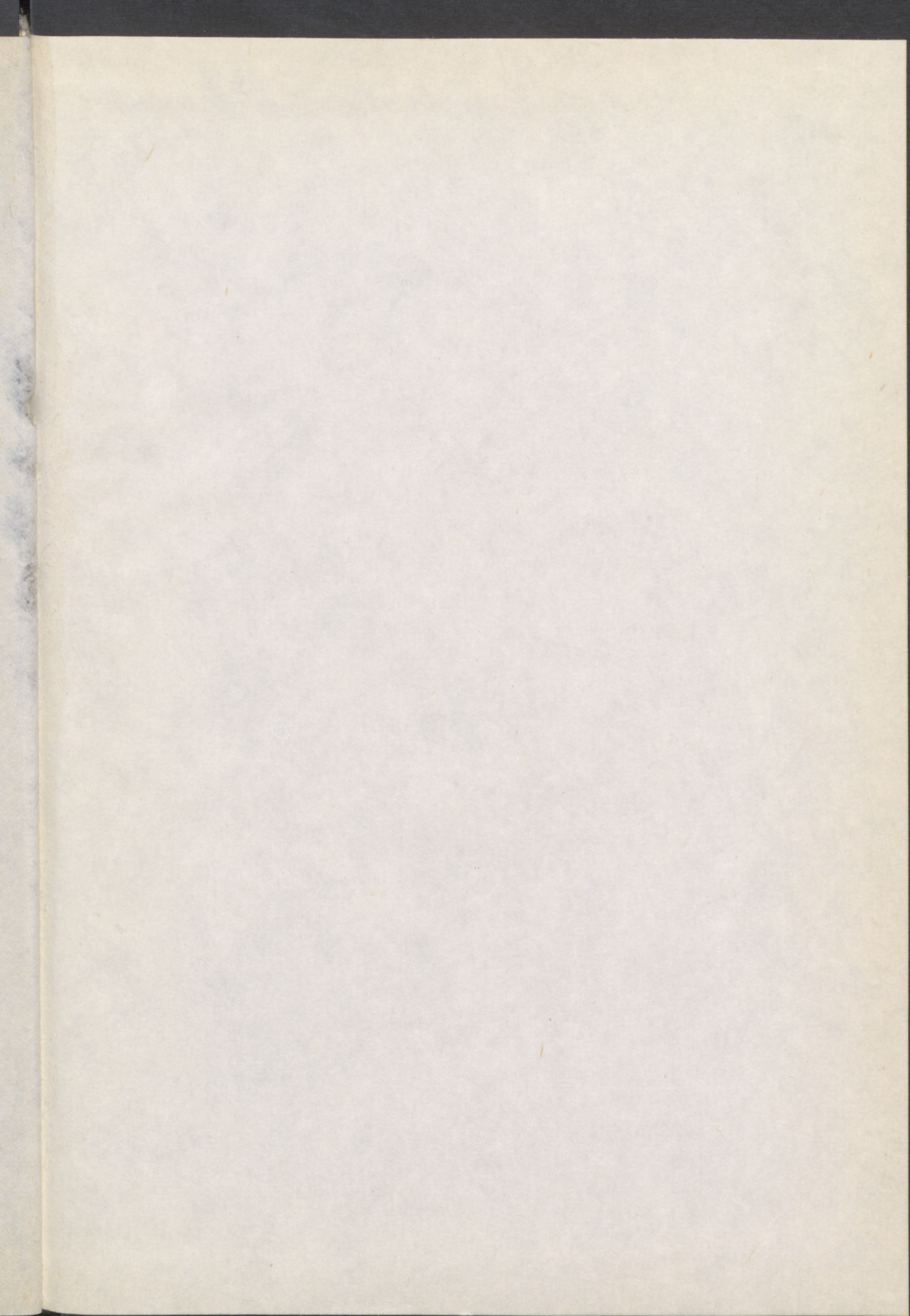
A kognitív rendszer	38
A szenzomotorium	38
Intelligencia és kreativitás	39
A motivációs rendszer	42
Az elsődleges hajtóerők	42
A másodlagos hajtóerők	43
A funkcionális autonómia elve	45
A másodlagos hajtóerők humanisztikus elmélete	46
Az attitűdök	47
Az értékek	47
A személyiség központi rendszer: az „én”	49
Éntudat és énipidentitás	49
Énkép	50
A lelkiismeret	51
Kiútkeresés a lelkiismereti konfliktusból. Az elhárító mechanizmusok	52
Az énídeál	54
III. A személyiség dinamikája	55
A mezőelmélet	55
Az erőter (mező) fogalma	55
A pszichikus mező tartalma	56
A dinamikus struktúra	57
A mező topológiai leírása	58
A mező tagolódása	58
Az erőviszonyok ábrázolása	59
A dinamika: a viselkedés prognózisának kulcsa	60
A feszültség: a pszichikus történés forrása	61
A személyiség viszonylagos állandóság a szüntelen változásban (mozgásban)	62
A pszichikus helyzetek	63
A deprivációs helyzet	65
Az akadály nélküli helyzet	68
A problémahelyzet	68
A frusztrációs helyzet	72
A frusztráció-agresszió hipotézis (A tanuláselméleti frusztráció-konceptió)	73
A frusztráció pszichoanalitikus elmélete	74
A frusztráció mezőelméleti értelmezése	74
Frusztráció és regresszió	75
Az emberi frusztráció szociális jellege. Rosenzweig elmélete	75

A János vitéz reakció	77
Az agresszió mint regresszió	78
Az agresszió filogenetikus megítélése	78
A konfliktusos helyzet	80
Aktuális helyzet és alaphelyzet	82
Az inadaptáció	83
Az akadály változásai	84
A problémamegoldás nehézségi fokai és a pszichikus helyzetek	85
A frusztrációs helyzet két változata	86
A sérültek börtönhelyzete	87
A tolerancia feltételei	89
A börtönhelyzet szociális jellege	89
Gyógypedagógiai tipológiai gyűjtőfogalmak személyiség-lélektani ér- telmezése	90
A cél változása	91
IV. A személyiség kibontakozása	93
A cselekvéses alkalmazkodás filo- és ontogenezise	93
Személyiségfejlődés tanuláselméleti szempontból	95
A pszichoanalízis fejlődéselmélete	97
A személyiségfejlődés mezőelmélete	98
Az én és a külvilág elkülönülése. Az énkép kialakulása. Az identitás	100
A személyiségfejlődés mint jobb alkalmazkodás és szocializáció	104
A frusztráció-tolerancia kialakulása	105
Az érett személyiség	107
Irodalom	111

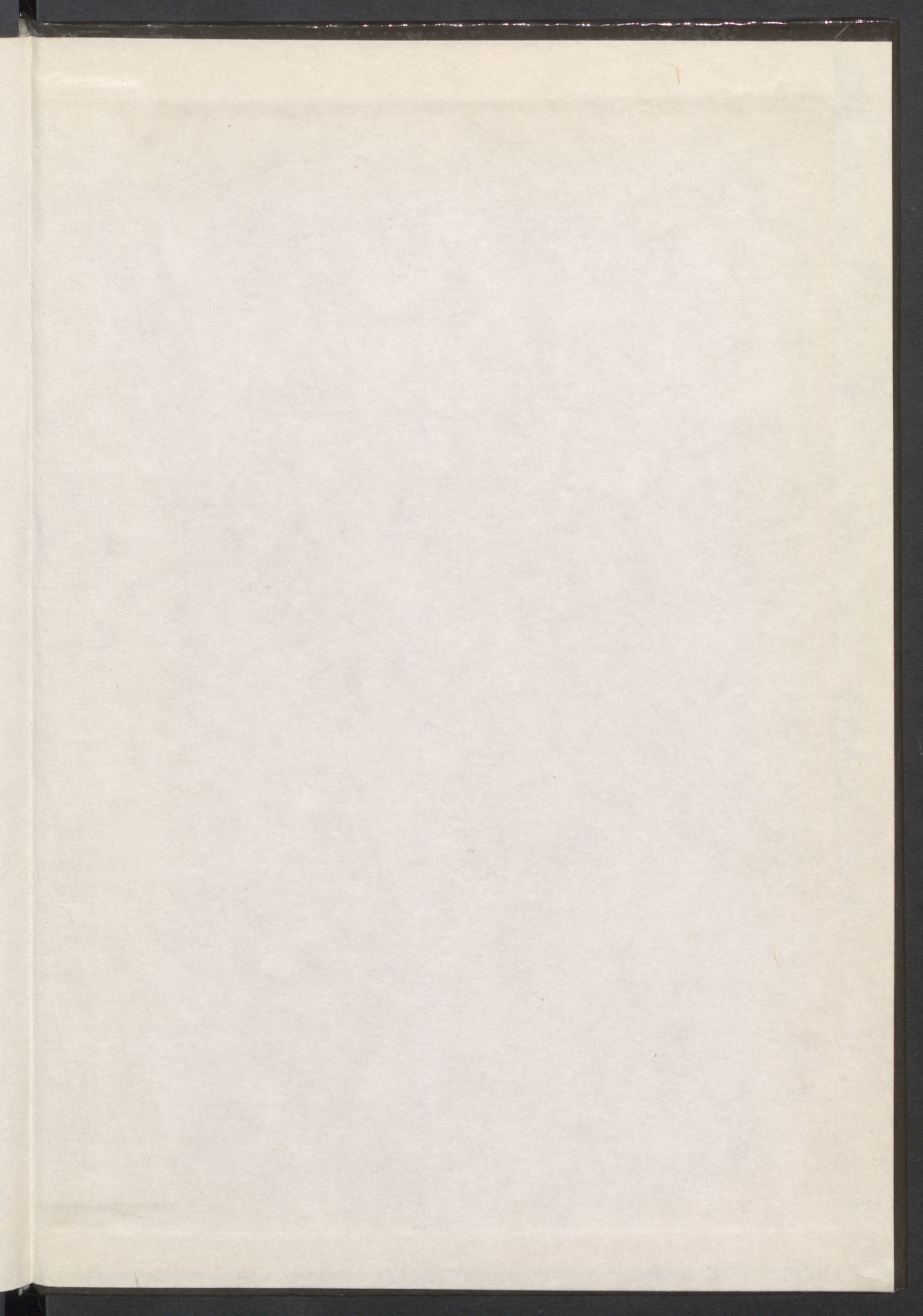

Tankönyvkiadó Vállalat
A kiadásért felelős: Vilhelm József igazgató
Felelős szerkesztő: Durst Győző
Utánnomásra előkészítette: Révész Valéria
Műszaki vezető: Telekes György igazgatóhelyettes
Grafikai szerkesztő: Schnedarek Péter
Műszaki szerkesztő: Kovácsné Risai Klára
A kézirat nyomdába érkezett: 1991. február
Megjelent: 1991. március
Példányszám: 2000
Terjedelem: 11,1 (A/5) ív
Készült: az 1987. évi negyedik kiadás alapján
álló montírungról, íves ofszetnyomással
Pécsi Szikra Nyomda 91-657 Pécs, 1991
Felelős vezető: dr. Farkas Gábor igazgató
Raktári szám: 42244

1785-3

Ára: 17,50 Ft

42244

SZEMÉLYISÉG-LÉLEKTANI KALAUZ